

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Δρος Θ.

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΝΗΠΙΚΟΥΣ ΠΑΤΕΡΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΚΛΗΡΟΥ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΝΗΠΤΙΚΟΥΣ ΠΑΤΕΡΑΣ

Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης

Επιμεληθεύτης Αρχιεπίσκοπος

Επικεφαλής Διοικητικού Συμβουλίου

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Δρος Θ.

Επικεφαλής Επιτροπής
Επιτροπής Κοινωνικού Συντονισμού

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΝΗΠΤΙΚΟΥΣ ΠΑΤΕΡΑΣ

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1977

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑ ΥΠΟ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

ΑΠΟΔΟΣΤΗ ΒΖΠΟΛΟΣ
ΣΧΙΣΤΗ ΣΤΟΛΙΤΗΝ ΖΥΤ ΑΤΑΙ

ANALECTA VLATADON

EDITED BY
PANAYOTIS C. CHRISTOU

25

ANTONIOS PAPADOPOULOS, Theological Gnosiology according
to the Mystical Fathers.

Copyright: Patriarchal Institute for Patristic Studies

Thessaloniki 1977

Εἰς τὴν σόζνγόν μου

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'	
ΠΙΣΤΙΣ ΚΑΙ ΓΝΩΣΙΣ	
1. Γνώσις ἐπιστημονική - πνευματική	19
2. Διπλή γνώσις καὶ πίστις	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'	
ΠΗΓΗ ΚΑΙ ΦΟΡΕΥΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ	
1. Πηγὴ τῆς γνώσεως	30
2. Φορεύς τῆς θείας γνώσεως	39
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'	
Η ΟΔΟΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ	
1. Γενικὰ	44
2. 'Οδὸς «στενὴ καὶ τεθλιψμένη»	48
3. Φόδος Θεοῦ - Νῆψις	53
4. 'Απάθεια	56
5. 'Αγάγγωσις τῆς Γραφῆς	60
6. Νοερὰ προσευχὴ	70
7. "Εκστασις - "Εκπληξις	76
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'	
ΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ	
1. Γνῶσις καὶ ἀλήθεια	85
2. Πρόδος ἐν τῇ γνώσει	87
3. Τὸ ἀκατάλγητον τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ γνῶσις αὐτοῦ	96

	Σελ.
4. Τὸ παράδοξον μυστήριου τῆς Ἀγίας Τριάδος	105
5. Ἡ προσευχὴ τοῦ Ἰησοῦ	109

**ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'
ΑΛΗΘΕΙΣ ΓΝΩΣΤΙΚΟΙ**

1. Γνῶσις καὶ εὐσέβεια	120
2. Φίλοι Χριστοῦ	126

**ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'
ΑΓΝΟΙΑ ΚΑΙ ΠΛΑΝΗ**

1. Ἡ ἄγνοια ως αἰρεσίς καὶ πλάνη	134
2. Ἡ ἄγνοια ως πνευματικὸν σκότος	150

ΕΠΙΛΟΓΟΣ	155
ZUSAMMENFASSUNG	159
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	162
Α' Νηπτικοὶ τῆς φιλοκαλίας	162
Β' Γενικὴ Βιβλιογραφία κατ' ἐπιλογὴν	165
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ	171

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ θεολογικὴ γνωσιολογία ἡ ἡ περὶ Θεοῦ γνῶσις ἡ ἡ ἐρώτησις περὶ Θεοῦ ἔχει μὲν κατὰ τὸ παρελθὸν ἐλκύσει τὸ ἐνδιαφέρον θεολόγων καὶ φιλοσόφων, δι’ ἵνανοῦ δὲ ἀριθμοῦ μελετῶν, ἡμετέρων καὶ ζένων, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς θεολογικῆς πατερικῆς σκέψεως ἔχοντο διερευνηθῆ ἵναντα σημεῖα· παντὶ ταῦτα ἐκφίναμεν σκόπιμον διπος ἔξετάσωμεν τοῦτο καὶ ἡμεῖς καὶ δὴ ἐπὶ τῇ ἔμασει τῆς διδασκαλίας τῶν ἐν ἀσκήσει λαμψάντων νηπτικῶν πατέρων, οἵ διοῖοι προκαλοῦν σήμερον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ὁρθοδόξου κυρίως κόσμου. Ἡ μελέτη τῶν νηπτικῶν πατέρων καθίσταται ἀναγκαία πρὸς δοθῆν κατανόησιν καὶ ἐκθεσιν τοῦ ὁρθοδόξου δόγματος, τὸ διπος οὗτον προβάλλεται ἀκριβέστερον καὶ πρὸς πᾶσαν μετὰ τῶν ἑτεροδόξων ἐπικοινωνίαν.

Ἐπειδὴ ἐπὶ τῶν ἀσκητικῶν μορφῶν τῶν ἱερῶν νηπτικῶν ἐπέλαμψε τὸ "Ἄγιον Πνεῦμα" ἡ διδασκαλία αὐτῶν περὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ δὲν ἀποτελεῖ προτὸν στοχησμοῦ, ἀλλ’ ἐμπειρίαν τῆς ἐν Χριστῷ ἀσκήσεως καὶ τελειώσεως. Ἡ ὁδὸς ἐπὶ τὴν θείαν γνῶσιν καὶ τὴν κατανόησιν τοῦ ὁρθοδόξου δόγματος, τὴν διποιαν διήνυσαν οἱ ἱεροὶ νηπτικοί, ἀποτελεῖ συγχρόνως δείκτην ὁρθοδόξου πνευματικότητος, πᾶσα δὲ παρέκκλισις ἀπ’ αὐτῆς καταλήγει εἰς πλάνην καὶ αἴρεσιν.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΕΠΕΣ	Βιβλιοθήκη 'Ελλήνων Πατέρων και 'Εκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, ἔκδοσις τῆς 'Αποστολικῆς Διακονίας τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος, τόμοι 1-52, 'Αθῆναι 1965-1976.
DS	Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique, Paris 1937 ἐ.
DThC	Dictionnaire de Théologie Catholique, Paris 1909-1950.
ΕΑΣ	'Επετηρις 'Αθωνιάδος Σχολῆς, ἔκδ. οἰκου «Αστήρ», 'Αθῆναι 1966.
ΕΕΘΣΑΠΘ	'Επιστημονικὴ 'Επετηρις τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
EKL	Evangelisches Kirchenlexikon, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.
EvTh	Evangelische Theologie, Verlag, München.
GOThR	The Greek Orthodox Theological Review, Brookline, Mass.
ΓΠ	Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Θεσσαλονίκη.
K	Κληρονομία, Θεσσαλονίκη.
LThK	Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg im Br.
MANSI	Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, ἔκδ. J. D. Mansi, Graz-Austria 1960.
OCh.	Orientalia Christiana, Roma.
OChP	Orientalia Christiana Periodica, Roma.
PG	Patrologia Graeca, ἔκδ. J. P. MIGNE, Paris 1857 ἐ.
SCh.	Sources chrétiennes, Paris.
REB	Revue des Études Byzantines, Paris.
SP	Studia Patristica, Berlin.
Θ	Θεολογία, 'Αθῆναι
ΘΗΕ	Θρησκευτικὴ καὶ 'Ηθικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία, ἔκδ. Αθ. ΜΑΡΤΙΝΟΥ, 'Αθῆναι 1962-1968.
VS	La vie spirituelle, Paris.
ZK	Zeitschrift für Kirchengeschichte, Stuttgart.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὸ θέμα τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ κατέχει πάντοτε σπουδαίαν θέσιν ἐν τῇ θεολογικῇ ἐπιστήμῃ καὶ δὴ τῇ συστηματικῇ θεολογίᾳ. Ἡ γνῶσις, προϊὸν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, συνδέεται μὲ τὴν οὐσίαν τῆς σωτηρίας καὶ τῆς ἐν Χριστῷ τελειώσεως τοῦ ἀνθρώπου¹.

Εἰς τὰ ἔργα τῶν πατέρων τῆς Ἑκκλησίας ἡ περὶ Θεοῦ γνῶσις κατέχει ώσαύτως κεντρικὴν θέσιν, διότι ἡ θέωσις ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου συνδέεται μὲ τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ καὶ κυρίως μὲ τὴν ἄμεσον γνῶσιν, ἡ ὁποία εἶναι προϊὸν τῆς θέας τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ. Ἐνεργείας τινάς τοῦ Θεοῦ δύναται καὶ ὁ ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνθρωπος νὰ γνωρίζῃ (διὰ τῆς φύσεως - τοῦ ὅρθοῦ λόγου - τῶν βιωμάτων), οὐδεὶς δῆμος δύναται νὰ γνωρίσῃ σωτικάς, φωτιστικάς καὶ ίδιᾳ θεωτικάς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ καὶ κοινωνήσῃ μετ' αὐτῶν διὰ νὰ φθάσῃ οὗτως εἰς ἀληθιογνωσίαν, ἐάν δὲν διανύσῃ τὴν μίαν καὶ μοναδικὴν δόδον· νὰ διέλθῃ διὰ τῶν σταδίων τῆς ἐν Χριστῷ τελειώσεως. Ταῦτα εἶναι τὰ στάδια τῆς καθάρσεως, τὸ τοῦ θείου φωτισμοῦ καὶ τὸ τῆς θέας τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ. Τὰ στάδια ταῦτα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν, υἱοθετήθησαν καὶ ἐδιδάχθησαν ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Ὁριγένους, Εὐάγριου τοῦ Ποντικοῦ, ἀκολούθως δὲ ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς Ἑκκλησίας καὶ τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν. Ἡδη περὶ τὰ τέλη τοῦ τετάρτου αἰώνος παρατηρεῖται νέα ἐμφάνισις τοῦ τριαδικοῦ σχήματος πνευματικῆς τελειώσεως. Εὐάγριος ὁ Ποντικός, ἀκολουθῶν πιστῶς τοὺς Ἀλεξανδρινούς, ὅριζει τὸν Χριστιανισμὸν ὡς «δόγμα τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐκ πρακτικῆς καὶ φυσικῆς καὶ θεολογικῆς συνεστώσ»² καὶ ἐκλαμβάνει τὴν μὲν πρακτικὴν ως μέθοδον, διὰ τῆς ὁποίας ἐκκαθαιρεται ὁ νοῦς ἀπὸ τῶν παθῶν διὰ τῆς ἀσκήσεως, τὴν δὲ φυσικὴν ως γνῶσιν τῶν ὅντων, ἐνσωμάτων καὶ ἀσωμάτων, καὶ τέλος τὴν θεολογίαν ως γνῶσιν

1. Πρβλ. K. RAHNER, «Gnosis», ἐν *LThK* 4, 1019-1021· G. SCHILLE, «Gnosis, Gnostizismus», ἐν *EKL* 1, 1619 ἐ.

2. *Πρακτικὸς* 1, PG 40, 1221.

τοῦ Θεοῦ³. Ἔτερος θεμελιωτής τῆς νηπτικῆς θεολογίας, Διάδοχος δὲ Φωτικῆς, διατηρεῖ μὲν τὴν αὐτὴν διαίρεσιν, παραλλάσσει δὲ μονάς ἀλεξανδρινοὺς δρους καὶ χρησιμοποιεῖ ἀντὶ τῆς πρακτικῆς τὴν γνῶσιν καὶ ἀντὶ τῆς φυσικῆς τὴν σοφίαν· ὡς θεολογίαν, τέλος, καὶ οὗτος θεωρεῖ τὴν ἐντρύφησιν εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ Λόγου καὶ τὴν κοινωνίαν μετ' αὐτοῦ. Μετὰ ταῦτα τὸ σχῆμα τοῦτο ἀπαντᾷ εἰς τὰ συστήματα τῶν ἀσκητῶν καὶ μυστικῶν θεολόγων καὶ εἰσέρχεται εἰς τὴν διαίρεσιν τῶν τμημάτων τοῦ λογοτεχνικοῦ εἶδους τῶν Κεφαλαίων, τὰ δοπία διακρίνονται εἰς Κεφάλαια πρακτικά, γνωστικά καὶ θεολογικά. Ἡ θεολογία εὑρισκομένη εἰς τὴν ὑψηλοτέραν βαθμίδα σημαίνει α) τὴν συγκρότησιν συστήματος χριστιανικῶν ἀληθειῶν, δηλ. τὴν διακήρυξιν τῆς θεότητος καὶ περιγραφὴν ταύτης, καὶ β) τὴν μέθοδον ἐγγίσεως πρὸς τὸν Θεόν. Τὴν σημασίαν ταύτην τῆς θεολογίας εὑρίσκομεν ἐν πρώτοις εἰς τὸν Κλήμεντα, τοὺς πατέρας καὶ εἰς μεταγενεστέραν ἀσκητικὴν φιλολογίαν, δους δὲ θεολογία καταλαμβάνει πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τὴν κλίμακα τῆς τελειώσεως. Ὑπερτέρα τῆς θεολογίας, διὰ τῆς ἀναστροφῆς μετά τοῦ Θεοῦ, θὰ θεωρηθῇ βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Παλαμᾶ ἡ θεοπτία, δὲ δοπία εἶναι ἐμπειρία τῆς θέας τοῦ Θεοῦ⁴.

Οἱ πατέρες τῆς Ἑκκλησίας τονίζουν διὰ πηγὴ τῆς ἀληθοῦν περὶ Θεοῦ γνῶσεως εἶναι δὲ ἐν Τριάδι Θεός. Ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος, ἐνεργῶν ἥδη καὶ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ, ἀποκαλύπτει τὸν Πατέρα ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι δι' αὐτῆς ταύτης τῆς σαρκώσεως του ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, ἐνῷ δὲ ἀνθρωπος καλεῖται δι' ἐλευθέρας συνεργίας αὐτοῦ, νὰ καταστῇ ἴκανὸς τῆς οὕτω προσφερομένης γνῶσεως. Κύριος φορεὺς τῆς γνῶσεως θεωρεῖται ὑπὸ τῶν πατέρων δὲ νοῦς, ὡς ἡγεμονικὸν δργανὸν τῆς ψυχῆς, διὰ τῆς συμβολῆς καὶ τῶν ἄλλων δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, τῶν δὲ ψυχοσωματικῶν δυνάμεων αὐτοῦ. Τὰ δργανα δομῶς τῆς γνῶσεως, καὶ ιδίᾳ δὲ νοῦς, πρέπει νὰ καθαρθοῦν ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ καὶ νὰ ἔξυγιανθοῦν διὰ νὰ καταστοῦν φορεῖς τῆς θείας γνῶσεως. Ἐνῷ δηλαδὴ διὰ τῆς ἀμαρτίας εἰσῆλθεν ἡ ἀσθένεια εἰς τὰ δργανα τῆς γνῶσεως καὶ ἡ ἀμαρτία κατέστησε τὴν ψυχὴν ἀσθενῆ, τὸν νοῦν νοσοῦντα, διὰ τῆς θείας χάριτος πραγματοποιεῖται ἡ ἔξυγιανσις αὐτῶν. Διὰ τῆς ἀσκητικῆς μεθόδου, τὴν δοπίαν ὑποδεικνύουν κατόπιν ἐμπειριῶν των οἱ πατέρες, δὲ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἔξαφανίζεται, ἀλλὰ ἀναγεννᾶται, καθαίρεται, ἀγιάζεται, θεοῦται τελικῶς, καθιστάμενος ἴκανὸς καὶ ἄ-

3. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ Ι. ΜΠΟΥΖΕΣΚΟΥ, *Ἐνάγριος δὲ Ποντικός. Βίος - Συγγράμματα - Διδασκαλία*, Ἀθῆναι 1937, σ. 130 ἐ.

4. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Θεολογία», ἐν *ΘΗΕ* 6, 254 ἐ.

ξιος δέκτης τῆς ἀληθογνωσίας ἐν Χριστῷ. Ἡ δρθόδοξος παράδοσις ἀναφέρεται πάντοτε εἰς τὴν πατερικὴν διδασκαλίαν, συνισταμένην εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, τὴν πτῶσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἀμαρτίαν, ἡ δοπία ἐπέφερε τὴν παρὰ φύσιν κατάστασιν, τέλος δὲ εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ἀνακαίνισιν καὶ ἀνακεφαλαίωσιν αὐτοῦ. Ἡ διδασκαλία αὕτη τῆς Ἑκκλησίας ἀποτελεῖ τὴν δοντως ἀνθρωπολογίαν, ἄρνησις δὲ αὐτῆς ἄγει εἰς ἐσφαλμένην θεολογικὴν θεογνωσίαν. Οἱ ἐπιχειροῦντες νὰ γνωρίσουν τὸν Θεὸν ἀνευ τῆς ἐν Χριστῷ καθάρσεως, στηριζόμενοι μόνον εἰς τὰ δεδόμενα τοῦ ὅρθοῦ λόγου, καταλήγουν εἰς πλάνην, διότι δὲ Θεὸς δὲν εἶναι ἀντικείμενον γνώσεως ὡς πάντα τὰ ἄλλα ἐπιστητὰ καὶ νοητὰ ἀντικείμενα. Ἡ γνῶσις, τὴν δοπίαν ἰσχυρίζοντο διὰ κατεῖχον οἱ αἱρετικοί, ἥτο κατὰ τοὺς πατέρας τῆς Ἑκκλησίας ψευδώνυμος. Οἱ ἑκτὸς τῆς Ἑκκλησιαστικῆς δρθοδόξου παραδόσεως ἐμφανισθέντες ὡς «γνωστικοὶ» ἡσαν ψευδογνωστικοί.

Ἡ ἐνιαία πατερικὴ γραμμὴ τῆς θεογνωσίας διὰ τῆς καθάρσεως, τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς θέας τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ, κατὰ τὴν δρθόδοξον παράδοσιν, τὴν μοναδικὴν θεολογικὴν μέθοδον γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ μέθοδος αὕτη ἀπαντᾷ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν ἀσκητικὴν ἡσωὴν τῆς Ἑκκλησίας. Τούτου δοθέντος, δικαιολογεῖται νὰ ἐρευνήσωμεν τὸ θέμα τῆς θεογνωσίας κατὰ τοὺς Ἱεροὺς νηπτικοὺς πατέρας, οἱ δοπίοι εἴησαν καὶ ἐδίδαξαν τὴν νῆψιν. Καὶ μολονότι νηπτικοὶ εἶναι πάντες οἱ πατέρες τῆς Ὁρθοδόξου Ἑκκλησίας, περιοριζόμεθα μόνον εἰς ἑκείνους, οἱ δοπίοι ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀντιπροσωπευτικὴν συλλογὴν τῆς *Φιλοκαλίας τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν*. Ἡ συλλογὴ αὕτη τῶν νηπτικῶν συγγραμμάτων, ὡς εἶναι γνωστόν, ἐφιλοτεχνήθη ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Κορίνθου Μακαρίου Νοταρᾶ (1731-1805) καὶ συνεπληρώθη βραδύτερον ὑπὸ τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου. Ἡ πρώτη ἔκδοσις ἐγένετο εἰς Βενετίαν τῷ 1872, νῦν δὲ κυκλοφορεῖ εἰς τρίτην ἔκδοσιν (Ἀθῆναι 1957)⁵. Ἡ Φιλοκαλία ἀποτελεῖ δοντως «μεγαλόπνοον ἀπαύγασμα ἡγιασμένου ἀσκητικοῦ βιώματος θειοτάτων πατερικῶν μορφῶν, ἐπὶ τῶν δοπίων ἐπέλαμψε τὸ Πανάγιον καὶ Φωτιστικὸν Πνεῦμα», ἀποβαίνει δὲ ὡς ἐκ τούτου δχι μόνον διὰ τοὺς μοναχούς, ἀλλὰ καὶ διὰ πάντα πιστόν, ἐγχειρίδιον θεολογικῆς θεογνωσίας⁶.

5. Βλ. *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν*, Τόμ. Α', ἔκδ. Α.Λ. καὶ Ε. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ἀθῆναι 1957, σ. 8' (πρόλογος).

6. Αὐτόθι. Περὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος δπερ ἐμφανίζουν τὰ διαλαμβανόμενα ἐν τῷ

Φρονοῦν τινες δτι ὁ ὀρθόδοξος μοναχισμὸς ἀποτελεῖ «κατ' ἵδιοτυπίαν τὸν Χριστιανισμὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ»⁷ καὶ κρίνουν ώς ἀπαραίτητον ἀνάγκην τὴν μελέτην τῶν πηγῶν τοῦ Ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ καὶ τὴν γνῶσιν τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας τῶν ἐν ἀσκήσει λαμψάντων. Ἡ μελέτη τοῦ πλούτου τοῦ ὀρθοδόξου μοναχισμοῦ ἀποτελεῖ ἐπιτακτικὴν ἀνάγκην κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν, κατὰ τὰς ὅποιας ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐπιδιώκει διὰ τῆς καλλιεργείας τῶν διορθοδόξων σχέσεων τὴν ἀναβίωσιν τοῦ ὀρθοδόξου μοναχισμοῦ καὶ τὴν ἐπιστροφὴν αὐτοῦ εἰς τὸ «ἀρχαῖον αὐτοῦ κάλλος καὶ τὴν λαμπρότητα, διὰ τῆς ἐμμονῆς εἰς τὰς παραδόσεις καὶ τοὺς μοναχικοὺς κανόνας καὶ τῆς ἀνανεώσεως τῆς παλαιᾶς δράσεως αὐτοῦ»⁸ καὶ διεξάγει θεολογικὸν διάλογον μὲν Ἐκκλησίας, αἱ ὅποιαι ἡ ἔδωκαν εἰς τὸ μοναχικὸν αὐτῶν ἰδεῶδες διάφορον πορείαν (Ρωμαιοκαθολικισμός) ἡ ἀπέρριψαν τὸν μοναχισμὸν (Προτεσταντισμός).

Παρακολουθοῦντες τὴν ἐμπειρίαν τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν πατέρων, τῶν ὄντως γνωστικῶν τοῦ Χριστοῦ, θὰ ἑκθέσωμεν ἐν τῇ μετά χείρας μελέτῃ τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν περὶ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια. Ἐπειδὴ ἡ πίστις ἀποτελεῖ ἀφετηρίαν τῆς ἐν Χριστῷ θείας γνώσεως, θὰ ἔξετάσωμεν ἐν ἀρχῇ τὰς σχέσεις πίστεως καὶ γνώσεως. Θὰ ἴδωμεν δηλ. δτι εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν διακρίνουν οἱ

Φίλοκαλιά ἔργα καὶ τῆς γενομένης μεταφράσεως τούτων ώς καὶ περὶ ἄλλων τινῶν ιστορικῶν παρατηρήσεων βλ. ΑΝΤ. ΑΙΜ. Ν. ΤΑΧΙΛΟΥ, *'Ο Παΐσιος Βελτσκόφσκι (1722-1794)* καὶ ἡ ἀσκητικοφιλολογικὴ Σχολή του

Θεσσαλονίκη 1965. βλ. ὥσπεις ΙΩ. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ, «Στοιχεῖα νηπτικῆς ψυχολογίας», ἐν *'Αθωνικὴ Πολιτεία* ἐπὶ τῇ χιλιετηρίδι τοῦ Ἀγίου Ὄρους, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 435.

7. Ο χαρακτηρισμὸς οὗτος ἀνήκει εἰς τὸν μοναχὸν π. Θεόκλητον Διονυσιάτην.

βλ. ἕργον αὐτοῦ *«Μοναχικὸς βίος καὶ πνευματικότης»* ἐν *Πανηγυρικὸς Τόμος*

έργατασμοῦ τῆς ἔξακοσιοτῆς ἑτετέλουν τοῦ θανάτου τοῦ ἀγίου Γεωργίου τοῦ Παλαμᾶ,

Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, 1359-1959, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 237.

8. βλ. ἀναγραφὴν τοῦ θέματος *«Μοναχικὸς βίος»* κατὰ τὴν Α' Πανορθόδοξον Διάσκεψιν τῆς Ρόδου (1961) παρὰ ΙΩ. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Προσθήκαι εἰς τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Αθῆναι 1967, σ. 35. Κατὰ τὴν συνελθομαντικὴν Πανορθόδοξον Διάσκεψιν ἀπὸ 21-28 Νοεμβρίου 1976 εἰς Σάμπεζη Γενεύης κατηρτίσθη περιωρισμένος κατάλογος ἀριθμοῦ θεμάτων διὰ τὴν μέλλουσαν νὰ συνέλθῃ Ἀγίαν καὶ Μεγάλην Σύνοδον. Εἰς ταῦτα δὲν συμπειλήθη τὸ περὶ τοῦ Μοναχικοῦ βίου θέμα. Ἐκ τῶν τριῶν ἐπιτροπῶν, ἡ περὶ τὸν κατάλογον τῶν θεμάτων ἀσχοληθεῖσα, ἔκρινεν δπως τὸ περὶ μοναχισμοῦ θέμα ώς καὶ ἄλλα μελετηθοῦν ὑπὸ τῶν κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν καὶ ἐνδεχομένως τύχουν μελλοντικῆς διορθοδόξου ἐπεξεργασίας. βλ. *'Ἐπίσκεψις*, ἔτος 7ον, ἀριθμ. 158, μηνὸς Δεκεμβρίου 1976.

νηπτικοὶ τὴν πνευματικὴν γνῶσιν ἀπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ ὄμιλοῦν περὶ πρώτης γνώσεως καὶ πρώτης πίστεως ώς καὶ περὶ δευτέρας πίστεως, πνευματικωτέρας καὶ ἐσωτέρας, καὶ περὶ ἀμέσου γνώσεως. Ἐν συνεχείᾳ θὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τὴν πηγὴν τῆς γνώσεως καὶ τὸν φορέα ταύτης. Πηγὴ τῆς γνώσεως εἶναι ὁ ἐν Τριάδι Θεός, ἐνῷ φορεὺς εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Οὗτος πρέπει νὰ συνεργασθῇ μετά τοῦ Θεοῦ διὰ νὰ καθάρῃ τὰ δργανα τῆς γνώσεως καὶ ίδιᾳ τὸν νοῦν αὐτοῦ διὰ τῆς ἀσκητικῆς μεθόδου, ὡστε νὰ καταστῇ ίκανὸς δέκτης τῆς ἀληθογνώσιας. Εἰς τὴν συνέχειαν θὰ ἐπισημάνωμεν τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν οὐσίαν τῆς γνώσεως, ἡ ὅποια ταυτίζεται μὲ τὴν ἀλήθειαν. Θὰ ἴδωμεν εἰς ἔτερον κεφάλαιον ποιοι εἶναι οἱ δηνῶς γνωστικοί, διὰ νὰ κλείσωμεν τὴν παρούσαν μελέτην ἐξετάζοντες τὴν ἀρνητικὴν πλευρὰν τοῦ θέματος, προερχομένην ἐκ τῆς παρεκκλίσεως τῆς μοναδικῆς ὄδοῦ γνώσεως, ἢτοι τὴν ἄγνοιαν, τὴν πλάνην καὶ τὴν αἴρεσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΠΙΣΤΙΣ ΚΑΙ ΓΝΩΣΙΣ

1. *Γνώσις ἐπιστημονική - πνευματική*

Οι νηπτικοί πατέρες διακρίνουν τὴν γνῶσιν εἰς ἐπιστημονικήν καὶ πνευματικήν, ταύτην δὲ εἰς πρώτην καὶ δευτέραν γνῶσιν ἢ εἰς ἔμμεσον καὶ ἀμεσον. Ἡ διάκρισις εἰς ἐπιστημονικήν καὶ πνευματικήν είναι παλαιά, ἀποτέλεσμα τῆς μεταξὺ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας συγκρούσεως, τῆς δόποιας αἱ ἀρχαὶ ἀνάγονται εἰς αὐτὸὺς τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους. Πρώτος δὲ Παῦλος ἐπεσήμανεν δχι μόνον διαφορὰν μεταξὺ τῶν δύο σοφιῶν ἀλλὰ καὶ τὸ χάσμα δπερ χωρίζει αὐτάς¹. Ἀνάλογον διάκρισιν κάμνει καὶ δὲ Απόστολος Ἰάκωβος².

Τὸ θέμα τῆς σχέσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν μεγάλως ἀπησχόλησε τὴν σκέψιν Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως. Κατ’ αὐτὸν ἡ ἀρχικὴ ἀλήθεια ἡτο ἐνιαία, ἀλλὰ διεμέλισαν ταύτην αἱ φιλοσοφικαὶ αἱρέσεις. Ἡ φιλοσοφία δὲν είναι καθ’ διοκλητίαν ἀναξία λόγου καὶ ἀπόβλητος, διότι αὕτη μὲν ἀσχολεῖται μὲ τὰ ὄντα πρὸς τὸ ἔξωτερικὸν περιβλήμα, ἡ δὲ θεολογία μὲ τὰ πράγματα ἡτοι τὰ οὐσιώδη³. Ὁ Κλήμης ἔρμηνεύων τὰ χωρία τοῦ Παύλου πρὸς Κολ. 2, 4.8 λέγει δτι δὲ Απόστολος δὲν ἀπορρίπτει γενικῶς τὴν φιλοσοφίαν, ἀλλὰ μόνον τὴν ἐσφαλμένην καὶ δὴ τὴν ἐπικούρειον καὶ τὴν κοσμολογίαν τῶν Στωϊκῶν⁴. Ἀληθής φιλοσοφία κατὰ τὸν Κλήμεντα είναι μόνον δὲ Χριστιανισμός. Αἱ γνώσεις ἀποτελοῦν ἄλυσιν ἐν τῇ δόποιᾳ τὰ μὲν ἐγκύκλια μαθήματα ὑπηρετοῦν τὴν κυρίαν αὐτῶν φιλοσοφίαν,

1. Α' Κορ. 1, 18-31· 2, 6-10. Β' Κορ. 1, 12.

2. Ἰαν. 3, 13-17.

3. Στρωματεῖς ΣΤ', 17, ΒΕΠ 8,236· Π. ΧΡΗΤΟΥ, 'Ἡ ἐννοια τῆς διπλῆς γνώσεως κατὰ τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν', Θεσσαλονίκη 1963, σ. 5· W. VÖLKER, *Der Wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus*, Berlin 1952, σ. 332.

4. Στρωματεῖς Α', 11, ΒΕΠ 7, 255· W. VÖLKER, *Der Wahre Gnostiker...*, σ. 347.

ή δὲ φιλοσοφία τὴν κυρίαν αὐτῶν θείαν φιλοσοφίαν. Ὁ Χριστιανισμὸς ὑπέρεχει ἔναντι τῆς φιλοσοφίας, διότι ἐκηρύχθη ὑπὸ τοῦ Λόγου. Οἱ χριστιανοὶ, οἱ κατέχοντες τὴν ὄντως γνῶσιν, εἰναι ἀληθῶς θεοδιδάκτοι⁵.

Ἐκ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὁ Μ. Βασίλειος διακρίνει δύο γνώσεις, τὴν κοσμικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν. Διὰ τῆς πρώτης ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἀντιμετωπίζῃ τὰ προβλήματα τοῦ παρόντος προσκαίρου βίου, διὰ δὲ τῆς δευτέρας, τῆς θείας γνώσεως, δόηγείται εἰς τὴν μακαρίαν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ⁶. Τὸ θέμα τῆς γνώσεως κατέχει βασικὴν καὶ κεντρικὴν θέσιν εἰς τὴν σκέψιν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μ. Βασιλείου διδάσκει διτὶ ἡ φιλοσοφία εἰναι «ἄγονός τε καὶ στεῖρα»⁷. Ἐξ ἄλλου ὅμιλων περὶ τῆς «γνώσεως τοῦ Θεοῦ», τῆς «γνώσεως τῆς ἀληθείας», τῆς «τελείας γνώσεως», τῆς «θείας γνώσεως», τῆς «οὐσίας τῆς γνώσεως», περὶ τῶν «ὑπὲρ γνῶσιν μυστηρίων» σαφῶς διαστέλλει τὴν θείαν γνῶσιν ἀπὸ τῆς κοσμικῆς⁸. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος δὲν θεωρεῖ μὲν τὴν φιλοσοφίαν εὑρισκομένην εἰς «διαλεκτικὴν» ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ἔξαίρει δῆμος τὸν ἐν Χριστῷ βίον ὡς «σοφίαν πρώτην»⁹.

Κατὰ τὸν ἄγιον Ἰσαὰκ τὸν Σύρον ὑπάρχουν ὡσαύτως δύο εἰδη γνώσεων καὶ «τρεῖς τρόποι νοητοί», διὰ τῶν δόποιων ἡ γνῶσις «ἀνέρχεται καὶ κατέρχεται», καὶ ἐν τοῖς δόποιοις πορεύεται καὶ ἀλλοιοῦται. Ἡ «προηγουμένη τῆς πίστεως» γνῶσις εἰναι γνῶσις «φυσική» καὶ ἡ «τικτομένη» ἐκ τῆς πίστεως εἰναι γνῶσις «πνευματική». Ἡ μὲν φυσικὴ γνῶσις ἔγκειται εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἡ δὲ πνευματικὴ εἰναι «αἰσθησις τῶν μυστηρίων», «αἰσθησις τῶν κρυπτομένων», «θεωρία τῶν ἀοράτων»¹⁰.

5. «Χωρίζεται δὲ ἡ Ἑλληνικὴ ἀληθεία τῆς καθ' ἡμᾶς, εἰ καὶ τοῦ αὐτοῦ μετεῖληφεν δύνατος, καὶ μεγέθει γνώσεως καὶ ἀποδείξει κυριωτέρᾳ καὶ θείᾳ δυνάμει καὶ τοῖς δόμοιοις· 'θεοδιδάκτοι' γάρ ἡμεῖς, ἵερά δύντως γράμματα παρὰ τῷ νίῳ τοῦ Θεοῦ παιδεύομενοι», *Στρωματεῖς Α'*, 20, ΒΕΠ 7, 275. Βλ. ὡσαύτως *Στρωματεῖς Α'*, 5, ΒΕΠ 7, 246· W. VÖLKER, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 334 καὶ 352.

6. Εἰς Ψαλμ. 14, PG 29, 256 BC Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἡ ἔννοια τῆς διπλῆς γνώσεως...», σ. 6.

7. Περὶ τοῦ βίου Μωϋσέως 2, PG 44, 329B.

8. Παρὰ W. VÖLKER, *Gregor von Nyssa als Mystiker*, Wiesbaden 1955, σ. 145.

9. Βλ. Λ. ΤΣΑΜΗ, «Ἡ διαλεκτικὴ φύσις τῆς διδασκαλίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», Θεσσαλονίκη 1968, σ. 98, 111.

10. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΠΟΠΟΒΙΤΣΕ, «Ἡ γνωσιολογία τοῦ ἀγίου Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου», ἐν Θ 38 (1967) 387 ἐ.

Ἡ φυσικὴ γνῶσις φροντίζει διὰ τὸν πλοῦτον, τὴν κενοδοξίαν, τὴν κόσμησιν, τὴν ἀνάπαυσιν τοῦ σώματος, τὴν σπουδὴν τῆς σοφίας, ἡ ὅποια ἐφευρίσκει τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας. Μὴ συναπτομένη μετὰ τῆς πίστεως, δὲν συντελεῖ εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας. Παρὰ ταῦτα κατ' ἀρχὴν δὲν εἶναι «ψεκτὴ καὶ ἀπορριπτέω», δύναται δῆμος νὰ καταστῇ τοιαύτη ἐφ' ὅσον στρέφεται κατὰ τῆς πίστεως. Διὰ τῆς πίστεως ἄρχεται ἡ δευτέρα τάξις τῆς γνώσεως, σχετιζομένη μὲ τὴν ἐργασίαν τῶν ἀρετῶν καὶ τὴν μελέτην τῶν Γραφῶν. Ἀκολουθεῖ «ἡ τάξις τῆς τελειώσεως» ἐνθα ἡ διάνοια ἐντρυφᾷ ἐν τοῖς «μυστηρίοις τῶν μελλόντων»¹¹.

Ἐκ τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν πατέρων Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς διακρίνων διττὴν αἰσθησιν, καθ' ἔξιν καὶ κατ' ἐνέργειαν, ὡς παλαιότερον ὁ Φίλων, ὅμιλει καὶ περὶ διττῆς γνώσεως· «Ὦσπερ διχῶς ἡ αἰσθησις λέγεται, ἡ μὲν καθ' ἔξιν, ἥτις καὶ κοιμωμένων ἡμῶν ἔστι, μηδενὸς ἀντιλαμβανομένη τῶν ὑποκειμένων, ἡς οὐδὲν ὅφελος, μὴ πρὸς ἐνέργειαν τεινομένης· ἡ δὲ κατ' ἐνέργειαν, δι' ἡς ἀντιλαμβανόμεθα τῶν αἰσθητῶν· οὗτῳ καὶ ἡ γνῶσις διττή, ἡ μὲν ἐπιστημονική, καθ' ἔξιν μόνην τοὺς λόγους ἀναλεγομένη τῶν δυντῶν· ἡς οὐδὲν ὅφελος, μὴ πρὸς τὴν τῶν ἐντολῶν ἐνέργειαν ἐκτεινομένης· ἡ δὲ κατ' ἐνέργειαν πρακτική, αὐτὴν ἀληθῆ διὰ τῆς πείρας τῶν δυντῶν νομίζουσα τὴν κατάληψιν». Ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις εἰναι ἀποτέλεσμα λογικῆς δυνάμεως, ἄνευ τῆς δόμοιας, ὡς λέγει ὁ ἄγιος πατήρ, δὲν ὑφίσταται γνῶσις ἐπιστημονικὴ. Πρόκειται περὶ τῆς γνώσεως ἐκείνης τὴν δόπιαν ἀποκτῶμεν διὰ τοῦ λόγου, καὶ ἡ δόποια εἰναι ἡ κοινὴ ἀνθρωπίνη γνῶσις, ἀποτέλεσμα συλλογιστικόν. Ἀντιθέτως ἡ συναπτομένη μὲ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἐντολῶν γνῶσις εἰναι ἐκείνη, τὴν δόπιαν ἀποκτῷ διὰ τῆς καθαρότητος τοῦ νοῦ. Ἡ πρώτη γνῶσις συνάπτεται πρὸς τὸ γινώσκειν ἐνῷ ἡ δευτέρα πρὸς τὸ εἶναι. Τὸ γινώσκειν εἰναι ἴδιον τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῷ τὸ δεύτερον, τὸ εἶναι, ἴδιον τοῦ Θεοῦ¹². Ἐπειδὴ ἐνταῦθα ἡ «ἐπιστημονικὴ γνῶσις» συνδέεται μὲ τὴν ἔξιν καὶ οὐχὶ μὲ τὴν πρᾶξιν, εἰναι γνῶσις καθαρῶς θεωρητικὴ καὶ οὐχὶ ἐκ πείρας. Τὴν θεωρητικὴν ταύτην γνῶσιν διακρίνει καὶ ὁ Ὁριγένης ἀπὸ ἐκείνης τῆς ἐνέργειας

11. Αὐτόθι, σ. 389.

12. Περὶ Θεολογίας καὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, Πρὸς Θαλάσσιον Κεφαλ. Σ', ἑκατοντάς πρώτη, Β' 55. Βλ. Περὶ Θεολογίας κεφαλαίον ἑκατοντάς τετάρτη, Β', 121. Βλ. B. N. TATAKH, Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1952, σ. 82 ἐ.

καὶ τῆς ζωῆς¹³. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὁ ἄγιος Μάξιμος διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ «έπιστημονική» γνῶσις ἀναφέρεται ἄλλοτε εἰς τὴν κοσμικήν γνῶσιν καὶ ἄλλοτε, ως θὰ ἴδωμεν, εἰς τὴν θείαν γνῶσιν. Ἡδη δὲ W. VÖLKER παρετήρησεν διὰ διὰ τῆς λ. ἐπιστήμην ἐννοεῖ ὁ Μάξιμος ἐν πρώτοις ἑκάστην γνῶσιν, προερχομένην διὰ τῶν αἰσθήσεων· εἰδικεύει δημοσίᾳ τὴν λ. ἐπιστήμην δταν ὅμιλῃ περὶ τῆς θείας γνώσεως¹⁴.

Ἡ ἐπιστημονική γνῶσις, λέγουν οἱ νηπτικοί, ἀποκτᾶται καθ' ξένιν διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν νοητικῶν δυνάμεων καὶ πρὸς ικανοποίησιν ἐσωτερικῆς ἐφέσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν, ως παρετηρήθη ὑπὸ τοῦ σοφοῦ, πάντες οἱ ἄνθρωποι ὀρέγονται νὰ ἀποκτήσουν γνώσεις. Ἡ ἐπιστημονική γνῶσις εἶναι ἐπιστήμη τοῦ λόγου. Εἶναι ἐνέργεια διανοητική ἐπὶ τῇ βάσει γνωσιολογικῶν κατηγοριῶν, διερευνῶσα τὴν ἀλήθειαν ἐν τῷ καθαρῷ ἐπιστημονικῷ χώρῳ. Ἐπειδὴ ἡ ἐπιστημονική γνῶσις εἶναι ἐνέργεια τοῦ σκεπτομένου ἀνθρώπου, δραγανον πρὸς κατανόησιν, περιγραφήν καὶ ἀξιολόγησιν ἀντικειμένου τινός, οἱ ἵεροι νηπτικοί τονίζουν διὰ αὐτῆς προσκτᾶται διὰ τῆς διηνεκοῦς μελέτης, σπουδῆς καὶ μαθήσεως. «Ἡ τοῦ λόγου ἐπιστήμη», λέγει ἔτερος νηπτικός, δοςιος Πέτρος δὲ Δαμασκηνός, «μάθημά ἐστιν ἀνθρώπινον, ὥσπερ τὸ λοιπὰ μαθήματα τοῦ κόσμου τούτου, καὶ οὐ συμβάλλεται τισι πρὸς σωτηρίαν ψυχῆς: καὶ δῆλον ἐκ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ δὲ ἀνάγνωσις πρὸς μνήμην τοῖς ἴσασι τὰ εἰρημένα ἐκ τῆς πείρας, πρὸς δὲ μάθησιν τοῖς ἀπείροις γίνεται»¹⁵. Ἡ γνῶσις αὐτῆς ἐμφανίζεται κυρίως εἰς τὴν φιλοσοφίαν, εἰς τὰ συστήματα τῆς γνωσιολογικῆς αἰσθησιαρχίας, τῆς κρισιαρχίας καὶ τοῦ μονισμοῦ μὲ τὰς ὑποδιαιρέσεις αὐτοῦ¹⁶. Ἐπειδὴ δημοσίᾳ τὰ τρία ταῦτα περιορίζουν τὴν ἔξουσίαν καὶ ἰσχὺν τῆς γνώσεως ταύτης ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ὁρατῆς φύσεως, καθ' δοσον ταῦτα συμπίπτουν μὲ τὰ δρια τῶν ἀνθρωπίνων αἰσθήσεων καὶ δργάνων τῆς γνώσεως, δὲν συμβάλλουν πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου.

Ο ἄγιος Γρηγόριος δὲ Παλαμᾶς διακρίνει τὰ διδόμενα δῶρα τοῦ Θεοῦ εἰς φυσικά καὶ πνευματικά. Τὰ πρῶτα διδούνται διὰ τῆς φύσεως εἰς πάντας γενικῶς τοὺς ἀνθρώπους πρὸ τοῦ Νόμου, ἐν τῷ Νόμῳ καὶ

13. BL. HANS URS VON BALTHASAR, «Die Gnostischen Centurien», Johannes - Verlag, 1961, σ. 542-543.

14. Maximus Confessor als Meister des geistlichen Lebens, Wiesbaden 1965, σ. 243-244.

15. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Περὶ διακρίσεως, Γ', 68.

16. Πρβλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΠΟΠΟΒΙΤΣ, Ἡ γνωσιολογία..., σ. 388.

μετ' αὐτὸν, ἐνῷ τὰ δεύτερα μόνον εἰς τοὺς ἀξίους¹⁷. Κατὰ τὴν διάκρισιν ταύτην, φυσικῶν καὶ πνευματικῶν δῶρων, ὁ Παλαμᾶς διεχώριζε θύραθεν σοφίαν καὶ θείαν. Ἡ ἔξω σοφία εἰναι κοινή, διδομένη εἰς πάντας, ἐνῷ δὲ τῆς χάριτος, δὲ σοφία τοῦ Πνεύματος, δίδεται εἰς τοὺς ἀξίους. Ἡ ἔξω παιδεία δύναται νὰ θεωρηθῇ ως προπαιδευτική τῆς θείας (γνώσεως), ἀσχολουμένη περὶ τὴν γνῶσιν τῶν δοντῶν ως πρὸς τὴν γένεσιν καὶ σύστασιν, λύσιν καὶ μεταποίησιν αὐτῶν. Ἡ γνῶσις τῆς φιλοσοφίας προσκτᾶται διὰ αἰσθητῶν μέσων. Διὰ τοῦτο δὲ θύραθεν σοφία δὲν δύναται νὰ φθάσῃ εἰς ἀληθῆ γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. Ἡ διδομένη διὰ τῆς ἀκτίστου χάριτος γνῶσις βοηθεῖ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν δοντῶν, ως ἀλλαχοῦ θὰ ἐρμηνεύσωμεν, καὶ κυρίως εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ¹⁸.

Οἱ ἱεροὶ νηπτικοί πατέρες ἐνδιαφέρονται κυρίως διὰ τὴν πνευματικήν γνῶσιν, περὶ τὴν ὁποίαν καὶ κυρίως ἀσχολοῦνται.

2. Διπλῆ γνῶσις καὶ πίστις

Ἡ πνευματική γνῶσις, συνεργοῦσα εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἐπιτυγχάνοντος ταύτην, εἶναι καρπὸς τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐκ ταύτης προσδιοριζομένης βιώσεως τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ. Κατὰ ταῦτα οἱ ἱεροὶ νηπτικοί συνδέουν τὴν γνῶσιν πρὸς τὴν πίστιν. Πίστις καὶ γνῶσις ἐμφανίζονται ως σύντροφοι τοῦ πιστοῦ¹⁹.

Ἡ σχέσις πίστεως καὶ γνώσεως ἀναπτύσσεται ἡδη ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Διακρίνων οὗτος, ως εἰδομεν, τὴν σοφίαν τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τῆς σοφίας τοῦ κόσμου, ἐτόνιζεν διὰ δὲ σοφία τοῦ Θεοῦ εἶναι προὶδὲ τῆς εἰς Θεὸν πίστεως. Εἰς τὴν πίστιν ἀποδίδει καὶ δὲ Ἰάκωβος τὴν κατὰ Θεὸν σοφίαν. Κατὰ τὸν Κλήμεντα δὲ γνῶσις ἔχει ως ἀψετηρίαν τὴν πίστιν, δὲ όποια δημοσίᾳ βαθμηδόν αὐξάνει διὰ τῆς χάριτος. Ἐπὶ τῆς γνώσεως οἰκοδομεῖται δὲ ἀλήθεια. Ἀμφότεραι, πίστις καὶ γνῶσις, εὑρίσκονται εἰς ἀλληλεξάρτησιν. Γνῶσις ἄνευ πίστεως δὲν νοεῖται, ως δὲν νοεῖται καὶ πίστις ἄνευ γνώσεως. Εἶναι δὲ κατὰ τὸν Κλήμεντα, τόσον στενῶς συνδεδεμέναι δὲ πίστις καὶ δὲ γνῶσις, ώστε ὁ ἐκκλησια-

17. «Ὕπερ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων 1, 1, 21», ἔκδ. Π. Χρηστού, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1962, σ. 385 καὶ 2,1,25, σ. 487.

18. «Ὕπερ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων 1,1,2», ἔκδ. Π. Χρηστού, σ. 362· 2,1,8, σ. 472 καὶ 1,3,42, σ. 453. Εἰδικότερον περὶ τὸ θέμα σχέσεως πίστεως καὶ ἀνθρωπίνου λόγου βλ. Ε. Θεοδορού, Κριτική εἰσαγωγῆ εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως, Ἀθῆναι 1955.

19. ΗΣΥΧΙΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, Πρὸς Θεόδοντον, Λόγος ψυχωφελῆς καὶ σωτήριος περὶ νήπιων καὶ ἀρετῆς κεφαλαιώδης, Α' 150.

στικός ούτος συγγραφεὺς σχετίζει ταύτας πρὸς τὸ τριαδικὸν δόγμα καὶ τὰς σχέσεις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ. Ὅπως δὲν νοεῖται ὁ Υἱὸς ἄνευ τοῦ Πατρὸς οὕτω καὶ ἡ γνῶσις δὲν νοεῖται ἄνευ τῆς πίστεως²⁰.

Ἡ πίστις εἰς τὸν Θεόν καὶ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ, μολονότι ἀποτελοῦν ἀδιάσπαστον μεταξύ των ἐνότητα, διακρίνονται ὑπὸ τῶν ἵερῶν νηπτικῶν εἰς δύο γνώσεις καὶ διπλῆν πίστιν. Ἡ πρώτη γνῶσις προηγεῖται τῆς πίστεως· «ἡ γάρ γνῶσις κατὰ φύσιν προηγεῖται τῆς πίστεως», λέγει ὁ ἄγιος Ἡσύχιος ὁ πρεσβύτερος^{20x} ἐνῷ ἡ οὐσιαστικωτέρα, ἡ δευτέρα γνῶσις, ἀποτελεῖ καρπὸν ἐσωτέρας καὶ βαθυτέρας πίστεως. Προηγεῖται γνῶσις τις ἔξ ἀκοῆς τῶν ἀληθειῶν τῆς Ὁρθοδόξου Ἑκκλησίας. Ἡ γνῶσις αὕτη γεννᾷ τὴν πρώτην πίστιν, τὴν καθολικήν τῶν ὀρθοδόξων. Ἡ πρώτη αὕτη πίστις, ἡ «ψιλὴ» ἐνθαρρύνει καὶ ὠθεῖ τὸν ἀρχικῶς πιστεύσαντα εἰς ἐφαρμογὴν τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ, ἀποτέλεσμα δὲ ταύτης εἶναι ἡ πνευματικωτέρα, ἡ ἐσωτέρα γνῶσις, ἡ ὁποία καταλήγει, χάριτι θείᾳ, εἰς τὴν ἄμεσον,²¹ ταυτιζομένην πρὸς τὴν θέαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἔνωσιν μετ' αὐτοῦ.

Τὴν θεωρίαν τῆς διπλῆς γνώσεως καὶ συνακολουθούσης διπλῆς πίστεως ἀναφέρει Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς· «Πίστεως δ' οὖσης διτῆς, τῆς μὲν ἐπιστημονικῆς, τῆς δὲ δοξαστικῆς, οὐθὲν κωλύει ἀπόδειξιν δονομάζειν διτῆν, τὴν μὲν ἐπιστημονικήν, τὴν δὲ δοξαστικήν, ἐπεὶ καὶ ἡ γνῶσις καὶ ἡ πρόγνωσις διτῇ λέγεται, ἡ μὲν ἀπηκριβωμένην ἔχουσα τὴν ἑαυτῆς φύσιν, ἡ δὲ ἐλλιπῆ»²². Κατὰ τὸν Κλήμεντα ἡ μὲν δοξαστικὴ ἀπόδειξις εἶναι ἀνθρωπίνη, ἡ δὲ ἐπιστημονικὴ κατοχυρώνεται διὰ τῆς παραθέσεως τῶν Γραφῶν, ἀλλὰ εἰς πολλὰς περιπτώσεις διευκρινίζει, διὰ τῆς διπλῆς γνώσεως δύναται νὰ χωρήσῃ καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς Γραφῆς. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις κυριαρχεῖ ἡ πίστις· «Ἡ μὲν οὖν πίστις σύντομός ἐστιν, ὡς εἰπεῖν, τῶν κατεπειγόντων γνῶσις, ἡ γνῶσις δὲ ἀπόδειξις τῶν διὰ πίστεως παρειλημμένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος»²³.

Ἐκ τῶν ἵερῶν νηπτικῶν πατέρων Μάξιμος ὁ Ὄμολογητής, ἐφαρ-

20. «Οὗτε ἡ γνῶσις ἄνευ πίστεως οὐθὲν πίστις ἄνευ γνώσεως, οὐ μὴν οὐδὲ ὁ πατὴρ ἄνευ υἱοῦ», *Στρωματεῖς Ε'*, 1, ΒΕΠ 8, 110. Διὰ πλειονα βλ. W. VÖLKER, *Der Wahre Gnostiker...*, σ. 370-372.

20a. *Πρὸς Θεόδοντον...*, Α', 150.

21. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ τοῦ πῶς κτᾶται τις τὴν ἀληθῆ πίστιν*, Γ', 78· ΗΣΥΧΙΟΥ, *πρὸς Θεόδοντον...*, Α', 150.

22. *Στρωματεῖς Β'*, 11, ΒΕΠ 7, 325· Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἡ ἔννοια τῆς διπλῆς γνώσεως...*, 6, 8.

23. *Στρωματεῖς 7, 10*, ΒΕΠ 8, 271.

μόζων ἐντὸς τῆς θεολογίας τὴν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας διάκρισιν τοῦ M. Βασιλείου, διακρίνει δύο γνώσεις διὰ τῆς πίστεως λέγων «Διττὴν οἶδε τὴν τῶν θείων γνῶσιν ὁ λόγος· τὴν μὲν σχετικήν, ὡς ἐν λόγῳ μόνῳ κειμένην καὶ νοήμασι, καὶ τὴν κατ' ἐνέργειαν τοῦ γνωσθέντος διὰ πείρας οὐκ ἔχουσαν αἰσθησιν, δι' ἣς κατὰ τὴν παροῦσαν ζωὴν οἰκονομούμεθα· τὴν δὲ κυρίως καὶ ἀληθινὴν ἐπὶ μόνῃ τῇ πείρᾳ, κατ' ἐνέργειαν δίχα λόγου καὶ νοημάτων, δλην τοῦ γνωσθέντος κατὰ χάριν μεθέξει παρεχομένην τὴν αἰσθησιν, δι' ἣς, κατὰ τὴν μέλλουσαν λῆξιν, τὴν ὑπὲρ·φύσιν ὑποδεχόμεθα θέωσιν ἀπαύστως ἐνεργουμένην»²⁴. Τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ ἀγίου ἀνδρὸς ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ἀνωτέρω παρατεθέν, κατὰ τὸ δόπιον οὐτος διέστειλε μεταξὺ διτῆς αἰσθήσεως καὶ διτῆς γνώσεως, ἄγει τὴν σκέψιν τοῦ ἀναγνώστου ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς συνεργίας τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν οἰκείωσιν τῆς πίστεως²⁵. Ὁ ἄγιος Μάξιμος συνέκρινε τὴν καθ' ἔξιν ἐπιστημονικήν - θεωρητικήν γνῶσιν πρὸς τὴν καθ' ἔξιν λειτουργούσαν αἰσθησιν ἄνευ τῆς θελήσεως τοῦ προσώπου, διὰ νὰ ἔξαρῃ τὴν γνῶσιν, τὴν συναπτομένην πρὸς τὴν ἐνέργειαν τῶν ἐντολῶν. Ἐνταῦθα διακρίνων δύο γνώσεις διὰ τῆς πίστεως, χαρακτηρίζει τὴν πρώτην σχετικήν, ἐνῷ τὴν κυρίως γνῶσιν ὡς ἀληθῆ. Ἡ σχετικὴ γνῶσις συνάπτεται βεβαίως πρὸς τὴν πίστιν καὶ σημαίνει συγκατάθεσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν κίνησιν τοῦ Θεοῦ, ἐρχομένου νὰ γνωρίσῃ τὸν ἄνθρωπον, διὰ τῆς καθίσταται «γνωσθεῖς». Διότι, κατὰ τὴν βιβλικὴν ἀποψιν, πρῶτον ὁ ἄνθρωπος γινώσκεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἀποκαλυπτομένου ἐν Χριστῷ, καὶ ἀκολούθως ὁ πιστὸς διὰ τῆς καταφάσεως του γνωρίζει τὸν Θεόν. «Νῦν δὲ γνόντες Θεόν, μᾶλλον δὲ γνωσθέντες ὑπὸ Θεοῦ» εἶναι ἡ φράσις τοῦ Παύλου, ἡ ὁποία συνοψίζει τὴν δλην ἔννοιαν τῆς γνώσεως²⁶. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Μάξιμον ἡ γνῶσις τελειοῦται οὐχὶ διὰ τῆς ἀρχικῆς καταφάσεως, ἀλλὰ διὰ τῆς «ἐνέργειας» τοῦ «γνωσθέντος» ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὴν δποίαν ἐνέργειαν διὰ τῆς πίστεως λαμβάνει αἰσθησιν καὶ πεῖραν δλης τῆς χάριτος καὶ φθάνει μέχρι τῆς θεώσεως.

Τοὺς λόγους τούτους τοῦ Μαξίμου δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν καλλίτερον ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἄλλο σημεῖον τῆς διδασκαλίας του. Ὁ Θεός διὰ τὴν χειραγώγησιν τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ πνευματικῇ ζωῇ ἐδώρησεν εἰς αὐτὸν νόμους τινάς, τοὺς φυσικούς, ἐπειτα τοὺς γραπτοὺς

24. *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς ἑκτη*, Β', 152.

25. Γαλ. 4, 9. βλ. ΝΙΚ. ΝΗΣΙΩΤΗ, *Προλογόμενα εἰς τὴν Θεολογικὴν Γρωσιολογίαν*, Αθῆναι, 1965, σ. 155 ἐ. Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Γνῶσις καὶ ἀγνῶσια τοῦ Θεοῦ*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 12, παρ' Φ βλ. γραφικά καὶ ἀγιοπατερικά χωρία.

καὶ τέλος τὸ εὐαγγέλιον, ἡ τὸν πνευματικὸν νόμον τῆς χάριτος. 'Ο φυσικὸς νόμος ἐδόθη κατὰ τὴν δημιουργίαν ἐν τῷ λογικῷ τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ διὰ τῆς φυσικῆς μὲν θεωρίας βοηθεῖται ὁ ἀνθρωπὸς εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῶν ἀρετῶν, ἡ πλήρης ὅμως τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου πραγματοποιεῖται διὰ τῆς ἐν Χριστῷ χάριτος καὶ τῆς συνεργίας τοῦ ἀνθρώπου, ἐκδηλουμένης διὰ τῆς δευτέρας πίστεως²⁶.

Μάξιμος ὁ Ὄμολογητής, διακρίνων ἐντὸς τῆς θεολογίας δύο γνώσεις, δίδει εἰς αὐτὰς διαφόρους κατὰ περιστάσεις χαρακτηρισμούς· τὰς ἀποκαλεῖ λόγον καὶ πνευματικὴν αἰσθησιν, καθ' ἔξιν καὶ κατ' ἐνέργειαν, σχετικὴν καὶ ἀληθινήν. 'Η πρώτη ἔξι αὐτῶν εἶναι νοητὴ καὶ βοηθεῖ εἰς τὴν ἔξοικονόμησιν κατὰ τὸν παρόντα βίον, ἡ δευτέρα εἶναι ἐνεργὸς καὶ ἔξασφαλίζει τὴν ἐν τῷ μέλλοντι θέωσιν.' Επειδὴ εἰδικεύει διὸ ἄγιος Μάξιμος τὴν γνῶσιν εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν δονομάζει ταύτην ἐπιστημονικήν²⁷. 'Ανάλογον προτίμησιν δεικνύει καὶ διὸ Κλήμης πρὸς τὴν λ. ἐπιστήμη τὴν δοπίαν χρησιμοποιεῖ ἐναλλάξ μὲ τὴν λ. γνῶσις.²⁸ Κατὰ τὸν Κλήμεντα ἡ χριστιανικὴ τελειότης συνισταται «ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ ἀγαθοῦ ἐν τῇ ἔξομοιώσει πρὸς τὸν Θεόν», σκοπὸς δὲ τοῦ χριστιανοῦ εἶναι νὰ γνωρίσῃ ἡ νὰ ἴδῃ τὸν Θεόν. 'Η γνῶσις εἰς τὴν μορφὴν τῆς τελειότητος τῆς εἶναι μία ἀδιάστατος καὶ ἀδιος θεωρία καὶ κατὰ ταῦτα ἀνωτέρα τῆς πίστεως. 'Αν ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρίας φθάνωμεν εἰς τὴν πίστιν, ἀπὸ τῆς πίστεως πρέπει νὰ ὑψωθῶμεν εἰς τὴν γνῶσιν²⁹. Τὴν λέξιν ἐπιστήμη προτιμᾷ καὶ διὸ συγγραφεὺς τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων, παρ' ὃ ἡ λέξις ἔχει πάντοτε πνευματικὸν περιεχόμενον³⁰, ἐνῷ διὸ Γρηγόριος Νύσσης προτιμᾷ τὴν λ. κατανόησις³¹. Κατὰ τὸν ἄγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν ὑπάρχει ἡ ἀναπόδεικτος γνῶσις, προερχομένη ἐκ τῆς γνώσεως τῶν κτισμάτων τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ ἀποδεδειγμένη, ἔχουσα μίαν νέαν διακλάδωσιν, ἐκεῖ ἀκριβῶς διὸ διὸ πατήρ διακρίνει μεταξὺ θεολογίας καὶ θεοπτίας. Θεολογία εἶναι ὄμιλία περὶ Θεοῦ, ἐνῷ θεοπτία ὄμιλία μετὰ τοῦ

26. Βλ. ΑΡΤΕΜΙΟΥ ΡΑΝΤΟΣΑΒΛΙΕΒΙΤΣ, *Tὸ Μνηστήριον τῆς Σωτηρίας κατὰ τὸν ἄγιον Μάξιμορ τὸν Ὄμολογητήν*, Ἀθῆναι 1975, σ. 147δ.

27. Πρβλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, 'Η ἔρροια τῆς διπλῆς γνώσεως...', σ. 9.

28. W. VÖLKER, *Maximus Confessor als Meister des geistlichen Lebens*, σ. 244.

29. Στρωματεῖς Β', 22, ΒΕΠ 7, 355. Στρωματεῖς Β', 10 ΒΕΠ 7, 325. Στρωματεῖς Α', 22, ΒΕΠ 8, 97. Στρωματεῖς Ζ', 10 ΒΕΠ 8, 270. VL. LOSSKY, 'Η θέα τοῦ Θεοῦ (μετ. Ἀρχιμ. ΜΕΛΕΤ.ΟΥ ΚΑΛΑΜΑΡΑ)', ἔκδ. ΒΑΣ. ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 72.

30. W. VÖLKER, *Kontemplation und Ekstase bei Pseudo-Dionysius Areopagita*, Wiesbaden 1958, σ. 121, 169.

31. Αὐτόθι, σ. 171

Θεοῦ. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὑφίσταται μεγάλη διαφορά. 'Αλλο εἶναι νὰ λέγωμέν τι περὶ Θεοῦ καὶ ἄλλο τὸ «συντυγχάνειν Θεῷ». 'Η θεολογία δύναται νὰ θεωρηθῇ δῶρον τοῦ λόγου, ἡ κτῆσις δημοσία τοῦ Θεοῦ, δῶρον τοῦ Πνεύματος. Τὸ δῶρον τῆς θεολογίας δύνανται νὰ ἔχουν καὶ οἱ ἀμαρτωλοί, τὴν κτῆσιν δημοσία τοῦ Θεοῦ μόνον οἱ ἄξιοι'³².

'Αλλ' διπος γίνεται διάκρισις μεταξὺ δύο γνώσεων οὕτω γίνεται λόγες ὑπὸ τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν πατέρων καὶ περὶ διπλῆς πίστεως. Τὸ θέμα τῆς διπλῆς πίστεως ἀπαντᾷ γενικῶς εἰς Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, εἰς τοὺς πατέρας καὶ τοὺς ἀσκητάς.

Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς κατ' οὓσιαν ἀποδέχεται διπλῆν πίστιν ἐπικαλούμενος καὶ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον. Οὕτω λέγει χαρακτηριστικῶς· «Φαίνεται οὖν ὁ ἀπόστολος διττὴν καταγγέλλων πίστιν, μᾶλλον δὲ μίαν, αὐξῆσιν καὶ τελείωσιν ἐπιδεχομένην ἡ μὲν γάρ κοινὴ πίστις καθάπερ θεμέλιος ὑπόκειται (τοῖς γοῦν θεραπευθῆναι ποθοῦσιν ὁ Κύριος πιστῶς κινουμένοις ἐπέλεγεν· 'ἡ πίστις σου σέσωκέν σε' (Matth.. 9, 22), ἡ δὲ ἔξαιρετος ἐποικοδομουμένη συντελειοῦται τῷ πιστῷ καὶ συναπαρτίζεται αὐτῇ ἐκ μαθήσεως περιγνωμένη καὶ τοῦ λόγου τὰς ἐντολάς ἐπιτελεῖν, ὅποιοι ἦσαν οἱ ἀπόστολοι, ἐφ' ὃν τὴν πίστιν δρη μετατιθέναι καὶ δένδρα μεταφυτεύειν δύνασθαι εἰρηται. 'Οθεν αἰσθόμενοι τοῦ μεγαλείου τῆς δυνάμεως ἡξίουν προστιθέναι αὐτοῖς πίστιν τὴν ως 'κόκκον σινάπεως' (Matth. 17, 20) ἐπιδάκνουσαν ὠφελίμως τὴν ψυχὴν καὶ ἐν αὐτῇ αὔξουσαν μεγαλωστί, ως ἐπαναπαύεσθαι αὐτῇ τοὺς περὶ τῶν μεταρσίων λόγους»³³. Γενικῶς ἡ θεώρησις πίστεως καὶ γνώσεως κατὰ τὸν Κλήμεντα συνοψίζεται εἰς τὴν φράσιν· «Πιστεῦσαι δὲ θεμέλιος γνώσεως». «Τὸ τῆς σοφίας δνομα», λέγει διὸ Κλήμης, «φαντάζεται. Πλὴν ἀλλὰ τὸ μὴ διστάσαι περὶ Θεοῦ, πιστεῦσαι δὲ θεμέλιος γνώσεως, ἅμφω δὲ διὸ Χριστός, δι τε θεμέλιος ἡ τε ἐποικοδομή, δι' οὐ καὶ ἡ ἀρχὴ καὶ τὰ τέλη». 'Ἐπι τοῦ θεμελίου τούτου, κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Παύλου, ἐποικοδομοῦν ἄλλοι μὲν ξύλα, χόρτον, καλάμην, ἄλλοι δὲ χρυσίον καὶ ἀργύριον, λίθους τιμίους. (A' Κορ. 3, 12). Τὸ «χρυσίον» καὶ τὸ «ἀργύριον» ἀποτελοῦν «γνωστικά ἐποικοδομήματα τῇ κρηπῖδι τῆς πίστεως τῆς εἰς Ἰησοῦν Χριστόν», ἐνῷ τὰ ξύλα, ὁ χόρτος καὶ ἡ καλάμη εὐτελῆ ἐποικοδομήματα, διὰ τῶν ὅποιων

32. «Ὑπὲρ τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν πατέρων, 1, 3, 42», ἔκδ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, σ. 453. Βλ. ANT. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πνευματολογία εἰς τὸν ἡσυχασμὸν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 35. Πρβλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, «Η ἔννοια τῆς θεολογίας», ἐν K 1 (1969), 117.

33. Στρωματεῖς Ε', 1, ΒΕΠ 8, 110-111.

ό Κλήμης ἀναφέρεται εἰς τοὺς νηπίους τὴν πίστιν καὶ τοὺς αἱρετικούς. Ἐπίσης, ὁ αὐτὸς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς, παραπέμπει καὶ εἰς ἄλλους λόγους τοῦ Παύλου, διακρίναντος τοὺς χριστιανοὺς τῆς Κορίνθου εἰς πνευματικοὺς καὶ σαρκικοὺς (Α' Κορ. 3, 1 - 4), διὰ νὰ ὅμιλήσῃ καὶ οὗτος περὶ στερεοῦ βρώματος, ἀρμόζοντος εἰς τοὺς προκεχωρημένους εἰς τὴν ἀληθῆ γνῶσιν, καὶ γάλακτος, ἀρμόζοντος εἰς τοὺς νηπίους καὶ ἐπὶ ἔριδι καὶ ζήλῳ εἰσέτι ἀσχολουμένους³⁴. Ὁ ἄγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς λέγει ὅτι ὑπάρχει πίστις ἐξ ἀκοῆς καὶ πίστις ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ θελήματος τοῦ Χριστοῦ. Ἡ πρώτη πίστις ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀκρόασιν τῆς διδασκαλίας τῶν Γραφῶν, ἐνῷ ἡ δευτέρα τελειοῦται διὰ τῶν ἔργων τῆς εὐσεβείας³⁵. Ὁ ἄγιος Ἰσαὰκ ὁ Σύρος παρατηρεῖ ὅτι ἡ πρώτη πίστις εἶναι ἐξ ἀκοῆς· ταύτην, τὴν πρώτην πίστιν, βεβαιώνει καὶ ἀποδεικνύει ἡ δευτέρα πίστις· ἡ πίστις τῆς θεωρίας, ἡ πίστις ἡ ἐξ ὁράσεως³⁶.

Ἐκ τῶν νηπικῶν τῆς Φιλοκαλίας οἱ μοναχοὶ Κάλλιστος καὶ Ἰγνάτιος παρατηροῦν τὰ ἔξῆς· «Σημείωσαι δέ, ὅτι ἡ πίστις, κατὰ τὰ θεοπαράδοτα λόγια, διπλῇ ἐστιν· ἡ μὲν, καθόλου πάντων, τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, εἰς ἥν ὑρχῆθεν τε βεβαπτίσμεθα καὶ ἡ τελευταῖον συναπέλθοιμεν· ἡ δέ, σπανίων, κάκεινων, τῶν διὰ τῆς τῶν θεοποιῶν πασῶν ἐντολῶν ἐκπληρώσεως, εἰς τὸ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὅμοιώσιν ἐπαναδερμηκότων καὶ οὕτω πεπλουτηκότων τῷ τῆς χάριτος θείῳ φωτί, ἄπασαν τὴν ἑαυτῶν ἐλπίδα ἐπιστηρίξαι πρὸς Κύριον»³⁷.

Ἡ μία, πίστις τῆς ἀκοῆς· ἡ δευτέρα, ἡ καὶ σπουδαιοτέρα, τῆς πράξεως καὶ τῆς θεωρίας τοῦ θεουμένου. Ὁ ἐκ τῆς ἀκοῆς ἔχων πίστιν εἰς δλίγον μόνον ὠφελεῖται. Ταύτην οἱ Ἱεροὶ νηπικοὶ πατέρες ἐκλαμβάνουν μόνον ὡς βάσιν, ἵνα μετ' αὐτὴν προχωρήσουν εἰς τὴν κατὰ Χριστὸν πρᾶξιν. Καὶ δπως ἐκ μόνης τῆς ἀκοῆς δὲν δύναται τις νὰ καταστῇ τεχνίτης, ἀλλὰ κυρίως διὰ τῆς ἀσκήσεως, ἢτοι «ἐκ τοῦ ποιεῖν καὶ βλέπειν καὶ πολλὰ σφάλλειν καὶ διορθοῦνται ὑπὸ τῶν ἐμπείρων», ἀκολούθως διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ ἐκκοπῆς ἴδιων θελημάτων, οὕτω συμβαίνει καὶ μὲ τὴν πίστιν. Δὲν ἀρκεῖ μόνον ἡ ἐξ ἀκοῆς γνῶσις καὶ ἡ ἐκ ταύτης πρώτη πίστις. Ἡ ἀκρόασις τοῦ λόγου καὶ

ἡ μελέτη τῶν θείων Γραφῶν δὲν ὀλοκληρώνουν τὴν γνῶσιν καὶ τὴν πίστιν. Ἀπαιτεῖται ἐκ Θεοῦ χάρις³⁸. Ἐλλ' ἡ Γραφή, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ, εἶναι ἀκριβῶς μέσον γνώσεως. Οἱ νηπικοὶ δικαὶοι ἐνδιαφέρονται κυρίως οὐχὶ διὰ τὴν πρώτην καὶ ἔμμεσον γνῶσιν καὶ τὴν ἀρχικὴν πίστιν, ἀλλὰ διὰ τὴν ἀμεσον, ἡ ὥστις εἶναι καρπὸς τῆς θείας χάριτος καὶ τῆς συνεργίας τοῦ πιστεύοντος. Διὰ τοῦτο ἄλλη «ἡ πίστις ἡ κοινὴ τῶν ὀρθοδόξων, ἥγουν τὰ ὀρθὰ δόγματα, περὶ τε τοῦ Θεοῦ, καὶ τῶν αὐτοῦ κτισμάτων νοητῶν τε καὶ αἰσθητῶν, καθὼς, Θεοῦ χάριτι, ἡ Ἀγία καὶ Καθολικὴ Ἐκκλησία παρέλαβε· καὶ ἄλλη ἡ τῆς θεωρίας, ἥγουν τῆς γνώσεως, ἥτις οὐδόλως ἐναντιοῦται τῇ γεννώσῃ αὐτήν, ἀλλὰ μᾶλλον βεβαιοτέραν ἐμποιεῖν πέψυκε. Διότι τὴν μὲν ἐξ ἀκοῆς, ἐμάθομεν, κληρονομήσαντες ἐκ γονέων εὐσεβῶν καὶ διδασκάλων τῆς ὀρθοδόξου πίστεως· ἡ δὲ ἐκ τοῦ πιστεύειν ὀρθῶς καὶ φοβεῖσθαι τὸν Κύριον, εἰς δν ἐπιστεύσαμεν, ἐγγίνεται». Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τῆς δευτέρας πίστεως, ἔχομεν κεφάλαιον σπουδαῖον διὰ τὴν θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ρίζαν παντὸς ἀγαθοῦ³⁹. Ἡ πίστις εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην εἶναι λεπτοτέρα τῆς πρώτης γνώσεως καὶ τῆς πρώτης πίστεως. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει «πίστιν δὲ λέγομεν οὐκ ἐν ἥ πιστεύει τις, ἐν τῇ διαφορῇ τῶν προσκυνητῶν ὑποστάσεών τε καὶ θείων καὶ ἐν τῇ ἔξαιρέτῳ καὶ ἰδίᾳ φύσει αὐτῆς τῆς θεότητος καὶ ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τῇ θαυμαστῇ τῇ ἐν τῇ ἀνθρωπότητι ἐν τῇ προσλήψει τῆς φύσεως ἡμῶν, εἰ καὶ αὐτὴ ὑψηλή ἐστι λίαν· ἀλλὰ τὴν πίστιν τὴν ἐκ τοῦ φωτὸς τῆς χάριτος ἀνατέλλουσαν ἐν τῇ ψυχῇ, ἐν τῇ μαρτυρίᾳ τῆς διανοίας, στηρίζουσαν τὴν καρδίαν ἀδίστακτον εἶναι ἐν τῇ πληροφορίᾳ τῆς ἐλπίδος τῇ ἀπεγούσῃ ἀπὸ πάσης οἰήσεως· καὶ οὐκ ἐν τῇ ἐπιδόσει τῆς ἀκοῆς τῶν ὅτων ἑαυτὴν δεικνύει, ἀλλ' ἐν τοῖς πνευματικοῖς δοθαλμοῖς τὰ μυστήρια τὰ κεκρυμμένα ἐν τῇ ψυχῇ»⁴⁰. Τῆς θερμῆς καὶ ἐσωτέρας ταύτης πίστεως ἐπεται ἡ ἀμεσος γνῶσις, συναπτομένη πρὸς τὴν θέαν τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ.

34. Στρωματεῖς Ζ', 10, ΒΕΠ 8, 271· Ε', 5, ΒΕΠ 8, 121· W. VÖLKER, Der Wahre Gnostiker..., σ. 370.

35. Ἐκδοσίς ἀκοιβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως Δ', 10, PG 94, 1125C-1128A.

36. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΠΟΠΟΒΙΤΣ, Ἡ γνωσιολογία..., σ. 386.

37. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΤΩΝ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΩΝ, Περὶ τῶν αἰρουμένων ἡσύχων βιδραι, Δ', 213.

38. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Δίλωσις ἀναγκαία καὶ ὠφαιοτάτη, περὶ τῶν ἐπτά σωματικῶν Πράξεων, Γ', 19.

39. Τοῦ αὐτοῦ, Λόγοι συνοπτικοὶ πνευματικῆς γνώσεως, Γ', 114.

40. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΙΓΝΑΤΙΟΥ, Περὶ τῶν αἰρουμένων ἡσύχων βιδραι, Δ', 213-214.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΠΗΓΗ ΚΑΙ ΦΟΡΕΥΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

1. Πηγὴ τῆς γνώσεως

Τόσον ἡ ἀρχικὴ δσον καὶ ἡ δευτέρα πίστις σημαίνουν κατάφασιν τοῦ ἄνθρωπου πρὸς τὸν ἐρχόμενον Θεόν, ἵνα οὕτος γνωρίσῃ αὐτὸν (τὸν ἄνθρωπον) καὶ ἀκολούθως ἵνα ὁ ἄνθρωπος πιστεύων γνωρίσῃ τὸν Θεόν. Δεδομένου ὅτι, ὡς εἰπομέν, κατὰ τὴν Γραφὴν ἡ ἀρχικὴ κίνησις ὀφείλεται εἰς τὸν Θεόν, πηγὴ καὶ δοτὴρ τῆς γνώσεως είναι ὁ Θεός.

Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς διετύπωσε τὴν ἀλήθειαν ταύτην διδάσκων ὅτι ὁ Θεός είναι δοτὴρ παντὸς ἀγαθοῦ καὶ ὅτι πᾶσα πρὸς τὸν ἄνθρωπον ὠφέλεια παρέχεται ὑπὸ τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ διὰ τοῦ Υἱοῦ. Ὁ ἄνθρωπος ἀφ' ἑαυτοῦ του δὲν δύναται νὰ ἔχῃ τὴν περὶ Θεοῦ ἀλήθειαν εἰ μὴ μόνον διὰ τῆς δωρεᾶς τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἀληθῆς γνωστικὸς θεόθεν λαμβάνει τὴν γνῶσιν καθιστάμενος οὗτῳ θεοδίδακτος¹. Καὶ ὁ ἕτερος μέγας Ἀλεξανδρινός, ὁ Ὠριγένης, θὰ ἐπαναλάβῃ ὅτι πηγὴ καὶ αἴτια τῆς γνώσεως είναι πάντοτε ὁ Θεός. «Τὸ δὲ καταξιωθῆναι γνώσεως πνευματικῆς οὐκ ἔστιν ἐφ' ἡμῖν». Ὁ Θεός «δυνάμει τινὶ φθάνων ἐπὶ τὸν ἔκαστων νοῦν», «φωτίζει...ἀσωμάτῳ δυνάμει τὸν ἀσώματον νοῦν»². Καὶ ἐκ τῶν Καππαδοκῶν πατέρων ὁ Γρηγόριος Νύστης θὰ ὑπογραμμίσῃ ὅτι ἡ γνῶσις είναι θεία δωρεά, ἔλλαμψις, θεία ἐνέργεια τοῦ Λόγου ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι³.

Ἐκ τῶν ἱερῶν νηπτικῶν Εὐάγριος ὁ Ποντικὸς εἰς τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ ὑπεγράμμισεν ὅτι τὸ πρῶτον καὶ τὸ σπουδαιότερον ἐκ τῶν χαρισμάτων, τὰ δόποια ἐδόθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τῇ λογικῇ φύσει τοῦ νοῦ, ὑπῆρξεν ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ καὶ δὴ ἡ γνῶσις τῆς Ἀγίας Τριάδος.

1. Στρωματεῖς Α', 20, ΒΕΠ 7, 275· Α', 5, ΒΕΠ 7, 246· ΣΤ', 18, ΒΕΠ 8, 240. βλ. W. VÖLKER, *Der Wahre Gnostiker...*, σ. 322 ἐ.

2. Ψαλμ. 43, 4 ΒΕΠ 16, 13· Ψαλμ. 4, 7, ΒΕΠ 15, 299· Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην τόμ. Α' 25, ΒΕΠ 11, 269. Διὰ πλείονα βλ. W. VÖLKER, *Kontemplation und Ektase bei Pseudo-Dionysius Areopagita...*, σ. 178.

3. Περὶ παρθενίας VIII, 10, σ. 289, ἔκδ. W. JAEGER.

Ἡ γνῶσις αὕτη ἐδόθη ὡς «ἐπίκτητος ποιότης», μὴ ἀποτελοῦσα δηλ. μέρος τῆς οὐσίας τοῦ νοῦ^{3a}. Πέτρος ὁ Δαμασκηνὸς διδάσκει ὅτι ὁ Θεὸς καταλάμπει εἰς πάντας τὰς γνώσεις ὡς ἀκτίνας, ὁ ἄνθρωπος δμως διὰ τῆς πίστεως δέχεται ταύτας. Ἡ παρεχομένη γνῶσις ἐκ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀρχὴ παντὸς ἀγαθοῦ. Ἡ γνῶσις εἴτε χορηγεῖται διὰ τῆς φύσεως, εἴτε ἐκ τῶν Γραφῶν δι' ἄνθρωπου, ἢ δι' ἀγγέλου ἢ ἐκ τοῦ θείου βαπτίσματος, είναι προσφορὰ τοῦ Θεοῦ⁴. Καὶ ἕτερος νηπτικός, Νικήτας ὁ Στηθᾶτος, θὰ ὑπογραμμίσῃ ὅτι ὁ Θεός είναι Νοῦς ἀπαθῆς, ὑπὲρ πάντα νοῦν καὶ πᾶσαν ἀπάθειαν. Είναι ἐπίσης φῶς καὶ πηγὴ φωτὸς ἀγαθοῦ, σοφία λόγου καὶ γνῶσις, ἀλλὰ καὶ χορηγὸς σοφίας, λόγου καὶ γνώσεως. Ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παρεχομένη γνῶσις είναι πηγὴ παντὸς ἀγαθοῦ⁵.

Ἡ γνῶσις παρέχεται ἐν Χριστῷ. Ἡ Χριστολογία εὑρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τῆς διδασκαλίας τῶν νηπτικῶν πατέρων περὶ θεογνωσίας, διότι καὶ οὗτοι ἐν Χριστῷ κατέστησαν γνωστικοὶ αὐτοῦ. Ὁ ἄγιος Μάξιμος ὁ Ὄμολογητής, ἔξετάζων τοὺς λόγους τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, κατὰ τοὺς δόποιους ὁ Χριστὸς διὰ τῆς πίστεως κατοικεῖ ἐν ταῖς καρδίαις τῶν χριστιανῶν⁶, ὡς καὶ τὴν ρῆσιν ὅτι ἐν Χριστῷ «εἰσιν πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως ἀπόκρυφοι»⁷, διδάσκει ὅτι οἱ θησαυροὶ οὗτοι τῆς γνώσεως «φανεροῦνται τῇ καρδίᾳ, κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς ἑκάστου, διὰ τῶν ἐντολῶν, καθάρσεως»⁸. Ἡ τήρησις τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ συνεπάγεται θείον φωτισμὸν καὶ λῆψιν γνώσεως διότι «ἄπας ὁ σκοπὸς τῶν ἐντολῶν τοῦ Σωτῆρος, ἵνα ἀκρασίας καὶ μίσους τὸν νοῦν ἐλευθερώσῃ», λέγει ὁ αὐτὸς ἄγιος πατήρ, «καὶ εἰς τὴν αὐτοῦ ἀγάπην καὶ τοῦ πλησίον ἀγάγῃ, ἐξ ὃν τίκτεται τὸ φέγγος τῆς κατ' ἐνέργειαν ἀγίας γνώσεως»⁹. Τοὺς λόγους τοῦ ἀγίου Μαξίμου κατανοοῦμεν καλλίτερον ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἑτέρους λόγους τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, κατὰ τοὺς δόποιους, ἐν Χριστῷ «κατοικεῖ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς»¹⁰. Ἐπ' αὐτοῦ ἀνάλογα παρατηρεῖ καὶ ὁ ἄγιος Ἡσύχιος ὁ Πρεσβύτερος λέγων τὰ ἔξῆς· «Ἐὰν

3a. Ιούστινον I. Μογ' ΣΕΣΚΟΥ, ἔργ. μν., σ. 113 ἐ.

4. Προοίμιον, Γ', 7, 8.

5. Τρίτη γνωστικῶν κεφαλαίων ἔκαποντάς. Περὶ Ἀγάπης καὶ τελειώσεως βίου, Γ', 326.

6. Ἐφεσ. 3, 17.

7. Κολ. 2, 3.

8. Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἔκαποντάς τετάρτη, Β', 48.

9. Αὐτόθι, 46.

10. Κολ. 2, 9.

μετά ταπεινοῦ φρονήματος και μνήμης θανάτου και αὐτομεμψίας και ἀντιρρήσεως και ἐπικλήσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ τὰς διατριβάς πάντοτε ποιῆς ἐν τῇ σῇ καρδίᾳ...εἰς θεωρίας ἀγίας ἀγίων ἐλεύσῃ· και φωτισθήσῃ μυστήρια βαθέα παρὰ Χριστοῦ, παρ' ϕ οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας και τῆς γνώσεως οἱ ἀπόκρυφοι· ἐν ϕ κατοικεῖ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς»^{10a}. δηλ., ως παρατηρεῖ εὑστόχως ὁ Ἰουστίνος Πόποβιτς, «ἔξ αὐτοῦ, ως ἀθανάτου κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας, ρέουν διὰ μέσου δόλου τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας ρεύματα τῶν ζωηφόρων κεχαριτωμένων δυνάμεων και μᾶς ζωογονοῦν μὲ τὴν ἀθανασίαν και τὴν αἰωνιότητα». Διὰ τῆς ἐν Χριστῷ κοινωνίας ἡ ἀκριβέστερον τῆς ἐνχριστώσεως ὁ πιστὸς λαμβάνει παρὰ τοῦ Χριστοῦ πάντα τὰ ἀγαθά, ἐν τῶν δοποίων εἶναι και ἡ θεία γνῶσις¹¹. Ὁ ἄγιος Μάξιμος — διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τοὺς νηπτικοὺς — τονίζει εἰς ἑτέραν περίπτωσιν διὰ ἡ ἀπελευθέρωσις ἐκ τῶν αἰσθήσεων πραγματοποιεῖται διὰ τοῦ Πνεύματος και ἀνευ τῆς χαρισματικῆς αὐτῆς ἐνεργείας δὲν χορηγεῖται γνῶσις. Κατὰ τὸν Μάξιμον, τὸ Πνεῦμα ἐνεργεῖ τὰς γνῶσεις^{11a}. «Ο, τι ἐνταῦθα ἀποδίδει διὰ τοῦ Πνεύματος, εἰς ἄλλην περίπτωσιν ἀποδίδει διὰ τοῦ Λόγου. Ὁ Λόγος καθαρίζει τὰς καρδίας ἀπὸ τοῦ ὑλικοῦ βάρους και καθιστᾷ αὐτὰς ἴκανὰς νὰ υἱοθετοῦν τὴν χάριν. Ὁ Λόγος εἶναι θύρα και ὁδὸς και κλεῖς και βασιλεία. «Οδὸς μὲν ὡς δδηγός· κλεῖς δέ, ὡς ἀνοίγων τοῖς ἀξίοις τῶν θείων και ἀνοιγόμενος· θύρα δέ, ὡς εἰσαγωγέυς· βασιλεία δὲ, ὡς κληρονομούμενος και κατὰ μέθεξιν ἐν πᾶσι γινόμενος»¹². Εἰδομεν διὰ τοῦ Κλήμης είχεν ὑπογραμμίσει διὰ οἱ χριστιανοὶ «παιδεύονται τὰ ιερὰ γράμματα» διὰ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀληθής σοφία, διακρινομένη ἀπὸ τῆς θύραθεν, κατακτᾶται διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Λόγου, διὰ τοῦ δοποίου παραμερίζεται πᾶσα ἄγνοια. Ὁ Λόγος ἀποκαλύπτει ἐν ἑαυτῷ τὸν Πατέρα. Ὁ Χριστὸς εἶναι θεῖος διδάσκαλος¹³.

10a. ΗΣΥΧΙΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, *Πρὸς Θεόδοντον...*, A, 145.

11. Ἀρχμ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΠΟΠΟΒΙΤΣ, *Ορθόδοξος Ἐκκλησία και Οἰκουμενισμός*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 26. Οὗτος και εἰς ἑτέραν μικράν μελέτην αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ γνωστολογία τῆς ἀναγεννηθείσης προσωπικότητος κατὰ τὸν ἄγιον Μακάριον τὸν Αἴγυπτιον» ἐν Θεολογίᾳ, *Ἀλήθεια και Ζωή*, Αθῆναι 1962, ἔξαιρει εἰς τὰς σελίδας 164 ἐ. τὴν διὰ τοῦ Χριστοῦ παρεχομένην εἰς τοὺς ἀνθρώπους θείαν γνῶσιν.

11a. *Πρὸς Θαλάσσιον* 59, PG 90, 604D και 608B.

12. *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς δευτέρα*, B' 82. Bλ. W. VÖLKER, *Maximus Confessor als Meister...*, σ. 253.

13. *Στρωματεῖς A'*, 20, ΒΕΠ, 7, 275· E', 1, ΒΕΠ 8, 110·E, 10, ΒΕΠ 8, 137. Πρβλ. W. VÖLKER, *Der Wahre Gnostiker...*, σ. 323, 324.

Ἡ ἄμεσος κυρίως γνῶσις παρέχεται εἰς ἐκείνους, οἱ δοποὶ φθάνουν εἰς τὸ "Ορος τὸ Ἀγιον, τὸ ἐπουράνιον, τὸ ἄντον, ἐν πόλει Θεοῦ ζῶντος, και ἐκ τῆς θέσεως ταύτης ἐποπτεύουν τὸν Θεόν. Ἡ ἄνοδος δῦμως αὐτῇ ἐπιτυγχάνεται ἐν Χριστῷ. Πέτρος δὲ Δαμασκηνός, ἐπιθυμῶν διακαῶς τὴν θείαν γνῶσιν και πιστεύων διὰ ἐν Χριστῷ πραγματοποιεῖται αὐτῇ, δηλ., διὰ θείου πρὸς τὸν Χριστὸν ἔρωτος, ἀνακράζει: «Ἐθελέας πόθῳ με, Χριστέ, και ἡλλοιώσας τῷ θείῳ σου ἔρωτι ἀλλὰ κατάφλεξον πυρὶ ἀύλῳ τὰς ἀμαρτίας μου και ἐμπλησθῆναι τῆς ἐν σοὶ τρυφῆς καταξίωσον, ἵνα τὰς δύο σκιρτῶν μεγαλύνω, ἀγαθέ, παρουσίας σου. Ὁλος εἰ, Σωτερ, γλυκασμός, δλος εἰ ἐπιθυμία και ἔφεσις δητῶς ἀκόρεστος, δλος ὑπάρχεις κάλλος ἀμήχανον. Και δὲ μὲν διὰ σωματικῶν τε και πυχικῶν ἀρετῶν τὴν τῶν τοιούτων γνῶσιν λαβὼν και τῶν κεκρυμμένων μυστηρίων ἔν τε τοῖς λόγοις τῶν ἀγίων ἀνδρῶν και τῶν θείων Γραφῶν και μάλιστα τῶν ἀγίων Εὐαγγελίων· αὐτὸς οὐκ ἔτι ἡρεμεῖ ἐκ τοῦ πόθου και τῶν πολλῶν δακρύων, τῶν ἀεὶ γινομένων ἀβιάστως αὐτῷ»¹⁴. Δι' δοσῶν λέγει δὲ ιερὸς νηπτικός περὶ γνῶσεως τῶν κεκρυμμένων μυστηρίων, ἀναφερόμενος εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ, μαρτυρεῖ περὶ τῆς πεποιθήσεως ἡ ἀκριβέστερον τοῦ βιώματος αὐτοῦ διὰ τὸ Χριστὸς εἶναι ή πηγὴ τῆς θείας γνῶσεως.

Κατὰ τοὺς νηπτικοὺς πατέρας ὁ Χριστὸς εἶναι ἀληθῆς Κύριος τῶν ἐθνῶν, δὲ ἀποκαλύψας εἰς αὐτὰ τὴν ἀληθῆ γνῶσιν, διότι μόνον οὗτος ἀνοίγει τοὺς δοφθαλμοὺς και παρέχει φῶς ἐπιγνώσεως¹⁵. «Ο προσβλέπων πρὸς τὸν Χριστόν, ως πηγὴν γνῶσεως, λαμβάνει παρ' αὐτοῦ θεογνωσίαν. Ο κατὰ Χριστὸν νοῦς καθίσταται διὰ τῆς θείας γνῶσεως διορατικός και ισχυρός. Διὰ τοῦτο δὲ ἐπιθυμῶν τὴν δητῶς θεογνωσίαν, ἐπιθυμεῖ διηνεκῶς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ. Πρόσωπον δὲ τοῦ Κυρίου «καθέστηκεν ἡ κατ' ἀρετὴν τῶν θείων ἀληθῆς θεωρία και γνῶσις» και «ώσπερ γάρ τὸ πρόσωπον χαρακτηριστικόν ἐστι τοῦ καθ' ἔκαστον, οὕτω και ἡ πνευματικὴ γνῶσις ἐμφαντικῶς χαρακτηρίζει τὸ θεῖον· ἦν δὲ ζητῶν, λέγεται, ζητεῖν τὸ πρόσωπον τοῦ Κυρίου»¹⁶. Η θεία γνῶσις, ως θά διδωμεν, ταυτίζεται πρὸς τὴν ἀληθείαν, ἀλήθεια δὲ εἶναι δὲ οἱ Χριστός¹⁷. Επίσης «ἡ ἀλήθεια δι' αὐτοῦ ἐγένετο»¹⁸ και

14. *Περὶ τῆς τετάρτης θεωρίας*, Γ', 44.

15. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς ἔβδομη*, B', 178.

16. Αὐτόθι, 173.

17. *Iω. 14, 6*. Πρβλ.. *Ἐφεσ. 4, 24, 21*.

18. *Iω. 1, 17*.

δί' αὐτοῦ ἔμεινεν εἰς τὸν ἄνθρωπινον κόσμον. Πρὸ Χριστοῦ καὶ ἀνευ Αὐτοῦ Ἀλήθεια δὲν ὑπάρχει. Ἡ πλήρης καὶ ώλοκληρωμένη γνῶσις παρέχεται εἰς τὸν ἄνθρωπον οὐχὶ διὰ τῆς φύσεως καὶ τῆς διανοίας, ἀλλὰ μόνον διὰ τοῦ Χριστοῦ.

Εἰς τὴν παρεχομένην γνῶσιν συμμετέχει καὶ τὸ τρίτον πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος, τὸ Ἀγίον Πνεῦμα. Ἡ γνῶσις εἶναι καρπὸς τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Αἱ ἐνέργειαι τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ὀνομάζονται πνεύματα. Τὰ πνεύματα ταῦτα ὀνομάζονται πρόδοοι, ἐκφάνσεις, δυνάμεις καὶ ἐνέργειαι τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν τῆς Ἁγίας Γραφῆς διὰ νὰ δείξῃ ὅτι τὰ ἑπτὰ πνεύματα ἀποτελοῦν ἐνεργείας τοῦ ἐνὸς Ἀγίου Πνεύματος. Ἐρμηνεύων τὸν Ἡσαΐαν προφητεύσαντα «ἔξελεύσεται ράβδος ἐκ τῆς ρίζης Ἰεσσαί, καὶ ἄνθος ἐκ τῆς ρίζης ἀναβήσεται. Καὶ ἀναπαύσεται ἐπ' αὐτὸν Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, πνεῦμα σοφίας καὶ συνέσεως, πνεῦμα βουλῆς καὶ ἰσχύος, πνεῦμα γνώσεως καὶ εὑσεβείας· ἐμπλήσει αὐτὸν πνεῦμα φόβου Θεοῦ», λέγει ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἐνὸς Ἀγίου Πνεύματος καὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ, χαρακτηρίζομένων ὡς πνευμάτων. Ὁ προφήτης Ζαχαρίας ἀντὶ τῆς λ. πνεῦμα, δミλεῖ περὶ ἑπτὰ δόφθαλμῶν, πρᾶγμα δπερ, κατὰ τὸν Παλαμᾶν, ἔχει τὴν αὐτὴν πρὸς τὸ πνεῦμα σημασίαν. Μεταξὺ τῶν ἑπτὰ τούτων πνευμάτων τὸ ἐν εἶναι τὸ τῆς θείας γνώσεως¹⁹.

Χαρίσματα τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, κατὰ τοὺς λόγους τοῦ θείου Παύλου, εἶναι ἡ σοφία, ἡ γνῶσις, καὶ ἄλλα²⁰. Τὴν ἐμπειρίαν ταύτην τοῦ Ἀποστόλου ἀκολουθοῦντες καὶ οἱ ἵεροι νηπτικοὶ διδάσκουν ὅτι ἡ θεία γνῶσις εἶναι δωρεά τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Ἡ δωρεά αὕτη, κατὰ τοὺς μοναχοὺς Κάλλιστον καὶ Ἰγνάτιον, προσλαμβάνει εὐεργετικάς διὰ τὸν πιστεύοντα διαστάσεις, ἀφοῦ διὰ ταύτης ὁ ἄνθρωπος συνδέεται καὶ ἐνοῦται μὲ τὸν Θεόν²¹.

Ομιλοῦντες δῆμος περὶ ἐνεργειῶν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐπιβάλλεται νὰ εἴπωμεν ὅτι αὗται δὲν εἶναι ἀνεξάρτητοι τῶν ἐνεργειῶν τῶν δύο ἑτέρων προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Αἱ ἐνέργειαι τοῦ Ἀγίου Πνεύματος εἶναι κοιναὶ μετὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν δύο ἄλλων προσώπων τῆς τρισυποστάτου Θεότητος. Τοῦτο εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ εἶναι σαφές, μὴ ἐπιδεχόμενον οὐδεμίαν πα-

19. Ἡσ. 11, 1-3, Ζαχ. 3, 9· 4, 10. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Κεφάλαια φυσική, θεολογικά, ἥθικά τε καὶ πρακτικά PN', Δ', 159.

20. Α' Κορ. 12, 8.

21. Περὶ τῶν αἰχματικῶν ἡσύχως βιῶνται, Δ', 263.

ρερμηνείαν. Αἱ ἐνέργειαι εἶναι α) κοιναὶ τῆς τρισυποστάτου θεότητος, β) ἀχώριστοι τῆς οὐσίας, διότι προέρχονται ἐκ ταύτης καὶ γ) ἀκτιστοί καὶ πανταχοῦ παροῦσαι. Ἡ χάρις εἶναι κοινὴ ἐνέργεια τῆς Ἁγίας Τριάδος, «μία μόνη κατὰ τὸν ἀριθμόν, ἣτις δρμάται ἐκ μὲν τοῦ Πατρός, ως μόνου αἰτίου, πρόεισι δὲ διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ φανεροῦται ἐν τῷ Ἀγίῳ Πνεύματι. Καὶ ὅταν μὲν τὸ θεῖον διαιρῆται κατὰ τὰς ὑποστάσεις, εἶναι ἐν τούτοις ἀδιαίρετον κατὰ τὰς ἐνέργειας. «Οταν πάλιν διαιρῆται κατὰ τὰς δυνάμεις καὶ ἐνέργειας, μένει ἀδιαίρετον κατὰ τὰς ὑποστάσεις»²².

Ἡ θεία γνῶσις εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ καρπὸς τῆς θείας ἐλλάμψεως. Τὸ φῶς ἡ ἡλλαμψίς εἶναι κατ' οὐσίαν ἐν μυστικὸν γεγονός. Εἶναι ἄρρητος ἐνέργεια τῆς τρισυποστάτου θεότητος, ὀρωμένη ἀοράτως καὶ νοούμενη ἀγνώστως²³. Πρόκειται περὶ μυστικῆς ἐμπειρίας τὴν διοίαν λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος ἐκ τῆς ἐνέργειας ταύτης τοῦ Θεοῦ. Τὸ φῶς τοῦτο καταυγάζει, ως βεβαιώνει ὁ ἅγιος Μάξιμος, τὸν νηπτικὸν πρὸς κατανόησιν τῶν ὑπὲρ αἰσθησιν. «Οπως εἶναι ἀδύνατον ἀνευ τοῦ ἡλιακοῦ φωτὸς ὁ ὁφθαλμὸς τοῦ ἄνθρωπου νὰ ἀντιληφθῇ τὰ αἰσθητὰ πράγματα, οὕτω καὶ ἀνευ τοῦ πνευματικοῦ φωτὸς ὁ νοῦς ἀδυνατεῖ νὰ θεωρῇ τὰ πνευματικά. «Τὸ μὲν γάρ αἰσθητὸν φῶς, κατὰ φύσιν φωτίζει τὴν αἰσθησιν πρὸς τὴν τῶν σωματικῶν ἀντίληψιν. Τὸ δὲ πνευματικόν, πρὸς τὴν θεωρίαν τὸν νοῦν καταυγάζει πρὸς κατανόησιν τῶν ὑπὲρ αἰσθησιν»²⁴. «Ἐτερος νηπτικός, Νικήτας ὁ Στηθᾶτος, βεβαιώνει ὅτι τὸ φῶς «πρὸς τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ ἀνάγει τὸ τῆς διανοίας αὐτῶν ὀπτικὸν καὶ μυστηρίων μεγάλων θεωροῦς καὶ μύστιδας καὶ μυσταγωγούς αὐτάς (τὰς ψυχάς) ἀπεργάζεται»²⁵. Τὸ φῶς εἶναι «ἀγαθόν καὶ χαριέστατον» καὶ «άκραιφνες καὶ προσβαλόν ἀγάπας, φωτός τε χαρᾶς καὶ ἱλαρότητος πληροῖ τὴν ψυχὴν καὶ ἡπίαν αὐτὴν καὶ φιλάνθρωπον ἀπεργάζεται»²⁶.

Οἱ νηπτικοὶ πατέρες ἀναφέρονται εἰς τὸν Ἀπόστολον Παῦλον,

22. Βλ. ΑΝΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πνευματολογία τοῦ ἡσυχασμοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 21· Μοναχ. ΘΕΟΚΑΝΤΟΥ ΛΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, *Ο ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ὁ βίος καὶ ἡ θεολογία του*. Ἀγιον Όρος - Θεσσαλονίκη 1976, σ. λθ'. Επίσης βλ. ἐκτενῆ ἔκθεσιν τοῦ διοίου θέματος παρὰ Α. ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ, *Τὸ Μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν ἄγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 201 ἐ.

23. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΩΝ, *Περὶ αἰρονυμένων...*, Δ', 272.

24. *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς ἔκτη*, Β', 150.

25. *Τρίτη γνωστικῶν κεφαλαίων ἐκατοντάς*, Γ', 331.

26. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΩΝ, *Περὶ αἰρονυμένων...*, Δ', 257.

διὰ νὰ διδάξουν δτι οὐτος τὸ ἐντελὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ μυστήριον «δεδήλωκεν ἑκάστη πιστευούσῃ ψυχῇ». Τοῦτο δμως νιοθετήθη δι' ἐνεργείας θείας, δηλ. διὰ θείας ἐλλάμψεως. Οι νηπτικοὶ τονίζουν δτι μόνον διὰ τῆς θείας ἐνεργείας φθάνει ὁ χριστιανὸς εἰς πεῖραν τοῦ θείου φωτὸς «ὅπερ ἔστιν, ἡ ἐπουρανίου φωτὸς ἐν ἀποκαλύψει καὶ δυνάμει τοῦ Πνεύματος ἐλλαμψῖ». Ἐπιθυμῶν δμως ὁ νηπτικὸς νὰ ἄρῃ πᾶσαν παρανόησιν, σπεύδει νὰ ὑπογραμμίσῃ δτι ἡ ἐλλαμψὶς αὕτη δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ ως εἰς ἀπλοὺς φωτισμὸς νοημάτων, λέγων· «ἴνα μὴ τις τὸν διὰ γνώσεως νοημάτων φωτισμὸν τοῦ Πνεύματος μόνον εἶναι νομίσας, κινδυνεύσῃ δι' ἄγνοιάν τε καὶ ραθυμίαν τοῦ τελείου τῆς χάριτος ἀποτυχεῖν μυστηρίου»²⁷. Εἶναι ἐλλαμψὶς ὑποστατικοῦ φωτός. Συμεών δ Μεταφραστῆς εἰς τοὺς πεντήκοντα λόγους τοῦ ἀγίου Μακάριου τοῦ Αἰγύπτιου θὰ ἐπαναλάβῃ· «Ἡ τοιαύτη τοῦ Πνεύματος ἐλλαμψὶς, οὐχ οἷον νοημάτων μόνον ἀποκάλυψίς ἔστι καὶ φωτισμὸς χάριτος, ὥσπερ εἰρηται, ἀλλ' ὑποστατικοῦ φωτός ἐν ταῖς ψυχαῖς βεβαία καὶ διηνεκῆς ἐλλαμψῖ». Διὰ τῆς ἐλλάμψεως ταύτης φωτίζεται δ πιστὸς εἰς γνῶσιν τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ, πρὸς κατανόησιν τῶν θαυμασίων τοῦ Νόμου τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸς ἀθανασίαν²⁸. Ὁ αὐτὸς νηπτικὸς συνεχίζων τὴν περὶ φωτὸς διδασκαλίαν του λέγει· «Καὶ τῷ μακάριῳ Παύλῳ τὸ ἐλλάμψαν ἐν τῇ ὁδῷ φῶς, δι' οὐ καὶ εἰς τρίτον οὐρανὸν ἤρται, καὶ μυστηρίων ἀλαλήτων ἀκουστῆς ἐγένετο, οὐ νοημάτων τις καὶ γνώσεως φωτισμὸς ἦν, ἀλλὰ δυνάμεως τοῦ ἀγαθοῦ Πνεύματος καθ' ὑπόστασιν ἐν τῇ ψυχῇ ἐλλαμψῖ, οὐ τὴν ὑπερβολὴν τῆς λαμπρότητος οἱ τῆς σαρκὸς ὀφθαλμοὶ μὴ διενεγκότες ἀπετυφλώθησαν, δι' οὐ πᾶσά τε γνῶσις ἀποκαλύπτεται καὶ Θεός πρὸς ἀλήθειαν τῇ ἀξίᾳ καὶ φιλουμένη ψυχῇ γνωρίζεται»²⁹. Ὁ ἄγιος Μάξιμος θὰ ὑπογραμμίσῃ δτι «τὸ ἐνυπόστατον» δηλώνει τὸ ἐνύπαρκτον, «ἐνύπαρκτον δέ ἔστι τὸ οὐσιώδους καὶ φυσικῆς μετέχον ὑπάρξεως». Τοῦτο σημαίνει δτι τὸ φῶς, αἱ θεῖαι δηλ. ἐνέργειαι, εἶναι ἐνυπόστατοι καὶ διότι εἶναι ἄκτιστοι καὶ διότι ἔχουν ἐν ἑαυταῖς ὑπαρξῖν^{29a}. Ἐπίσης δ ἄγιος Γρηγόριος δ

27. Βλ. ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΑΙΓΥΠΤΙΟΥ, 'Ομιλίαι, 5, 10, PG 34, 516AB· Εἰς τοὺς Ν' λόγους τοῦ ἀγίου Μακαρίου, παράφρασις ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ, Γ', 228-229. Περὶ τῆς γνησιότητος τῶν πεντήκοντα διμιλιῶν τοῦ Μακαρίου βλ. Β. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, «Μακάριος. Ὁ Αἰγύπτιος δ Μέγας», ἐν ΘΗΕ 8, 469-477.

28. Β' Κορ. 4, 6· Ψαλμ. 12, 4· Ψαλμ. 118, 18· Ψαλμ. 42, 3. Εἰς τοὺς Ν' λόγους τοῦ ἀγίου Μακαρίου..., Γ', 229.

29. Εἰς τοὺς Ν' λόγους τοῦ ἀγίου Μακαρίου..., Γ', 230.

29a. Πρὸς Μαρτῖνον, PG 91, 205A· πρβλ. Μυσταγωγία, PG 91, 704D· πρβλ. καὶ Σ. Τ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Συνάντησις 'Ορθοδόξου καὶ Σχολαστικῆς Θεολογίας, (ἐν

Παλαμᾶς παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς· ὁ ἄγιος Μακάριος ὠνόμασε τὴν τελείαν ἔλλαμψιν ὑποστατικὸν φῶς. Τοῦτο ἐγένετο διὰ νὰ ἐμφράξῃ τὰ στόματα ἐκείνων, οἱ ὄποιοι θεωροῦν τὴν γνῶσιν μόνον ως φωτισμὸν πλανῶντες οὐτῷ τὸν λαόν. Οὗτοι παρερμηνεύουν τὴν διδασκαλίαν τῶν ἀγίων περὶ θείου φωτὸς καὶ συγχέουν τὰς γνώσεις. Τὴν ἀποκτωμένην διὰ τῶν αἰσθήσεων γνῶσιν, μολονότι εἶναι γνῶσις, οὐδεὶς ἀπεκάλεσε φῶς, ἀλλὰ μόνον γνῶσιν τοῦ νοῦ καὶ τῆς λογικῆς. Ἐκεῖνοι, οἱ ὄποιοι δὲν «ἔπαθον τὰ θεῖα» καὶ δὲν πιστεύουν ἐντελῶς, δτι ὁ Θεός δρᾶται ως φῶς καὶ ὑπὲρ τὸ φῶς, ἀλλὰ θεωρεῖται μόνον λογικῶς, δμοιάζουν πρὸς τοὺς τυφλούς, οἱ ὄποιοι αἰσθάνονται μὲν τὴν θερμότητα τοῦ ἡλίου, ἀπιστοῦν δμως εἰς τὴν διαβεβαίωσιν τῶν δρωμένων, δτι ὁ ἡλιος εἶναι ὥραιος καὶ φωτεινός³⁰.

Τὸ φῶς δὲν εἶναι οὔτε κτιστὸν οὔτε νοητόν. Τὴν κακοδοξίαν τοῦ Βαρλαάμ κατὰ τὴν ὄποιαν «Τὸ ἐν Θαβωρίῳ λάμψαν φῶς θεότητος οὐκ ἀπρόσιτον ἦν, οὐδὲ κατὰ ἀλήθειαν ὑπῆρχε φῶς θεότητος, οὐδὲ ἀγγέλων δλως ἵερωτερον ἢ θειότερον, ἀλλὰ καὶ χείρον καὶ κατώτερον καὶ αὐτῆς τῆς ἡμετέρας νοήσεως. Πάντα γάρ τὰ τε νοήματα καὶ τὰ νοούμενα σεμνότερά ἔστι τοῦ φωτὸς ἐκείνου, ως τῇ δψει διὰ τοῦ ἀέρος προσπίπτοντος καὶ αἰσθητικῇ δυνάμει ὑποπίπτοντος, καὶ τὰ αἰσθητὰ μόνα δεικνύντος τοῖς ὄρδσιν, ὄλικον τε δντος καὶ ἐσχηματισμένου, καὶ ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ φαινομένου καὶ τὸν ἀέρα χρωματίζοντος, καὶ νῦν μὲν συνισταμένου τε καὶ φαινομένου, νῦν δὲ διαλυμένου καὶ εἰς τὸ μὴ εἶναι χωροῦντος, ἅτε φανταστοῦ, μεριστοῦ τε καὶ πεπερασμένου...»³¹, ἀπέκρουσαν καὶ δ Παλαμᾶς καὶ αἱ σύνοδοι τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰώνος. Ὁ ἄγιος Γρηγόριος ἐδίδαξεν δτι τὸ φῶς ἐκεῖνο, περὶ τοῦ ὄποιου εἶχε προσωπικὴν ἐμπειρίαν, δὲν ητο κτιστὸν φάσμα μετεωρολογικῆς φύσεως γινόμενον καὶ ἀπογινόμενον καὶ ως ἐκ τούτου ως πρὸς τὴν φύσιν αὐτοῦ κατώτερον τῆς σκέψεως τοῦ ἀν-

τῷ προσώπῳ Καλλίστου Ἀγγελικούδη καὶ Θωμᾶ Ἀκινάτου), Θεσσαλονίκη 1970, σ. 148.

30. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΛΑΜΑ, «Ἄλγος ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων 1, 3, 7 - 10», ἔκδ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 417-419. Βλ. καὶ τὰ δσα σημειώνει δ Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Μυστικισμὸς - Αποφατισμὸς - Καταφατικὴ Θεολογία, τεῦχ. Β', 'Αθῆναι 1975, σ. 53.

31. Βλ. παρά ΙΩ. ΚΑΡΜΙΡΗ, Τόμοι τῶν ἐν Κωνσταντινούπολει Συνόδων τοῦ 1341, 1347 καὶ 1351 περὶ τοῦ ἡσυχασμοῦ 8, Τὰ Δογματικά καὶ Συμβολικά Μνημεῖα τῆς 'Ορθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. Α, ἐν Αθήναις 1960, σ. 357. Βλ. ΑΝΤ. Μ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Πνευματολογία εἰς τὸν ἡσυχασμὸν τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, σ. 30, 32, 33, 34 κ.ε.

θρώπου. Ός πρὸς τὴν φύσιν του τὸ φῶς ἡτο καὶ εἶναι πάντοτε ἐνέργεια τῆς τρισυποστάτου θεότητος. Αἰώνιον, ἀπειρον, ἀπερίγραπτον εἰς χρόνον καὶ χῶρον, μὴ συμπεριλαμβανόμενον εἰς κτιστὰ δῆτα. Τοῦτο τὸ φῶς ἐνεφανίζετο εἰς τὰς θεοφανείας τῆς Π. Διαθήκης ως ἡ «δόξα τοῦ Θεοῦ ἡ φοβερὰ καὶ ἀνυπόστατος». Κατὰ τὴν ἐνσάρκωσιν τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ συγκεντροῦται εἰς τὸν Θεάνθρωπον, ἐντὸς τοῦ ὄποιου, κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον, κατοικεῖ σωματικῶς τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος³². Καὶ αἱ συνελθοῦσαι σύνοδοι τῶν ἑτῶν 1341, 1347 καὶ 1351 ἐν Κωνσταντινούπολει δχι μόνον ἀνήρεσαν τὰς κακοδοξίας τοῦ Βαρλαάμ, ἀλλὰ καὶ ἀνέπτυξαν τὴν περὶ θείου φωτὸς διδασκαλίαν, συνοψίζοντες τὴν περὶ τοῦ φωτὸς διδασκαλίαν τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας³³. Διὰ τοῦ φωτὸς οἱ ἵεροὶ νηπτικοὶ βεβαιώνουν δτι λαμβάνουν γνῶσιν τῶν κεκρυμμένων μυστηρίων τοῦ Θεοῦ.

Τὸ φῶς καὶ ἡ ἔλλαμψις, ως εἴπομεν, εἶναι αὐτὴ ἡ πνευματικότης τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας. Διὰ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἡ μυστικὴ αὕτη πραγματικότης ἀναπτύσσεται ἔτι μᾶλλον καὶ εἰσέρχεται εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς θεολογίας καὶ ἀποκτῷ, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Lossky, δογματικὴν ἀκαμψίαν. «Φῶς δὲ Θεός οὐ κατ' οὐσίαν ἀλλὰ κατ' ἐνέργειαν λέγεται»³⁴. «Ἐκ τοῦ δτι δμως αἱ ἐνέργειαι καλοῦνται φῶς, γίνεται φανερὸν δτι δνομάζονται οὗτως δχι μόνον κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ ὑλικὸν φῶς (δεδομένου δτι ἡ θεία ἐνέργεια διαχέεται ἀπὸ μίαν πηγὴν φωτός), ἀλλὰ διότι κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Θεοῦ αἱ ἐνέργειαι φαίνονται ώς ἄρρητος πραγματικότης, εἰς τὴν δποίαν καλλίτερον παντός ἄλλου ἀρμόδει τὸ δνομα φῶς. «Ο Θεός εἶναι φῶς, ἐφ' δσον φανερώνεται καὶ γινώσκεται χάρις εἰς τὰς δυνάμεις του ἡ ἐνέργειας του, χάρις δηλ., εἰς τὰ δυναμικά του ἴδιωματα»³⁵. Η θεία αὕτη ἐμπειρία δίδεται εἰς ἔκαστον πιστὸν κατὰ τὸ μέτρον τῆς πίστεως, ἡμπορεῖ δὲ νὰ εἶναι ἄλλοτε δλιγώτερον καὶ ἄλλοτε περισσότερον μεγάλη, ἀναλόγως τῆς ἀξίας ἐκείνων, οἱ δποῖοι δοκιμάζουν ταύτην³⁶. «Ἡ τελεία θέα τῆς θεότητος — γινομένη αἰσθητὴ ὡς φῶς ἄκτιστον, δπερ εἶναι ἡ θεότης — εἶναι τὸ μυστήριον τῆς δγδόης ἡμέρας· ἀνήκει εἰς τὸν μέλλοντα αἰώ-

32. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Κεφάλαια φυσικά...*, Δ', 158. Ἀγιορειτικὸς Τόμος, 'Υπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων Δ', 191. Βλ. VL. LOSSKY, 'Η θέα τοῦ Θεοῦ...', σ. 210.

33. Βλ. παρ' ΙΩ. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Τόμοι τῶν ἐν Κωνσταντινούπολει Συνόδων τοῦ 1341, 1347 καὶ 1351 περὶ τοῦ ἡσυχασμοῦ...*, σ. 348 ἐ.

34. «Κατ' Ἀκανδύον 'Ἀντιρρητικὸς 6, 9», ἔκδ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, τόμ. 3, σ. 397.

35. VL. LOSSKY, 'Η θέατοῦ Θεοῦ...', σ. 209-210.

35a. 'Ομιλία 35 εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν PG 151, 448 B.

να, κατὰ τὸν δποῖον θὰ ἰδωμεν τὸν Θεὸν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον. Τοῦτο δμως δὲν σημαίνει δτι δσοι εἶναι ἀξιοι δὲν φθάνουν ἀπὸ τοῦδε εἰς ἔνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ δι' ἔλλαμψεως. Ούτοι βλέπουν ἀοράτως ἡδη ἀπὸ τῆς παρούσης ταύτης ζωῆς τὴν «βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἔληλυθυῖαν ἐν δυνάμει», ως εἶδον ταύτην οἱ μαθηται ἐν δρει Θαβώρ^{35b}.

Κατὰ ταῦτα, ἡ θέα καὶ θεοποίὸς ἔλλαμψις καὶ χάρις δι' ἡς λαμβάνομεν γνῶσιν, δὲν εἶναι ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ κοιναὶ ἐνέργειαι τῆς τρισυποστάτου θεότητος, ἡ δὲ γνῶσις καρπὸς καὶ ἀποτέλεσμα τῆς θείας ἔλλαμψεως.

2. Φορεὺς τῆς θείας γνώσεως

'Εάν πηγὴ καὶ δοτὴρ τῆς γνώσεως εἶναι ὁ Θεός, δέκτης αὐτῆς καθίσταται ὁ ἀνθρωπος διὰ τῆς πίστεως, ἡ δποία ἐκφράζει κατάφασιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Κύριος φορεὺς τῆς γνώσεως εἶναι ὁ νοῦς.

Ο νοῦς εἶναι διακεκριμένη καὶ διαφορετικὴ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς καὶ δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν διάνοιαν. Τὸν δρον δανεισθεὶς ἐκ τῆς ἔλληνικῆς φιλοσοφίας ὁ Ἀπόστολος Παῦλος χρησιμοποιεῖ εἰκοσι καὶ μίαν φοράς. Εἰς τὸν δρον δμως τοῦτον ὁ θείος Παῦλος ἔδωκε νέον καὶ ἴδιαζον περιεχόμενον. Κατὰ τὸν Παῦλον οἱ δροι «νοῦς» καὶ «σάρξ» δὲν ἀποτελοῦν στοιχεῖα κεχωρισμένα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἀλλ' ἀμφότεροι οἱ δροι ἀναφέρονται εἰς δλόκληρον τὸν ἀνθρωπον³⁶. «Νοῦς» εἶναι ὁ ἐστραμμένος πρὸς τὸν Θεόν ἀνθρωπος, ἔτοιμος πρὸς ἀποδοχὴν τοῦ θείου θελήματος, ἐνῷ «σάρξ» εἶναι ὁ ἐναντιούμενος εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ³⁷. Ο δρος εἰσελθὼν εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος, τῶν Καππαδοκῶν πατέρων καὶ ὑπὸ τῶν ἱερῶν νηπικῶν. Ο Κλήμης, ως καὶ ὁ Φίλων, συμφωνοῦν πρὸς τὸν Πλάτωνα, ἀπὸ τοῦ δποίου ἰσχύει τὸ ἀξίωμα, «τῷ νῷ δρῷ τὰ νοητά»³⁸. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς παρατηρεῖ ὡσαύτως καὶ τὰ

35b. 'Ομιλία 34 εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν PG 151, 428 CD. Η ἀπόδοσις τῶν χωρίων (35a, 35b) ὑπὸ Καλαμαρᾶ, σ. 210. Περὶ τῆς δγδόης ἡμέρας ως συμβόλου τῆς δευτέρας παρουσίας, τῆς μελλούσης κρίσεως, τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς αἰώνιότητος, βλ. Δ. ΤΕΑΜΗ, 'Η δγδόη ἡμέρα, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 281 κ.έ.

36. ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ ΤΑΔΡΟΣ, *Προσωπικότης τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον*, Παράρτημα 5, 1953, τῆς ΕΕΘΣΑΠΘ, σ. 37-38.

37. Βλ. ΙΩ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, 'Ο Ἀπόστολος Παῦλος περὶ ἀνθρώπου. Συμβολὴ εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀνθρωπολογίαν ἐξ ἐπόφεως ὀρθοδόξου, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 42.

38. Στρωματεῖ, E', 3, ΒΕΠ 8, 117. W. VÖLKER, *Der Wahre Gnostiker...*, σ. 365.

έξης: «ἐνδεδυμένοι γάρ τῷ γεώδει σώματι τῶν μὲν αἰσθητῶν διὰ σώματος ἀντιλαμβανόμεθα, τῶν δὲ νοητῶν δι' αὐτῆς τῆς λογικῆς ἐφαπτόμεθα δυνάμεως»³⁹. 'Ως δργανον δὲ τῶν νοητῶν θεωρεῖ τὸν νοῦν, δό ποιος εἶναι φορεὺς τῆς γνώσεως. 'Ο Ἀλεξανδρινὸς οὗτος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς δύμιλει περὶ δύματος τοῦ νοῦ καὶ δύματος τῆς διανοίας. 'Ανάλογον γλῶσσαν χρησιμοποιεῖ καὶ δό 'Ωριγένης⁴⁰. Κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύστης ἡ πνευματικὴ γνῶσις ἡ ἡ θέα τοῦ Θεοῦ ἐπιτυγχάνεται διὰ τοῦ νοῦ, δό ποιος εἶναι φορεὺς τῆς γνώσεως. Κατὰ τὸν αὐτὸν Καππαδόκην πατέρα φορεῖς τῆς γνώσεως εἶναι καὶ αἱ πνευματικαὶ αἰσθήσεις. 'Ο ἀδελφὸς τοῦ Μ. Βασιλείου παραλλήλως πρὸς τὰς αἰσθήσεις τοῦ σώματος δύμιλει καὶ περὶ πνευματικῶν αἰσθήσεων⁴¹. Κατὰ τὸν Μ. Βασιλείου δό νοῦς καὶ δό λόγος, ἄλλοτε ταυτιζόμενα καὶ ἄλλοτε πάλιν διακρινόμενα, ἀποτελοῦν τὴν «ἀνωτάτην πνευματικὴν ἔκφρασιν τοῦ ἀνθρώπου» δό νοῦς καθίσταται ἵκανὸς νὰ θεωρῇ τὴν ἀλήθειαν⁴², ἐνῷ Διονύσιος δό 'Αρεοπαγίτης θεωρεῖ τὸν νοῦν φορέα τῆς γνώσεως⁴³. Κατὰ τὸν ἄγιον Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν δό νοῦς εἶναι τὸ ἡγεμονικὸν τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος τὸ καλλίτερον, τοῦ νοῦ δῶμας καλλίτερον εἶναι δό Θεός⁴⁴. Γενικῶς κατὰ τοὺς πατέρας σκοπὸς τοῦ νοῦ εἶναι νὰ τελῇ οὗτος ἐν 'Αγίῳ Πνεύματι ἐλεύθερος ἀπὸ νοημάτων τῆς διανοίας τῶν ἐρχομένων διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ διὰ τῶν παθῶν καὶ τοῦ περιβάλλοντος τοῦ σώματος καὶ συγχρόνως νὰ φωτίζῃ τὴν διάνοιαν, τὰς αἰσθήσεις τῆς ψυχῆς, τὰ πάθη καὶ τὸ περιβάλλον, χωρὶς δό νοῦς νὰ ἐπηρεάζεται εἰ μὴ μόνον ἐκ τῆς εὐχῆς, τῆς ἐνεργουμένης ἐν Χριστῷ⁴⁵.

'Υπὸ τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν γίνεται εὐρεῖα χρῆσις τῶν λέξεων «ψυχή», «νοῦς», «νόησις», «νόημα», καὶ «λογισμόν». 'Η ψυχή, κατὰ τὸν Ἡσύχιον τὸν Πρεσβύτερον, «κτισθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ δεσπότου» εἶναι ἀπλῆ καὶ ἀγαθή⁴⁶, ἐνῷ κατὰ τὸν Θεόδωρον, ἀσκητὴν καὶ ἐπί-

39. Στρωματεῖς Ε', 1, ΒΕΠ 8, 113.

40. Στρωματεῖς Ε', 11, ΒΕΠ 8, 142· W. VÖLKER, *Der Wahre Gnostiker...*, σ. 366.

41. W. VÖLKER, *Gregor von Nyssa als Mystiker...*, σ. 162 ἐ.

42. Βλ. ΟΛΥΜΠ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΤΣΑΝΑΝΑ, 'Η ἀνθρωπολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 39 ἐ.

43. W. VÖLKER, *Kontemplation und Ekstase...*, σ. 173.

44. "Ἐκδοσὶς ἀκριβῆς τῆς δρθοδόξου πλοτεως, 3, 5, PG 94, 1005B.

45. Βλ. ΙΩ. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, «Κριτικὸς ἔλεγχος τῶν ἐφαρμογῶν τῆς Θεολογίας» ἐν Χαριστήρια εἰς τὸν Μητροπολίτην Χαλκηδονος Μελίτωνα, ἔκδ.: Πατριαρχικοῦ Ιδρύματος Πατερικῶν μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 501.

46. Λόγος ψυχωφελῆς καὶ σωτήριος περὶ τῆφεως καὶ ἀρετῆς κεφαλαιώδης, Α',

σκοπὸν 'Εδέσσης, καὶ λογική⁴⁷. 'Η ψυχὴ εἶναι εἰκὼν τῆς ἀθανάτου καὶ ἀιδίου δόξης τοῦ Θεοῦ. Κύριαι λειτουργίαι αὐτῆς εἶναι τὸ λογιστικόν, τὸ ἐπιθυμητικόν, τὸ θυμοειδές, ἢτοι ὁ λόγος, ὁ θυμός καὶ ἡ ἐπιθυμία. 'Η ψυχὴ εἶναι ὁ χῶρος, εἰς τὸν δόπον εἰσέρχονται ποικίλοι λογισμοί, ἀνθρώπινοι ἢ δαιμωνιώδεις, σκοπὸς δὲ πρωταρχικός τοῦ νήφοντος εἶναι ἡ ἐκ ταύτης ἐκδίωξις αὐτῶν καὶ ἡ πλήρωσις αὐτῆς δι' ἀγγελικῶν καὶ θείων λογισμῶν⁴⁸. 'Εκ τῶν θεμελιωτῶν τῆς νηπτικῆς θεολογίας, Εὐάγριος ὁ Ποντικός, δεχόμενος τὴν ψυχὴν ὡς τὴν πραγματικὴν καὶ μόνην οὐσίαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ ἀκολουθῶν Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν, ἀποδέχεται τὴν τριμερῆ διαίρεσιν τῆς ψυχῆς συνισταμένης ἐκ λογιστικοῦ, ἐπιθυμίας καὶ θυμοῦ. Τὸ λογιστικόν καλεῖται ὑπὸ τοῦ Εὐαγρίου νοῦς καὶ εἶναι ἡ κυρίως οὐσία τῆς ψυχῆς, ἡ κεφαλὴ ἡ καὶ οὐσία τῆς λογικῆς φύσεως^{48a}. Κατὰ Νικήταν τὸν Στηθάτον ὁ νοῦς χαρακτηρίζεται «ἡγεμών» καὶ «ἀυτοκράτωρ». 'Ο νοῦς «ώσπερ τις ἡγεμών αὐτοκράτωρ μέσον ίστάμενος ἐννοιῶν, κρίνων καὶ διαιρῶν τοὺς κρείτονας τῶν λογισμῶν ἀπὸ τῶν χειρόνων, τὰ μὲν τῶν εἰσβαλλομένων δεχόμενος τῇ παρ' ἑαυτοῦ τριβῇ καὶ κινήσει, εἰς νοεράς ἀνατίθησιν ἀποθήκας, τῷ πυρὶ ἐξοπτηθέντα τοῦ πνεύματος καὶ ὅδατος θείου πεπληρωμένα· ἀφ' ὃν καὶ τρεφόμενος, ἐνδυναμοῦται καὶ πληροῦται φωτός· τὰ δέ, ἀποπέμπεται τῷ τῆς λήθης βυθῷ, τὴν τούτων πικρίαν ἀποσειόμενος»⁴⁹. 'Ο νοῦς ὡς κεντρικὴ ψυχικὴ λειτουργία εἶναι «ὅρασις», «δύναμις τῆς ψυχῆς». Πᾶσα νοητικὴ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς πηγάζει ἐκ τοῦ νοῦ. Οὕτος εἶναι ἀρχὴ τῆς «νοήσεως», ἡ δόποια λέγεται ἐπίσης λογισμός. Οἱ νηπτικοὶ πατέρες ταυτίζουν τὸν νοῦν, ὡς ἡδη παρετήρησεν ὁ Κορναράκης, πρὸς τὸ ὑπέρ ἐγὼ καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ ἐγὼ «τῆς ψυχαναλυτικῆς περὶ προσωπικότητος θεωρίας»⁵⁰. 'Ο νοῦς ἡτο πρὸ τῆς πτώσεως «ἐνοειδῆς» καὶ «μονοειδῆς» διαφορετικὴ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς, «ἡτις κατέστη κατ' ἐνέργειαν ἀνενέργητος διὰ τῆς συγχύσεως τῆς μὲ τὴν διάνοιαν καὶ τῆς ὑποδουλώσεώς της εἰς τὴν διάνοιαν, τὰ πάθη καὶ τὸ περιβάλλον τοῦ σώματος»⁵¹. 'Ο νοῦς, ἀπολέσας τὴν φυσικὴν αὐτὸν κοινωνίαν μὲ τὸν Λόγον τοῦ

148. Περὶ τῆς ἀπλότητος τῆς ψυχῆς δύμιλει καὶ ὁ Ιωάννης ο Δαμασκηνός, "Ἐκδοσίς ἀκριβῆς τῆς δρθοδόξου πλοτεως, Β', 12, PG 94, 924B.

47. Κεφάλαια ψυχωφελῆ, Α', 308.

48. ΙΩ. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ, *Στοιχεῖα νηπτικῆς ψυχολογίας...*, σ. 437.

48a. ΙΟΥΣΤΙΑΝΟΥ Ι. ΜΟΥΣΕΣΚΟΥ, ἔργον μν., σ. 131.

49. Πρώτη πραγματικῶν κεφαλαίων ἐκατοντάς, Γ', 279.

50. ΙΩ. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ, *Στοιχεῖα νηπτικῆς ψυχολογίας...*, σ. 431, σ. 438.

51. ΙΩ. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Κριτικὸς ἔλεγχος...*, σ. 501.

Θεοῦ, τελεῖ ύπό τὴν ἐπήρειαν τῶν δαιμονικῶν δυνάμεων. Διότι «ἀρχὴ τῶν λογισμῶν καὶ αἰτία, ἡ διαιρεθεῖσα ἐνοειδῆς διὰ τῆς παραβάσεως τοῦ ἀνθρώπου ἄπλη μνήμη· δι' ἡς καὶ τὴν θείαν ἀπώλεσε, σύνθετος ἐξ ἀπλοῦ καὶ ποικίλη ἐκ μονοειδοῦς, ταῖς οἰκείαις δυνάμεσι γεγονυῖα ὠλετο»⁵².

Ποὺ δύμως ἐνίδρυται ἡ ψυχὴ καὶ κατὰ συνεκδοχὴν ὁ νοῦς; Τυγχάνει γνωστὸν ὅτι οἱ μὲν ἑλληνίζοντες ἐνίδρυον τὴν ψυχὴν εἰς τὸν ἐγκέφαλον, οἱ δὲ ιουδαΐζοντες εἰς τὴν καρδίαν. Οἱ πατέρες δύμως θεωροῦν ταύτην ὡς διήκουσαν δι' ὅλου τοῦ σώματος⁵³. Τὴν ἄποψιν ταύτην δέχεται καὶ ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς πιστεύων τὴν δι' ὅλου τοῦ σώματος παρουσίαν τοῦ νοῦ, ἀλλὰ φρονεῖ ὅτι ὁ νοῦς χρησιμοποιεῖ ὡς κύριον δργανὸν τὴν καρδίαν. Εἰς τὸν Ἀγιορειτικὸν Τόμον, ὁ Παλαμᾶς ἐπικαλεῖται ἀγιοπατερικὰ χωρία προκειμένου νὰ στηρίξῃ τὴν διδασκαλίαν του ταύτην. Οὗτως ὁ Μ. Ἀθανάσιος λέγει ὅτι εἰς τὸν ἐγκέφαλον ἐνυπάρχει τὸ λογικὸν τῆς ψυχῆς⁵⁴, ἐνῷ ὁ Μακάριος δέχεται τὴν ἐνέργειαν τοῦ νοῦ εἰς τὴν καρδίαν⁵⁵. Τὰς ἐκδοχὰς ταύτας ἀκολουθοῦν πάντες σχεδὸν οἱ ἄγιοι. Ἡ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Νύσσης διὰ «ὅ νοῦς οὐτε ἐντὸς οὐτε ἐκτὸς τοῦ σώματός ἐστιν, ὡς ἀσώματος»⁵⁶ δὲν ἐναντιοῦται εἰς τοὺς ἀγίους πατέρας, Διότι, ἐντὸς τοῦ σώματος λέγουν, ὅτι εἶναι ὁ νοῦς, ὡς συνημμένος μὲν αὐτό. Κατὰ βάθος λέγουν τὸ αὐτὸ μὲ διάφορον τρόπον⁵⁷. Μάλιστα δὲ ὁ Παλαμᾶς διαβλέπει τὸ «κατ' εἰκόνα» ἐν πρώτοις εἰς τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὸ ὑψηλότερον στοιχεῖον τῆς φύσεώς του. Ὁ θεῖος πατήρ, ἀκολουθῶν τὴν ἀσκητικὴν γραμματείαν καὶ στηριζόμενος ἐπὶ τῆς προσωπικῆς αὐτοῦ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι ἐμπειρίας, προέβη εἰς μίαν διάκρισιν· διότι δηλ. διέκρινεν εἰς τὸν Θεόν οὐσίαν καὶ ἐνέργειας, οὗτο καὶ εἰς τὸν νοῦν διέκρινεν οὐσίαν καὶ ἐνέργειας, προκει-

μένου νὰ ἀποσαφηνίσῃ τὰς λειτουργίας τοῦ νοῦ κατὰ τὴν προσευχὴν⁵⁸.

Ο νοῦς διὰ νὰ καταστῇ ίκανὸς φορεὺς τῆς θείας γνώσεως εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ πάσης ἔξωθεν ἐπηρείας διὰ τῆς ἐνασχολήσεως αὐτοῦ μὲ τὴν ἀδιάλειπτον προσευχὴν. Ἐφ' ὅσον δύμως ὁ νοῦς διήκει δι' ὅλου τοῦ σώματος, πρέπει νὰ συνεργήσουν πᾶσαι αἱ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, πνευματικαὶ καὶ σωματικαὶ, πρὸς ἀπόκτησιν τῆς θείας γνώσεως.

52. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κεφάλαια πάνω ἀφέλιμα*, Δ', 39. Ὁ Ιω. Κορναράκης κάμνει διεξοδικῶς λόγον περὶ ψυχῆς, νοῦ, νοήματος καὶ λογισμῶν, παρ' ὃ δύναται δ ἀναγνώστης νὰ εἴρῃ πλειόνα ἐν *Στοιχεῖα νηπτικῆς ψυχολογίας...*, σ. 437 ἐ.

53. «Ἡ δὲ ψυχὴ συνδέδεται τῷ σώματι δὲν δὲ, καὶ οὐ μέρος μέρει· καὶ οὐ περιέχεται ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ περιέχει αὐτὸ, ὥσπερ πῦρ σιδηρον, καὶ ἐν αὐτῷ οὐσία, τὰς οἰκείας ἐνέργειας ἐνέργειε», ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὁρθοδόξου πίστεως*, 1, 13, PG 94, 853A.

54. Βλ. Λόγοι κατὰ Ἐλλήνων, 30, 31, PG 25, 61A-BD.

55. *Ομίλια* 15, 20, PG 34, 589 B· αὐτόθι 33, 597D.

56. *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, 15, 44, 177BC.

57. *Ἀγιορειτικὸς Τόμος*, ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων, Δ', 190.

58. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, *Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 23· Μοναχὸν ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, *Ο ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, Ὁ βίος καὶ ἡ θεολογία του. Ἀγίου Ὁρος - Θεσσαλονίκη 1975, σ. 105. Βλ. ὥσπερτος Ιερομ. ΑΜΦ. ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ, *Τὸ μιστήριον τῆς Ἀγίας Τοιάδος* κατὰ Γρηγορίου τὸν Παλαμᾶν, σ. 45-58, ἐνθα ἀναπτύσσει τὴν παράγραφον «Ο ἀνθρωπὸς ὡς “εἰκὼν” τῆς Ἀγίας Τριάδος» καὶ διηλεῖ διεξοδικῶς περὶ τοῦ νοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'
Η ΟΔΟΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

1. Γενικά

Ο Θεός έδημιούργησε τὸν ἥλιον καὶ ἔδωκεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τοὺς ὀφθαλμούς, ὡστε δι' αὐτῶν νὰ ἀπολαμβάνῃ οὗτος τὴν ὥραιότητα τῆς φύσεως. Ἀπαραίτητος προϋπόθεσις πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ ἐκουσία καὶ δρθή χρῆσις τῶν ὀφθαλμῶν του. Ταῦτα παρατηρεῖ ὁ δοσιος Πέτρος ὁ Δαμασκηνὸς προκειμένου νὰ διδάξῃ διτὶ πάσας τὰς γνώσεις παρέχει ὁ Θεός, ἐπαφίεται δμως εἰς τὴν «έξουσίαν» τοῦ ἄνθρωπου διπος διὰ τῆς πίστεως οἰκειοποιήται αὐτάς. «Ο γάρ Θεός τὸν ἥλιον ἐποίησε καὶ τὸν ὀφθαλμόν. Ο δὲ ἄνθρωπος ἔχει ἔξουσίαν. Οὖτο καὶ ἐνταῦθα· ὁ Θεός πᾶσι μὲν καταλάμπει τὰς γνώσεις ὡς ἀκτίνας, ἔδωκε δὲ μετὰ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν πίστιν ὡς ὀφθαλμόν. Ο οὖν προαιρούμενος διὰ τῆς πίστεως βεβαίαν τὴν γνῶσιν λαβεῖν, δι' ἔργων φυλάττει τὴν μνήμην, φ καὶ δίδωσιν ὁ Θεός μείζονα προθυμίαν, γνῶσιν τε καὶ δύναμιν¹. Η πίστις ἀποτελεῖ τὴν ἀρχικὴν κατάφασιν τοῦ ἄνθρωπου ἵνα διὰ ταύτης δεχθῇ τὴν προσφερομένην γνῶσιν· ἡ πίστις δμως δὲν εἶναι ψιλὴ ἀποδοχὴ ἐξ ἀκοῆς τῶν ἀληθειῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀλλὰ ζωὴ ἐν Χριστῷ. Ενεκα τούτου ἡ ἀληθῆς πίστις ἐκδηλοῦται δι' ἔργων. Ἀλλαις λέξειν ἡ γνῶσις περὶ Θεοῦ εἶναι προσφορὰ τοῦ Θεοῦ, ταύτην δμως οἰκειοποιεῖται ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ἐλευθέρας συνεργίας αὐτοῦ. Ο νοῦς τότε μόνον καθίσταται φορεὺς τῆς θείας γνώσεως, δταν εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὸν δοτῆρα τῆς γνώσεως. Ετερος γνωστικός, Κάλλιστος ὁ Καταφυγιώτης, τονίζων τὴν σημασίαν τῆς συνεργίας τοῦ ἄνθρωπου εἰς τὴν κτῆσιν τῆς θείας γνώσεως, ἡ δποία ταυτίζεται μὲ τὴν θέαν τοῦ Θεοῦ, ἀναπτύσσει τὰ ἔξης. Η θεωρία τοῦ Θεοῦ ἐπιδιώκεται διὰ τριῶν τρόπων: Πρῶτον, «αὐτοκινήτως», δεύτερον, «ἔτεροκινήτως» καὶ τρίτον, «μεταξὺ τούτων».

1. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Προοίμιον*, Γ', 8.

Διὰ τοῦ πρώτου τρόπου ἐπιχειρεῖται ὑπὸ τοῦ ἄνθρωπου ἡ θέα τοῦ Θεοῦ δι' ιδίων δυνάμεων τοῦ πνεύματος αὐτοῦ «θελήσει τῇ ἑαυτοῦ διὰ φαντασίας χρώμενος». Τοῦτο τὸν τρόπον ἐπενόησαν οἱ «Ἐλληνες, ἀστοχήσαντες δμως νὰ φθάσουν εἰς τὴν δοντως θεογνωσίαν. Ὁ δεύτερος τρόπος ἐνεργεῖται «θελήσει καὶ φωτισμῷ μόνου Θεοῦ». «Οθεν καὶ ὑπὸ τὴν θείαν κατοχὴν τότε ὅλως εὑρίσκεται καὶ εἰς θείας ἀποκαλύψεις ἀρπάζεται καὶ ἀπορρήτων γεύεται τοῦ Θεοῦ μυστηρίων καὶ μελλόντων ἐκβάσεις ὁρῆς». Προφανῶς ὁ ἱερὸς νηπτικὸς θά ἀναφέρεται, ως φαίνεται καὶ ἐκ τῆς φρασεολογίας αὐτοῦ, εἰς τὴν μέχρι τρίτου οὐρανοῦ ἀρπαγὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἀκούσαντος κατὰ τὴν ἑαυτοῦ μαρτυρίαν «ἄρρητα ρήματα» (Β' Κορ. 12, 3). Ο τρίτος τρόπος συνάπτεται «τοῖς δυσὶν ἐν μέρει· ἡ μὲν γάρ θελήσει καὶ φαντασίᾳ ἴδιᾳ ἐργάζεται τῷ αὐτοκινήτῳ σύμφωνος δείκνυται· τῷ ἔτεροκινήτῳ δὲ κοινωνεῖ, ἐφ' δσον ὑπὸ τῆς θείας ἐνοῦται πρὸς ἑαυτὸν ἐλλάμψεως καὶ ἀπορρήτως ὁρῆς τὸν Θεὸν ἐπέκεινα τῆς ἑαυτοῦ νοερῆς ἐνώσεως»². Διὰ τοῦ τρίτου τούτου τρόπου καταξιοῦται ὁ πιστὸς τῆς θείας γνώσεως καὶ τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ. Η μέθοδος αὕτη προϋποθέτει ἀρμονικὴν συνεργασίαν θείας χάριτος καὶ ἀνθρωπίνης προσπαθείας. Κατ' οὖσίαν, δι' δσων λέγει ὁ ἱερὸς νηπτικός, δύο μόνον τρόποι ὑπάρχουν, ἀφοῦ καὶ ἐκεῖνος, ὁ δποῖος ἐνεργεῖται «θελήσει Θεοῦ», δδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν θέαν αὐτοῦ, μόνον ἐφ' δσον ὑφίστανται προϋποθέσεις, ως εἰς τὴν περιπτώσιν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Η συνεργασία θείας χάριτος καὶ προετοιμασίας τοῦ ἄνθρωπου διὰ τῆς στροφῆς τοῦ νοῦ πρὸς τὸν Θεὸν θεωρεῖται λιαν ἀπαραίτητος ὑπὸ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Η χάρις τοῦ Παναγίου Πνεύματος δὲν χορηγεῖ εἰς τοὺς ἀγίους τὴν σοφίαν ἀνευ τῆς προσπαθείας τοῦ νοῦ. Οὔτε πάλιν ὁ ἄνθρωπος καταξιοῦται τῆς θείας γνώσεως ἀνευ τῆς «δεκτικῆς τοῦ λόγου δυνάμεως»³.

Η ἄνθρωπίνη συνεργία δὲν συνίσταται μόνον εἰς τὴν ἀρχικὴν κατάφασιν διὰ τῆς πίστεως πρὸς τὴν παρεχομένην ὑπὸ τοῦ Θεοῦ γνῶσιν, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὴν καταβολὴν προσπαθειῶν ἐκ μέρους τοῦ ἄνθρωπου. Τοῦτο ἀποτελεῖ κοινὴν παράδοσιν τῶν Ἀλεξανδρινῶν, τῶν Καππαδοκῶν πατέρων καὶ πάντων τῶν ἱερῶν νηπτικῶν. Κατὰ τὸν Κλήμεντα ὁ ἄνθρωπος δέον νὰ καταβάλῃ ἡθικὴν προσπάθειαν διὰ

2. ΚΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΤΑΦΥΓΙΑΤΟΥ, *Περὶ θείας ἐνώσεως καὶ βίου θεωρητικοῦ*, Ε', 6.

3. Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς ἔκτη, Β', 149. Περὶ ἐλευθέρας συνεργίας τῆς ἄνθρωπίνης θελήσεως κατὰ Μάξιμον τὸν Ὁμολογητήν, βλ. ΑΡΤΕΜΙΟΥ ΡΑΝΤΟΣΑΒΑΛΙΕΒΙΤΣ, ἔργ. μν., σ. 115-124.

νὰ καταστῇ μέλος τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Μόνον ὁ τέλειος χριστιανός, ὁ ὅποιος ἔφθασεν εἰς ἀπάθειαν, ἔχει τὸ δῶρον τῆς γνώσεως, εἶναι ἀληθῆς γνωστικός, ἄλλως εἶναι ψευδογνωστικός⁴. Κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης ἡ θεία γνῶσις εἶναι μὲν δῶρον τοῦ Θεοῦ, ἀποκτᾶται δῆμος διὰ τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως, ἥτοι διὰ τοῦ συνδυασμοῦ ἀμφοτέρων. Ἀπαιτεῖται ἀποκαλύψις τοῦ Θεοῦ ἀφ' ἐνὸς καὶ ἐνεργοποιὸς ἀγώνων κατὰ τῶν παθῶν καὶ ἐκδίωξις αὐτῶν ἀφ' ἑτέρου διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἐσωτερικὴ κάθαρσις καὶ ἡ γνῶσις⁵. Ἀνάλογα διδάσκει καὶ ὁ ἄγιος Ἰσαὰκ ὁ Σύρος, ὑπογραμμίζων ὅτι ὁ πιστός μεταβαίνει ἀπὸ τῆς πρώτης τάξεως τῆς γνώσεως εἰς τὴν δευτέραν ὅταν ἐργάζεται σωματικῶς καὶ ψυχικῶς τὰς ἀρετάς, ἥτοι τὴν νηστείαν, τὴν εὐχήν, τὴν ἐλεημοσύνην, τὴν ἀνάγνωσιν τῶν θείων Γραφῶν, τὴν πάλην πρὸς τὰ πάθη⁶.

Οἱ ἐπιθυμῶν διακαῶς τὴν πνευματικὴν γνῶσιν δέοντες νὰ διέλθῃ διὰ τινῶν βαθμίδων ἡ τάξεων. Ὅπως δὲ βουλόμενος νὰ ἀποκτήσῃ τὴν θύραθεν γνῶσιν χρήζει ἐπιπόνου μελέτης, μεταβάσεως αὐτοῦ ἐνδεχομένως ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, ἀνόδου ἀπὸ βαθμίδων καὶ τάξεων εἰς ὑψηλοτέρας βαθμίδας καὶ μεγαλυτέρας τάξεις, οὕτω καὶ ὁ πιστός πρέπει νὰ διανύῃ τάξεις καὶ βαθμίδας. Ἐκ τῆς κοινῆς πάντων τῶν ὀρθοδόξων πίστεως ἴδρυεται ἡ κατὰ Θεὸν Σχολή. Εἰς ταύτην δέοντας ἀπαραιτήτως νὰ φοιτήσῃ ὁ ἐπιθυμῶν τὴν γνῶσιν. Ἐχει δῆμος σχέσιν ἡ κατὰ Θεὸν Σχολή πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν μέθοδον; Ἡ ἐπιζητουμένη πνευματικὴ γνῶσις εἶναι διάφορος ἐκείνης τὴν ὅποιαν ἀποκτᾷ ὁ στοχαστής καὶ φιλόσοφος διὰ τῶν λογικῶν του δυνάμεων. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἐπιδιώκεται ἡ ὅξυνσις τῆς διανοίας, ἐνῷ προκειμένου περὶ τῆς πνευματικῆς γνώσεως, ἀπαιτεῖται κάθαρσις καὶ ἔξυγίανσις τοῦ νοῦ. Αἱ τάξεις ἡ αἱ βαθμίδες τῆς πρὸς πνευματικὴν γνῶσιν ὁδοῦ εἶναι ἐν πρώτοις ἡ ἀσκησις, ἥτοι ἡ νηστεία, ἡ ἀγρυπνία ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Νόμου τοῦ Θεοῦ, ἡ ψαλμῳδία, ἡ προσευχὴ καὶ ἡ ἔκστασις. Πέτρος ὁ Δαμασκηνὸς παρατηρεῖ τὰ ἔξης: «Ἐκ γάρ τῆς φυσικῆς γνώσεως γεννᾶται ἡ πρώτη καὶ κοινὴ τῶν ὀρθοδόξων πίστεις, ἔξης γεννᾶται ἡ κατὰ Θεὸν Σχολή, ὡς εἰρηται, ἡ νηστεία καὶ ἀγρυπνία, ἡ ἀνάγνωσις, ἡ ψαλμῳδία, ἡ προσευχὴ καὶ ἐρώτησις τῶν ἐμπει-

4. W. VÖLKER, *Der Wahre Gnostiker...*, σ. 326-327. Vl. LOSSKY, 'Η θέα τοῦ Θεοῦ...', σ. 72.

5. W. VÖLKER, *Gregor von Nyssa als Mystiker...*, σ. 156.

6. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΠΟΠΟΒΙΤΣΕ, 'Η γνωσιολογία τοῦ ἀγίου Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου...', σ. 390. Γενικώτερον περὶ συνεργίας ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, βλ. ΙΩ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, 'Ἡ περὶ «συνεργίας» ἐν τῇ δικαιώσει τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλίᾳ ἐξ ἐπόψεως' 'Ορθοδόξου, Θεσσαλονίκη 1953.

ρων. Καὶ ἐκ τούτων πάντων γεννῶνται αἱ ἀρεταὶ τῆς ψυχῆς, ἥτοι ἡ τῶν ἐντολῶν καὶ ἡθῶν φυλακὴ καὶ κατάστασις, δι' ὧν ἡ μεγάλη πίστις, ἐλπὶς καὶ τελεία ἀγάπη, ἡ ἀρπάζουσα τὸν νοῦν πρὸς τὸν Θεόν, ὡς εἰρηται, ἐν προσευχῇ, ὅταν ἐνοῦται τῷ Θεῷ νοερῷ⁷.

Αἱ βαθμίδες αὗται ἥδη ἀπὸ τοῦ Ὁριγένους, Εὐαγγρίου τοῦ Ποντικοῦ καὶ ἀκολούθως ὑπὸ τῶν πατέρων εἶναι γνωσταὶ ὡς πρᾶξις καὶ θεωρία. Ὁ πρακτικὸς πρέπει νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν θεωρίαν, νὰ καταστῇ δῆλ. διὰ τῆς νήψεως, ἀπαθείας καὶ ίδιᾳ διὰ τῆς νοερᾶς καὶ ἀενάου προσευχῆς, θεωρητικός. Ὡς σύμβολα τοῦ πρακτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ βίου ὑπὸ τοῦ Ὁριγένους προβάλλονται αἱ δύο ἀδελφαὶ τοῦ Λαζάρου τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (10, 38 - 42), Μαρία καὶ Μάρθα. Ὁ Ὁριγένης μάλιστα διέκρινε τὴν ἀνωτερότητα τῆς θεωρητικῆς ζωῆς ἐκπροσωπούμενης ἐν προκειμένῳ ὑπὸ τῆς Μαρίας ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρακτικὸν ἐνδιαφέρον τῆς Μάρθας⁸. Αἱ δύο αὗται βαθμίδες θεογνωσίας εἶναι μὲν διάφοροι ἀλλὰ ἡ ἀνοδος πρὸς τὴν γνῶσιν πραγματοποιεῖται ταυτοχρόνως ἐπὶ τῶν δύο τούτων στενῶς συνδεδεμένων πεδίων. Διότι, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὰ Ἀποφθέγματα τῶν Πατέρων, «χρείαν ἔχει καὶ Μαρία τῆς Μάρθας: διὰ γάρ της Μάρθας καὶ Μαρία ἐγκωμιάζεται»⁹. Τὸ πρακτικὸν ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον τοῦ θεωρητικοῦ. Τὸ μὲν πρῶτον ἐπιτυγχάνεται εὐκολώτερον, τὸ δὲ δεύτερον δυσκολώτερον, ἄν καὶ ὁ θεωρητικὸς βίος δὲν ἔχει τέλος. Κατὰ τὸν ἄγιον Μάξιμον αἱ βαθμίδες εἶναι ἀχώριστοι διὰ τὴν πνευματικὴν γνῶσιν. Ἡ θεωρία ἄνευ τῆς πράξεως, ἡ θεωρία ἡ ὅποια δὲν στηρίζεται ἐπὶ τῆς πράξεως, οὐδὲν διαφέρει τῆς φαντασίας. Ὁμοίως καὶ ἡ πρᾶξις, ἐάν δὲν ἐμπνέεται ὑπὸ τῆς θεωρίας, εἶναι στείρα καὶ ξηρά¹⁰. Ὁπωσδήποτε ἡ

7. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ τοῦ πᾶς κτᾶται τις τὴν ἀληθῆ πίστιν*, Γ', 78. 'Η «σχολὴ» περὶ τὰ θεῖα εἶναι βασικὴ προύποθεσις τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. 'Ο Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ εἰς τὰ σχόλιά του εἰς τὴν Ἐξοδον ('Ομιλία εἰς φαλμὸν 45, PG 29, 429A) γράφει: «Ἄντη μὲν οὖν ἡ σχολὴ ἀγαθὴ καὶ ὠφέλιμος τῷ σχολάζοντι· σχολάζετε σχολασταὶ ἔστε, λέγετε: Κυριῳ τῷ Θεῷ ἡμῶν προσευχώμεθα· πονηρὰ δὲ σχολὴ ἡ τῶν Ἀθηναίων, οἱ εἰς οὐδὲν ἀλλο εὐκαιρίουν ἢ λέγειν τι καὶ ἀκούειν καινότερον, ἦν καὶ νῦν τινες μιμοῦνται τῇ τοῦ βίου σχολῇ, φίλην οὖσαν πονηροῖς πνεύμασιν...».

8. Βλ. ΟΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, 'Ἀποσπάσματα* 80, ΒΕΠ, 12, 384. Διὰ πλείους βλ. A.M. LA BONNARDIÈRE, «Marthe et Marie, figures de l'Eglise» ἐν VS 86 (1952) 404. Δ. ΤΣΑΜΗ, 'Η τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Νικήταν Στηθάτον, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 63.

9. 'Ἀποφθέγματα Πατέρων, PG 65, 409 CD, 201D.

10. *Πρὸς Θαλάσιον* 63, σχολ. 32, PG 90, 689D-692A.

τελειότης συντελεῖται διὰ τῆς θείας χάριτος, ὁ δὲ λησμονῶν τοῦτο ἐγκαταλείπεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ¹¹.

2. Ὁδὸς «στενὴ καὶ τεθλιμμένη»

Οἱ Ἱεροὶ νηπτικοὶ χαρακτηρίζουν τὴν ἀσκησιν καὶ τὴν μέθοδον ταύτης ὡς ὅδὸν «στενὴν καὶ τεθλιμμένην», κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου (*Ματθ. 7, 14*), διότι ἐν τῇ ὅδῷ ταύτῃ συντελοῦνται ριζικαὶ ἄλλαγαι τῆς πνευματικῆς καταστάσεως¹². Ὁ πιστὸς ἐπιδιώκει διὰ τῆς ἀσκητικῆς μεθόδου ἀπὸ τῆς καταστάσεως τοῦ δούλου ἢ μισθωτοῦ ἢ ἀκόμη καὶ τοῦ ἔχθροῦ νὰ καταστῇ φίλος τοῦ Θεοῦ¹³. Τοῦτο προϋποθέτει διτὶ πρέπει νὰ διανύσῃ μακρὰν πορείαν χαλιναγωγήσεως τῆς σαρκὸς διὰ τῆς νηστείας καὶ ἀγρυπνίας¹⁴. Ὁ προσκεκολλημένος εἰς τὸν Κύριον καὶ ἐπιθυμῶν τῇ δυνάμει αὐτοῦ νὰ ἀναλάβῃ ἀγῶνας πνευματικούς, ὁφείλει νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ παντὸς πάθους καὶ νὰ ὑποβληθῇ εἰς τὴν «ἀποταγὴν τοῦ κόσμου καὶ παντελῇ ἀναχώρησιν» «ἀπὸ πάντων τῶν ἐν τῷ βίῳ ὑλῶν καὶ ἡθῶν καὶ γνωμῶν καὶ προσώπων», ἀκόμη δὲ εἰς τὴν τοῦ ἴδιου «σώματος καὶ θελήματος ἄρνησιν»^{14a}. Ὁ κόσμος οὐτος καὶ τὰ ἐν τῷ κόσμῳ παρέρχονται πάντα, μόνος δὲ ὁ Θεός εἶναι ἄφθαρτος καὶ ἀθάνατος, δοῖ δὲ ἐγκαταλείπουν τὸν φθαρτὸν τοῦτον

11. Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς πέμπτη, Β', 128.

12. ΔΙΑΔΟΧΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΦΩΤΙΚΗΣ, *Λόγος ἀσκητικός*, Α', 268, Περὶ τοῦ συγγράμματος τούτου τοῦ Διαδόχου βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Διάδοχος ὁ Φωτικῆς*, ἐν Θεσσαλονίκη 1952, σ. 21 ἐ· βλ.. ὡσάντως καὶ τὴν ἐκδόσιν τοῦ WEIS - LIEBERSDORF, ἐν *Bibliotheca Teubneriana*, Leipzig 1912. Θεολορού τοῦ μεγάλου ἀσκητοῦ καὶ ἐπισκόπου Ἐδέσσης, *Κεφάλαια ψυχοφρελῆ*, Α', 321.

13. «Τρεῖς γάρ εἰσι καταστάσεις οἱ ἀνθρώποι, δοῦλοι, μισθωτοί καὶ υἱοί. Καὶ οἱ μὲν δοῦλοι οὐκ ἀγαπῶσι τὸ ἀγαθόν, ἀλλὰ τὸ πονηρόν, φόβῳ τῶν κολάσεων, ἀπέχονται· καὶ ἔστι μὲν τοῦτο, φησίν ὁ Ἀγιος Δωρόθεος, ἀγαθόν, οὐ μέντοι καὶ εὐάρεστον. Οἱ δὲ μισθωτοί, ἀγαπῶσι τὸ ἀγαθόν καὶ μισοῦσι τὸ πονηρόν, ἀλλ' ἐλπίδι μισθοῦν. Οἱ δὲ υἱοί, ὡς τέλειοι δύντες, οὗτε φόβῳ τῶν κολάσεων ἀπέχονται τὸν πονηρὸν, ἀλλ' ἰσχυρῶς τούτῳ μισοῦσιν οὗτε πάλιν τὸ ἀγαθόν ἐλπίδι μισθοῦ ποιοῦσιν, ἀλλ' ὡς χρέος τούτῳ λογίζονται· καὶ τὴν ἀπάθειαν φιλοῦσιν ὡς μίμημα Θεοῦ καὶ πρόξενον τῆς αὐτοῦ ἐνοικήσεως· δι' ἡς πάστης κακίας ἀπέχονται, κανὸν μὴ πρόκειται ἀπειλῆ», ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Οτι μᾶλλον συμφέρει τοῖς ἐμπαθεσίν ἡ ἡσυχία*, Γ', 79.

14. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἐκατοντάς πρώτη*, Β', 7.

14a. Τοῦ δοσίου πατρός ήμαν ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικά*, Γ, 238. Περὶ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Συμεὼν βλ. J. DARROUZÈS *Syméon le Nouveau Théologien, Chapitres Théologiques Gnostiques et Pratiques*, ἐν *SCh 51* (1957) 12-13. Παρὰ τῷ J. Darrouzès βλ. ἀλοκληρωμένην μορφὴν τοῦ ἔργου τοῦ Συμεὼν.

κόσμον πρέπει νὰ αἰσθάνωνται χαράν. Φθαρτὰ εἶναι ὁ πλοῦτος καὶ τὰ χρήματα, αἱ ἐντολαὶ δικαὶων τοῦ Θεοῦ εἶναι φῶς καὶ ζωὴ^{14b}. Ὁ πορευόμενος τὴν ὅδὸν ἐπὶ τὴν γνῶσιν, παρατηρεῖ Νικήτας ὁ Στηθᾶτος, ὁφείλει νὰ μὴ δίδῃ ὑπὸν εἰς τοὺς διθαλμοὺς αὐτοῦ, οὐδὲ νυσταγμὸν εἰς τὰ βλέφαρα ἢ ἀνάπαυσιν εἰς τοὺς κροτάφους του. Εἰς τὸ ἀγιαστήριον τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ τότε μόνον δύναται νὰ εἰσέλθῃ ὁ νήφων ἐφ' ὃσον ἀσκεῖται «διὰ πόνων πολλῶν καὶ δακρύων». Ἡ ὅδὸς τῆς θεογνωσίας εἶναι πορεία «ἐπὶ τὰ ὑψηλὰ ὅρη τῆς θεωρίας», αὐτῇ δὲ ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς βιώσεως τῆς ἀσκήσεως¹⁵.

Ἡ ἀσκησις ἀποβλέπει εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν παθῶν. Ἡ ἀναζήτησις τῆς θείας γνώσεως εἶναι ἀνέφικτος ὃσον ὑπάρχουν τὰ πάθη. Ὁ ἄγων διὰ τῆς «τεθλιμμένης καὶ στενῆς» ὅδου, στρέφεται κυρίως κατὰ τῶν παθῶν. Ὁ Ἱερὸς νηπτικὸς Θεόγνωστος βεβαιώνει διτὶ «Ἄληθος γνώσεως ἐρῶν καὶ πληροφορίας σωτηρίας ἀνενδοιάστου, πρότερον φιλοσόφησον διαρρήξαι τοὺς ἐμπαθεῖς τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ σῶμα δεσμοὺς καὶ, γυμνωθεῖς τῆς προσπαθείας τῶν ὑλικῶν, κάτελθε εἰς τὴν τῆς ταπεινώσεως ἄβυσσον καὶ εὑρήσεις τὸν πολύτιμον μαργαρίτην τῆς σωτηρίας σου, ὃς ἐν δοτράκῳ τῇ θείᾳ γνώσει ἐγκεκρυμμένον καὶ τὴν λαμπρότητά σοι τῆς τοῦ Θεοῦ βασιλείας προμνηστευόμενον»¹⁶.

Τὰ πάθη, ὡς γνωστόν, δὲν εἶναι ἡ ὄλη, οὐδὲ ἡ φύσις ἡ τὸ νόημα αὐτῆς. Τὰ πάθη δημιουργοῦνται ἐκ τῆς παραχρήσεως τῆς ὄλης, ἡ τῆς φαντασίας ἡ τοῦ νοήματος αὐτῆς. Κατὰ Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν «πάθος ἐστί, κίνησις ψυχῆς παρὰ φύσιν ἢ ἐπὶ φιλίαν ἀλογον ἢ ἐπὶ μῖσος ἄκριτον ἢ τινος ἢ διὰ τιναὶ αἰσθητῶν, οἷον ἐπὶ μὲν φιλίαν, ἢ βρωμάτων ἀλόγων ἢ γυναικός ἢ χρημάτων ἢ δόξης παρερχομένης ἢ τινος ἄλλου τῶν αἰσθητῶν ἢ διὰ ταῦτα. Ἐπὶ μῖσος δέ, οἷον ἢ τινος τῶν προειρημένων, ὡς εἰρηται, ἄκριτον, ἢ πρὸς τινα διὰ ταῦτα»¹⁷. Τὰ πάθη, ὡς φαίνεται νὰ δέχωνται οἱ πλεῖστοι τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν, βλαστάνουν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῶν αἰσθησῶν καὶ τῆς μνήμης, κυρία δὲ ἀφορμὴ εἶναι τὰ αἰσθητὰ ἢ τὰ πράγματα¹⁸. Ὁ ἄγων δημοσίευε τοῦ χριστιανοῦ δὲν

14b. Αὐτόθι.

15. ΝΙΚΗΤΑ ΣΤΗΘΑΤΟΥ, *Πρώτη πρακτικῶν κεφαλαίων ἐκατοντάς*, Γ', 278. Πλείσιον περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀσκήσεως, τῶν μέσων τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς βιώσεως ταύτης κατὰ Στηθᾶτον βλ. παρὰ Δ. ΤΣΑΜΗ, *Ἡ τελεώσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Νικήταν Στηθᾶτον*, σ. 75-94.

16. ΘΕΟΓΝΑΣΤΟΥ, *Περὶ πράξεως καὶ θεωρίας καὶ περὶ Ἱερωσύνης*, Β', 257.

17. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἐκατοντάς δευτέρα*, Β', 16.

18. Βλ. Ιη. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ, *Στοιχεῖα νηπτικῆς ψυχολογίας...*, σ. 463.

στρέφεται κατ' αὐτῆς ταύτης τῆς φύσεως, ἀλλὰ κατὰ τῆς ἐμπαθοῦς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς αὐτήν. «Οὐ πρὸς τὰ πράγματα δὲ νοῦς πολεμεῖ τοῦ θεοφιλοῦ, οὐδὲ πρὸς τὰ τούτων νοήματα· ἀλλὰ πρὸς τὰ πάθη τὰ τοῖς νοήμασι συνεζευγμένα· οἶον, οὐ πρὸς τὴν γναῖκα πολεμεῖ, οὐδὲ πρὸς τὸν λυπήσαντα, οὐδὲ πρὸς τὰς τούτων φαντασίας, ἀλλὰ πρὸς τὰ πάθη τὰ ταῖς φαντασίαις συνεζευγμένα»¹⁹.

Δημιουργὸς τῆς ἐμπαθοῦς καταστάσεως εἶναι ὁ διάβολος, οἱ δὲ πνευματικοὶ ἄγῶνες τῶν νηπτικῶν πατέρων πορευομένων διὰ τῆς «τεθλιψμένης καὶ στενῆς» ὁδοῦ στρέφονται κυρίως κατὰ τοῦ διαβόλου, ὥστε οἱ ιεροὶ νηπτικοὶ νὰ διακρίνωνται διὰ τὴν «δαιμονικὴν ψυχολογίαν τῶν»²⁰. Οὗτοι ἐπιδιώκοντες τὴν νέκρωσιν καὶ ἔξορισιν τῶν παθῶν, πιστεύουν ὅτι αἱ αἰσθήσεις προβάλλονται ως θύρα δι’ ἣς εἰσέρχονται εἰς τὴν ψυχὴν τὰ πάθη. Εἰσοδον δμως διὰ μέσου τῶν αἰσθήσεων εἰς τὸν νοῦν εὐρίσκει ὁ διάβολος. Διὰ τοῦτο «ὅ τῶν παθῶν δυνηθεῖς ἔξηλδσαι τὰς αἰσθήσεις, καὶ τῆς τῶν αἰσθήσεων σχέσεως τὴν ψυχὴν ἀποδιαστείλας, κατίσχυσεν ἀποτειχίσαι τὴν γινομένην τοῦ διαβόλου πρὸς τὸν νοῦν διὰ μέσων τῶν αἰσθήσεων εἰσοδον»²¹. Ὁ διάβολος «ἀνθρωποκτόνος» ὡν (*Iw.* 8, 44), πολεμεῖ τὸν ἀνθρώπον ἐκ μίσους πρὸς τὸν Θεόν, λέγει δὲ σιος Πέτρος δὲ Δαμασκηνός, καὶ μὴ δυνάμενος νὰ βλάψῃ Αὐτόν, στρέφεται κατὰ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, ἐπιδιώκων δπως ὑποδούλωσην αὐτὸν εἰς τὸ θέλημα αὐτοῦ²². Ὁ διάβολος προκαλέσας τὴν πτῶσιν καὶ μάκρυνσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἐδημιούργησε τὴν ἐμπάθη ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κατάστασιν. Ἡ κατάστασις αὕτη, εἰς ἣν περιῆλθεν ὁ πεπτωκὼς ἄνθρωπος, εἶναι κατάστασις παρὰ φύσιν, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἔξαρσεως τῶν παθῶν, εἰδωλοποιήσεως καὶ προσκυνήσεως αὐτῶν, ἀντὶ τῆς προσκυνήσεως καὶ λατρείας τοῦ Θεοῦ. Ὁ ίκανοποιῶν τὰς ὀρέξεις τῆς σαρκὸς εἶναι εἰδωλοποιὸς καὶ εἰδωλολάτρης. Οὗτος κατοικεῖ εἰσέτι εἰς τὴν γῆν τῶν Χαλδαίων, χαρακτηριζομένην ως γῆν τῆς ἀμαρτίας. Ὁ συναισθανόμενος τὴν φοβερὰν ταύτην κατάστασιν, εἰς ἣν εὑρίσκεται, ἀποφασίζει νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν γῆν τῶν Χαλδαίων καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν Χαρρὰν τῆς Μεσοποταμίας, ἡ ὁποία Χαρρὰν θεωρεῖται τὸ μεταίχμιον ἀρετῆς καὶ κακίας²³.

19. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἐκατοντάς τετρτη*, Β', 32.

20. Βλ. ΙΩΝΑΚΗ, *Στοιχεῖα νηπτικῆς ψυχολογίας...*, σ. 455 ἐ.

21. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς τετάρτη*, Β', 120.

22. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Προοίμιον Γ'*, 10.

23. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς δευτέρα*, Β', 74.

Ἡ ἐγκατάλειψις τῆς γῆς τῶν Χαλδαίων σημαίνει βεβαίως ἐγκατάλειψιν τῆς εἰδωλολατρίας καὶ τοῦ ἐμπαθοῦς βίου. Ἡ ἔλευσις εἰς τὴν Χαρρὰν τῆς Μεσοποταμίας εἶναι ὡσαύτως ἐν θετικὸν βῆμα, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀρκεῖ. Ἡ πορεία πρέπει νὰ ὀλοκληρωθῇ διὰ τῆς ἔλευσεως εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας, εἰς τὴν δόπιαν εἰσῆλθεν δὲ πατριάρχης Ἀβραάμ. Ταῦτα διδάσκων ὁ ἄγιος Μάξιμος προσδίδει εἰς τὴν ἄσκησιν οὐχὶ ἡθικόν, ἀλλὰ θρησκευτικὸν χαρακτῆρα. Διὰ τῆς ἄσκησεως ἔξερχεται δὲ πιστὸς ἀπὸ τοῦ ἐμπαθοῦς βίου, ἀπορρίπτων τὴν πάσης φύσεως εἰδωλολατρίαν καὶ πορεύεται πρὸς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας, τῆς «παντὸς ἀγαθοῦ πεπληρωμένης»²⁴.

Ἡ ἐγκατάλειψις δμως τοῦ ἐμπαθοῦς βίου καὶ ἡ ἀπόρριψις τῶν εἰδώλων προϋποθέτει δχι μόνον πρόσκλησιν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἄνευ δρων ἀποδοχὴν ταύτης ὑπὸ τοῦ προσκαλουμένου ἀνθρώπου, ως συνέβη μὲ τὸν πατριάρχην Ἀβραάμ. Ἡ ἄσκησις κατὰ ταῦτα εἶναι δόδος πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τῆς ἀποβολῆς τῶν παθῶν καὶ ἄνευ τῆς ἀποβολῆς τοῦ βάρους τούτου εἶναι ἀδύνατος ἡ πορεία. Διότι δσον τὰ πάθη εἶναι ἐσωτερικά, ως προσφυῶς παρετήρησεν ὁ Εὔδοκίμωφ, καὶ τὸ «ἔγω» ταυτίζεται μὲ τὰ πονηρὰ πνεύματα, δσον δηλ. ὑφίστανται εἰδωλα, προσκυνούμενα, θὰ ἐλέγομεν ἡμεῖς, κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν νηπτικῶν, ὁ Θεός παραμένει ἄγνωστος²⁵. Διὰ τῆς σταθερᾶς πορείας κατὰ τῶν παθῶν καὶ τοῦ δημιουργοῦ αὐτῶν, τοῦ διαβόλου, δὲ ἀνθρωπος ἐπανέρχεται εἰς τὸν Θεόν, δηλ. πιστεύει, ὑπακούει, προσκυνεῖ καὶ λατρεύει μόνον τὸν δημιουργὸν αὐτοῦ, ἡ δὲ ἐπάνοδος τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν Θεόν ἀποτελεῖ τὴν κατὰ φύσιν κατάστασιν²⁶. Ὁθεν ἡ ἐπιδιωκομένη νέκρωσις τῶν παθῶν διὰ τῆς ἐντόνου ἄσκησεως δὲν σημαίνει «σωματοκτονίαν» ἡ «αὐτοκτονίαν», ἀλλὰ δαμασμὸν τῶν παθητικῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς²⁷, ως εἰς τὸν ἀρχέγονον μοναχισμὸν²⁸. Ἐφ' δσον δὲ

24. Αὐτόθι, σ. 78. Πρβλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, «Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτισμός», ἀνάτοπ. ἐκ τῆς Ἐκκλησίας, ἐν Αθήναις 1958, σ. 8 ἐ.

25. P. ΕΥΔΟΚΙΜΟΥ, *Ἡ πάλη μὲ τὸν Θεόν*, (μετ. I. K. ΠΑΠΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ), Θεσσαλονίκη 1970, σ. 145.

26. Πρβλ. ΗΣΥΧΙΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, *Πρὸς Θεόδουλον*, Α', 160. Πρβλ. ΙΑΝΟΝΑΔΟΥ, *Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 73. VL. LOSSKY, *Ἡ Μεστικὴ Θεολογία τῆς Ἀιατολικῆς Ἐκκλησίας*, (μετ. ΣΤ. ΠΑΙΑΥΡΑΚΗ), Θεσσαλονίκη 1964, σ. 233 ἐ.

27. Πρβλ. ΙΕΡΟΜ. ΑΡΤΕΜΙΟΥ ΡΑΝΤΟΣΑΒΛΙΕΒΙΤΣ, *Τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας κατὰ τὸν ἄγον Μάξιμον τὸν Ομολογητήν*, σ. 139.

28. Βλ. Α. Μ. ΠΑΠΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἄσκησις ἐν τῷ ἀρχαῖῳ μοναχισμῷ*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 17.

διάβολος ἐδημιούργησε τὴν παρὰ φύσιν κατάστασιν, ὡς πρωταγωνίστησας διὰ τὴν πτῶσιν καὶ μάκρυνσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἔξακολουθεῖ δὲ νὰ πολεμῇ τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς δργανον θείας δργῆς καὶ τιμωρίας τῶν ἀνθρώπων²⁹, ὡς τοῦτο ἐτόνισαν ἀκριβῶς καὶ οἱ νηπτικοὶ πατέρες, ἀλλ' ὁ μοῦ μετὰ τῆς «συμμορίας» τῶν δαιμόνων δημιουργὸς τῶν περιπετειῶν τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἀπόφασις τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ νήφοντος καὶ ἀγωνιζομένου κατὰ τοῦ διαβόλου, δπως ἐκδιώῃ τοῦτον ἐκ τοῦ νοῦ, καὶ ἡ σταθερὰ πορεία τοῦ οὗτος ἀγωνιζομένου πρὸς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας, σημαίνει διτὸς ὁ πορευόμενος ἐπὶ τὴν γνῶσιν πορεύεται ἐν μετανοίᾳ. Διότι μετάνοια, κατὰ τὸν ἄγιον Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν καὶ κατὰ τοὺς Ἱεροὺς νηπτικοὺς, «ἐστὶν ἐκ τοῦ παρὰ φύσιν εἰς τὸ κατὰ φύσιν, καὶ ἐκ τοῦ διαβόλου πρὸς τὸν Θεόν ἐπάνοδος, δι' ἀσκήσεως καὶ πόνων»³⁰.

Εἶδομεν ἐν τοῖς πρόσθιν διτὸς πηγὴ τῆς γνώσεως εἶναι ὁ ἐν Τριάδι Θεός, ἀποκαλυπτόμενος ἐν Χριστῷ. Ὁ πάσχων, δικαπονούμενος, διέγκρατευόμενος ἐν τῇ ἀσκήσει «συμπάσχει τοῖς τοῦ Χριστοῦ παθήμασιν»³¹. Ἡ συντελουμένη ἔξυγίανσις τοῦ νοῦ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ κάθαρσις ἐπιτυγχάνεται ἐν Χριστῷ. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐν Χριστῷ ἀσκησις, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ἐκδίωξιν τοῦ διαβόλου ἐκ τοῦ νοῦ καὶ εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν παθῶν πρὸς οὐδεμίαν ἀνθρωπίνην προσπάθειαν βελτιώσεως τοῦ πάσχοντος ἀνθρώπου συγκρίνεται³², οὐδὲ συγχέεται πρὸς τὴν ἐπιδιωκομένην κάθαρσιν τῶν πλατωνικῶν, παρ' οἵς αὕτη

29. Πρβλ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα...*, σ. 67, 159.

30. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσὶς ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως*, 2, 30, PG 94, 976A. ΜΑΡΚΟΥ ΤΟΥ ΑΣΚΗΤΟΥ, *Περὶ Νόμου πνευματικοῦ*, Α', 101. ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΤΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Νηπτικὰ κεφάλαια*, Β', 283. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ τῆς τολτῆς θεωρίας*, Γ', 38. Τοῦ αὐτοῦ, *Περὶ τοῦ μὴ ἀπογινώσκειν εἰς πολλὰ πταίει τις*, Γ', 73, ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Κεφάλαια ποακτικά καὶ θεολογικά*, Γ', 250. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΩΝ, *Περὶ τῶν αἰρουμένων...*, Δ', 275.

31. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Λόγοι συνοπτικοὶ πνευματικῆς γνώσεως*, Γ', 164.

32. Ὁ Ιω. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗΣ, ἔξετάζων τὸ θέμα τῆς καθάρσεως ἐξ ἐπόψεως ποιμαντικῆς ψυχολογίας εἰς μικράν αὐτοῦ μελέτην, ὑπὸ τὸν τίτλον *Φιλοκαλικά θέματα ἐρημικῆς ἐσωτερικότητος*, Θεσσαλονίκη 1975, καὶ εἰς τὰς σελ. 38-45 ὀμιλεῖ περὶ τῆς ἀσκητικῆς ἐρημώσεως τοῦ ὑποσυνειδήτου. «Εἰς τὰ βάθη τῆς προσωπικότητος», λέγει χαρακτηριστικῶς, «ύπάρχει μία σπηλιὰ ἐντὸς τῆς ὅποιας ὑφίστανται συμπλεκόμενα καὶ ἀγωνιζόμενα νὰ ἔξορμήσουν μυθικά τέρατα. Τὴν σπηλιὰ αὐτὴ δόσο καὶ ἄν μοχθῇ ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα, ἐλάχιστα ήμπορεῖ νὰ τὴν φωτίσῃ στὸ ἐσωτερικό της». Ἡ κάθαρσις ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Χριστοῦ, δι' οὐ καὶ ἐρημοῦται ὁριστικῶς τὸ ἀσυνείδητον.

νοεῖται ὡς διανοητικῆς φύσεως. Παρὰ τοῖς νεοπλατωνικοῖς ἡ κάθαρσις σκοπὸν ἔχει τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς διανοίας ἐκ τῆς πολλότητος τοῦ εἰναι³³.

3. Φόβος Θεοῦ - Νῆψις

Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ κατὰ τοὺς Ἱεροὺς νηπτικοὺς εἶναι διττός· ὁ μὲν εἰσαγωγικός, δὲ ἀγνός. Περὶ τοῦ ἀγνοῦ φόβου θὰ ὀμιλήσωμεν εἰς ἄλλην συνάφειαν τοῦ θέματος ἡμῶν. Ἐνταῦθα θὰ ἐπιμείνωμεν ἐπὶ τοῦ εἰσαγωγικοῦ φόβου. Καὶ ἐκ τοῦ χαρακτηρισμοῦ αὐτοῦ ὡς «εἰσαγωγικοῦ» κατανοεῖται διτὸς συνδέεται πρὸς τὰ ἀρχικὰ στάδια τῆς πνευματικότητος καὶ τῆς πορείας τοῦ πιστοῦ πρὸς γνῶσιν. Ὁ φόβος οὗτος γεννᾶται ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ πιστοῦ καὶ συνέχει ταύτην ἐκ τῆς συναισθήσεως τῶν πλημμελημάτων αὐτοῦ καὶ ἐκ τῶν ἐπερχομένων κολάσεων ἔνεκα τῶν ἀμαρτιῶν. Ὁ ἄγιος Μάξιμος θεωρεῖ ὡς πρῶτον κίνητρον ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν ἀρετῶν τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ, καὶ δὴ τὸν φόβον τῆς τιμωρίας³⁴. Ὁ φόβος τῆς τιμωρίας καὶ ἡ αἰδὼς συγκρατοῦν πράγματι τὴν ταραχὴν τῆς διανοίας καὶ ἀποτελοῦν τὸ πρῶτον κίνητρον εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν παθῶν καὶ τὴν ἔναρξιν καλλιεργίας τῶν ἀρετῶν· ὁ φόβος οὗτος γεννᾶται ἐκ τῆς πρώτης γνώσεως καὶ ἐκ τῆς ἐκ ταύτης προσδιοριζόμενης πρώτης καὶ ἀρχικῆς πίστεως, διότι ὁ πιστεύων τῷ Κυρίῳ φοβεῖται τὴν κόλασιν, δὲ τὸ φοβούμενος τὴν κόλασιν ἐλευθεροῦται ἐκ τῶν παθῶν³⁵. Ἐκ τῆς πίστεως ἐπίσης γεννᾶται φόβος, ἐκ τοῦ φόβου τὸ πένθος, δι' ὃν ἡ ταπείνωσις³⁶. Κατὰ τὸν εἰσαγωγικὸν φόβον ὁ χριστιανὸς εἶναι εἰσέτι δοῦλος καὶ μισθωτός, οὐχὶ δῆμος καὶ ἐχθρὸς τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ ἡδη πιστεύει καὶ εὑρίσκεται εἰς τὸ στάδιον τῆς συναισθήσεως τῆς ἀμαρτωλότητος αὐτοῦ, στα-

33. Πρβλ. VL. LOSSKY, *Ἡ Μυστικὴ Θεολογία...*, σ. 31.

34. ΜΑΣΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίον ἐκατοντάς τρίτη*, Β', 103. Τοῦ αὐτοῦ, *Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίον ἐκατοντάς πρώτη*, Β', 11.

35. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Λόγοι συνοπτικοὶ πνευματικῆς γνώσεως*, Γ', 114· Τοῦ αὐτοῦ, *Προοίμιον*, Γ', 16.

36. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Λόγοι συνοπτικοὶ...*, Γ', 164. Ὁ μοναχὸς δοκιμάζει πένθος, ἀλλὰ συγχρόνως ἀποκτᾷ ἐμπειρίαν τῆς μεταβολῆς ἀπὸ τῆς λύπης εἰς χαράν. Βλ. Γ. ΜΑΝΖΑΡΙΔΟΥ, *Ἡ περὶ θεώσεως διδασκαλία...*, σ. 78. Πλείστα βλ. παρὰ Δ. ΤΣΑΜΗ, *Ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου...*, σ. 79. Εἰδικώτερον περὶ τῆς σημασίας τῶν δακρύων καὶ τοῦ πένθους ἐν τῇ ἀσκητικῇ φιλολογίᾳ βλ. I. HAUSHERR, *Penthos, La doctrine de la componction dans l'Orient Chrétien*, *Orientalia Christiana Analecta* 132, Roma 1944, σ. 86 ἐ. καὶ A. ΦΥΤΡΑΚΗ, *Taiς τῶν δακρύων φοαῖς*, Αθῆναι 1945.

θερῶς δὲ πορεύεται πρὸς καταλλαγὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ὁ εἰσαγωγικὸς φόβος προϋποθέτει γνῶσιν καὶ ἀποδοχὴν βασικῶν ἀληθειῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ στροφὴν τῆς μνήμης πρὸς τὰς ἀληθείας, τὰς δοποίας ἐγνώρισεν ἐξ ἀκοῆς³⁷.

Ποίον ἡμπορεῖ νὰ είναι τὸ συγκεκριμένον δφελος ἐκ τοῦ εἰσαγωγικοῦ τούτου φόβου; Σημεῖον τοῦ πρώτου φόβου είναι «τὸ μισεῖν καὶ ὀργίζεσθαι τὴν ἀμαρτίαν, ὡς ὁ πληγεὶς ὑπὸ θηρός»³⁸. Νικήτας δ Στηθάτος λέγει ὅτι ὁ φόβος τῶν κολάσεων συγκρατεῖ τοὺς «εἰσαγωγικούς» ἀπὸ τοῦ κακοῦ καὶ συνεργεῖ εἰς ἔργασίαν τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ³⁹⁻⁴⁰. Ὁ πιστεύων φοβεῖται, ὁ δὲ φοβούμενος ταπεινοῦται. Ὁ ταπεινούμενος πάλιν πραΰνεται, «τὴν τῶν παρὰ φύσιν τοῦ θυμοῦ καὶ τῆς ἐπιθυμίας κινημάτων ἀνενέργητον ἔξιν λαβών· ὁ προῦς τηρεῖ τὰς ἐντολὰς· ὁ δὲ τηρῶν τὰς ἐντολὰς καθαίρεται»⁴¹.

Οἱ νηπτικοὶ Κάλλιστος καὶ Ἰγνάτιος ἐπαναλαμβάνουν ὅτι ὁ φόβος είναι διπλοῦς, ὁ μὲν τῶν ἀρχαρίων, ὁ δὲ τῶν τελείων. Περὶ τοῦ πρώτου ἔχει γραφῆ «ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου· καὶ, δεῦτε τέκνα ἀκούσατέ μου, φόβον Κυρίου διδάξω ὑμᾶς· καὶ ὅτι, τῷ φόβῳ Κυρίου ἐκκλίνει πᾶς ἀπὸ κακοῦ· καὶ, οὐ φόβος, ἐντολῶν τήρησις» (*Παροιμ.* 1, 7; *Ψαλμ.* 33, 12; *Παροιμ.* 15, 27). Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ κατὰ ταῦτα, ὑπογραμμίζουν οἱ δύο νηπτικοί, είναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀρετῆς· είναι καὶ ὀρθῶς λέγεται γέννημα τῆς πίστεως. Είναι ἐπίσης ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ ἀρχὴ τῆς ἀληθινῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς⁴². Ὁ ἐνθυμούμενος διὰ παντὸς τῶν Κύριον οὐδέποτε γίνεται ἐπιλήσμων τοῦ δόνόματος καὶ τῶν ἐντολῶν αὐτοῦ. Ὁ Θεός παρέχει τὴν ἴσχυν πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν ἐντολῶν τοῦ καὶ «οὐδὲν ἔτερον ἐκζητεῖ παρὰ τοῦ ἀνθρώπου» λέγει ὁ Παλαμᾶς «ἄλλῃ φοβεῖσθαι καὶ ἀγαπᾶν αὐτὸν καὶ πορεύεσθαι ἐν πάσαις ταῖς ὁδοῖς αὐτοῦ»⁴³. Κατὰ τὸν ἄγιον πατέρα ἡ ἐκπλήρωσις τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ είναι παρεκτικὴ γνώσεων καὶ μάλιστα ἀληθοῦς γνώσεως. «Ἡμεῖς δὲ καὶ γνώσεως καὶ ἀληθοῦς γνώσεως ἴσμεν παρεκτικὴν οὖσαν τὴν τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ ἐκπλήρωσιν· διὰ γάρ ταῦτης μόνης ὑγίεια τῇ ψυχῇ προσγίνεται..., ἀλλ' οὐχὶ γνώσεως μόνης, ἀλλὰ καὶ θεώσεως». Διὰ τῆς τηρήσεως τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ ὁ Κύριος ὑπεσχέθη τὴν παρου-

σίαν του εἰς ἑκεῖνον, ὁ ὅποιος τηρεῖ τὰς ἐντολὰς του. Παρουσίαν καὶ ἐνοίκησιν ὁ Κύριος ὀνόμασε «μονὴν ἑαυτοῦ καὶ τοῦ πατρός». «Ἐάν τις ἀγαπᾷ με, τὸν λόγον μου τηρήσει, καὶ ὁ πατήρ μου ἀγαπήσει αὐτὸν, καὶ ἐλευσόμεθα πρὸς αὐτὸν καὶ μονὴν παρ' αὐτῷ ποιήσομεν» (*Iω.* 14, 23), καὶ «ἔμφανίσω αὐτῷ ἐμαυτὸν» (*Iω.* 14, 21)⁴⁴. Ἡ ὑψηλοτέρᾳ βαθμὶς τῆς πνευματικῆς ζωῆς είναι ἡ γνῶσις καὶ ἡ θέα τοῦ Θεοῦ, σκοπὸς εἰς δὸν κατατείνουν διὰ τῆς ἀσκήσεως ὃχι μόνον ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, οἱ μοναχοὶ Κάλλιστος καὶ Ἰγνάτιος, ἀλλὰ καὶ πάντες οἱ παλαμισταὶ ἡσυχασταὶ τοῦ δεκάτου αἰώνος⁴⁵.

Ο νοῦς ἔχων ἐν ἑαυτῷ τὴν μνήμην τοῦ Θεοῦ ἐπιζητεῖ τὸν Κύριον, οὐχ ἀπλῶς ἀλλ' ἐν φόβῳ Κυρίου τηρῶν τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ. Ποιῶν δμως τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος ἐκ φόβου είναι εἰσέτι δοῦλος, διότι, ὡς εἰδομεν, δοῦλος ἐφαρμόζει τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἐκ φόβου, καὶ δισθωτὸς ἐργάζεται ἐπὶ μισθῷ. Παρὰ ταῦτα δοῦλος είναι καὶ οὐσίαν δῶρον Θεοῦ καὶ προσφορὰ τοῦ Θεοῦ. Είναι ἐν τῶν παρεχομένων «πνευμάτων» τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Ἐπειδὴ διὰ τοῦ δώρου τούτου ἐνεργεῖται ἐν ἡμῖν ἡ ἀποχὴ ἐκ τοῦ κακοῦ, δι' αὐτοῦ (τοῦ φόβου) οἰκονομεῖται ἐν ἡμῖν τὸ σωτήριον ἔργον τοῦ Θεοῦ. «Ἀρχὴ καὶ τέλος ἐστὶ τῆς ἑκάστου σωτηρίας ἡ σοφία· φόβον μὲν, ἀρχομένη πρῶτον δημιουργοῦσα, καὶ πόθον, ὑστερον τελειουμένη συνεστῶσα· μᾶλλον δὲ φόβος αὐτὴ κατ' ἀρχὰς δι' ἡμᾶς οἰκονομικῶς γινομένη, ἵνα παύσῃ κακίας τὸν ἐραστήν»⁴⁶.

Ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ φόβου γεννᾶται καὶ συνδέεται μετ' αὐτοῦ ἡ νῆψις. Πρῶτος ὁ Κύριος ὑπέδειξε τὴν χρείαν τῆς νῆψεως καὶ συνέδεσε ταύτην μὲ τὴν προσευχὴν εἰπὼν εἰς τοὺς μαθητὰς του· «Γρηγορεῖτε καὶ προσεύχεσθε, ἵνα μὴ εἰσέλθητε εἰς πειρασμὸν» (*Ματθ.* 26, 41), καὶ ἀκολούθως ἐδίδαξαν τὴν νῆψιν οἱ Ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος. «Νήψατε, γρηγορήσατε. Ὁ ἀντίδικος ὑμῶν διάβολος ως λέων ὀρυζόμενος περιπατεῖ ζητῶν τίνα καταπιεῖν» (*Α'* *Πέτρ.* 5, 8). «Ο Ἀπόστολος Παῦλος ὑπογραμμίζων διὰ τὴν νῆψιν, φέρε γρηγορησίς καὶ πνευματικὴ ἐπαγρύπνησις, πρέπει νὰ διακρίνῃ τοὺς πιστοὺς, γράφει πρὸς τὸν Τιμόθεον· «σὺ δὲ νῆψε ἐν πᾶσιν, κακοπάθησον, ἔργον ποίησον εὐαγγελι-

37. ΕΥΑΓΡΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, *'Υποτύπωσις μοναχική*, Α', 42.

38. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Λόγοι συνοπτικοί...*, Γ', 118.

39-40. ΝΙΚΗΤΑ ΣΤΗΘΑΤΟΥ, *Πρώτη πρακτικῶν κεφαλαίων ἐκατοντάς*, Γ', 286.

41. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς πρώτη*, Β', 54.

42. *Περὶ αἰρονύμευσιν...*, Δ', 219.

43. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Δεκάλογος τῆς κατὰ Χριστὸν Νομοθεσίας*, Δ', 116.

44. «*Ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαῖσθων*, 2, 3, 17», ἐκδ. Π. Χριστού σ. 554· 2, 3, 16, σ. 553.

45. Πρβλ. A. M. AMMANN, *Die Gottesschau im palamitischen Hesychasmus*, Würzburg 1948, σ. 34.

46. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς πέμπτη*, Β', 139.

στοῦ, τὴν διακονίαν σου πληροφόρησον» (*B' Tμ.* 4, 5). Ἐπίσης τὴν αὐτὴν προτροπὴν ἀπευθύνων πρὸς Κορινθίους ἔγραφε τὰ ἔξῆς: «ἐκνήψατε δικαίως καὶ μὴ ἀμαρτάνετε» (*A' Κορ.* 15, 34). Τί δομῶς εἶναι νῆψις;

Ἡ νῆψις εἶναι μέθοδος πνευματική συνεργοῦσα εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ἐμπαθεῖς λογισμούς. Εἰς τὸν ἐπιδιώκοντα τὴν νῆψιν, ὁ Θεός δίδει γνῶσιν. Ἡσύχιος ὁ Πρεσβύτερος πρὸς Θεόδουλον ἀπευθυνόμενος λέγει: «Νῆψις ἐστι, μέθοδος πνευματική, ἐμπαθῶν νοημάτων καὶ λόγων καὶ πονηρῶν ἔργων, πάμπαν τὸν ἄνθρωπον, σὺν Θεῷ, ἀπαλλάττουσα, χρονίζουσα, καὶ προθύμως ὀδευομένη γνῶσιν τε ἀσφαλῆ Θεοῦ τοῦ ἀκαταλήπτου ὀδευομένη χαρίζεται, καθ' ὅσον ἐφικτόν, καὶ μυστηρίων θείων καὶ ἀποκρύφων λύσιν»⁴⁷. Ἡ νῆψις καὶ ἡ γνῶσις εὐρίσκονται ἐν στενῇ πρὸς ἀλλήλας σχέσει, διότι ὁ μὴ κεκαθαρμένος νοῦς δὲν δύναται νὰ γνωρίσῃ τὸν Θεόν. Ἀρα ἡ ὀδός ἐπὶ τὴν γνῶσιν διέρχεται ἀπαραιτήτως διὰ τῆς νῆψιος. Ἡ νῆψις, ως πνευματικὴ προσπάθεια πρὸς πλήρη καταπολέμησιν τῶν παθῶν, δὲν ἀποτελεῖ μόνον ἐγρήγορσιν. Αὕτη εἶναι «ἔμμονος λογισμοῦ πῆξις καὶ στάσις αὐτοῦ ἐν πύλῃ καρδίας» δις τοὺς ἐρχομένους λογισμοὺς κλέπτας, ὁρᾶ καὶ ἀκούει τί μὲν λέγουσι, τί δὲ ποιοῦσιν οἱ φόνιοι καὶ τίς ἐστιν ἡ ἐγγύλυφείσα καὶ στηλώθείσα μορφὴ παρὰ τῶν δαιμόνων καὶ πειρωμένη δι' ἑαυτῆς φανταστικῶς ἀπατῆσαι τὸν νοῦν»⁴⁸. Ἡ νῆψις προσέτι εἶναι «φυλακὴ νοός» δι' ἣς ἡ ψυχὴ διατελεῖ δχι μόνον εἰς κατάστασιν ἀμύνης, ἀλλὰ καὶ ἐπιθετικῆς ἔτοιμότητος κατὰ τοῦ διαβόλου. Ὁ τελῶν ἐν νῆψι δὲν ἐπιτρέπει εἰς τὸν σατανᾶν νὰ ἐνσπείρῃ πονηροὺς λογισμοὺς διὰ τῆς φαντασίας καὶ νὰ τὸν ἐξαπατήσῃ⁴⁹. Ἡ νῆψις ἐπιδιώκουσα κατὰ ταῦτα τὴν ὄριστικήν ἐκδίωξιν καὶ συντριβὴν τοῦ διαβόλου καθαρίζει τὸν νοῦν, καθιστάμενον καὶ οὕτως ἴκανὸν δέκτην τῆς θείας γνώσεως. Διότι ὁ Θεός εἰσέρχεται καὶ ἐνθρονίζεται εἰς νοῦν καὶ καρδίαν καθαράν.

4. Ἀπάθεια

Ο δρος εἰσῆλθεν εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν ἐκ τῆς στοικῆς φιλοσοφίας. Κατὰ τοὺς Στωϊκούς ἐσήμαινε τὴν ἀπόλυτον ψυχικὴν ἀταραξίαν. Αὕτη ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἀπολύτου ὑποταγῆς τῶν

47. A', 141.

48. Αὐτόθι, 142. Βλ. Ιω. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ, *Στοιχεῖα νηπτικῆς ψυχολογίας...*, σ. 468.

49. ΗΓΥΧΙΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, πρὸς Θεόδουλον A', 143.

κινήσεων τοῦ παθητικοῦ τῆς ψυχῆς εἰς τὸν ὄρθον λόγον. Ἐπειδὴ τὰ πάθη ἐμποδίζουν τὴν κυριαρχίαν τοῦ λόγου εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν ἐπιτρέπουν ἀντικειμενικὴν ἐκτίμησιν καὶ ἀξιολόγησιν τῶν πραγμάτων, ὁ ἀληθῆς σοφός, κατὰ τοὺς Στωϊκούς, ὀφείλει νὰ ἀποκτήσῃ ψυχικὴν ἀταραξίαν διὰ τῆς ἀπελευθερώσεως ἀπὸ τῶν παθῶν. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὸν Πλωτίνον ἡ ἀπάθεια συντελεῖ εἰς τὴν ὄμοιωσιν τοῦ Θεοῦ⁵⁰. Ο δρος ἀκολούθως ἐτυχεν ἐπεξεργασίας καὶ ἐμπλουτισμοῦ ὑπὸ τοῦ Ὁριγένους, τῶν Καππαδοκῶν, Εὐαγρίου τοῦ Ποντικοῦ⁵¹, χρησιμοποιεῖται δὲ εὐρύτατα ὑπὸ τῶν νηπτικῶν πατέρων, παρ' οἷς αὐτὴ κρίνεται λίαν ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ τὴν θείαν γνῶσιν.

Μάξιμος ὁ Ὄμολογητής διδάσκει ὅτι ἡ ὀδός ἐπὶ τὴν γνῶσιν διέρχεται διὰ τῆς ἀπάθειας καὶ ταπεινώσεως καὶ ἀνευ τούτων οὐδεὶς ἐρχεται πρὸς τὸν Θεόν⁵², ἐνῷ ὁ Θαλάσσιος τονίζει ὅτι «τήρησις τῶν ἐντολῶν Θεοῦ τίκτει ἀπάθειαν. Ἀπάθεια δὲ ψυχῆς συντηρεῖ γνῶσιν»⁵³. Ὁ ἐκ τῶν θεμελιωτῶν τῆς νηπτικῆς θεολογίας Διάδοχος ὁρίζει τὴν ἀπάθειαν ως ἔξῆς: «ἀπάθειά ἐστιν, οὐ τὸ μὴ πολεμεῖσθαι ὑπὸ τῶν δαιμόνων, ἐπεὶ ἄρα δοφεῖλομεν ἔξεληλυθέναι, κατὰ τὸν Ἀπόστολον, ἐκ τοῦ κόσμου (A' Κορ. 5, 10), ἀλλὰ τὸ πολεμουμένους ὑπὸ αὐτῶν, ἀπολεμήτους μένειν». Κατὰ τὸν Διάδοχον ἡ ἀπάθεια ἀποτελεῖ ἐπιτυχῆ κατὰ τῶν πειρασμῶν ἀντίστασιν, ἡ όποια ὀδηγεῖ εἰς «ἀμέριμνον σιωπὴν» καὶ εἰς καθαρότητα ψυχῆς^{53a}. Ὁ ἄγιος Μάξιμος θεωρῶν τὴν ἀπάθειαν ἀπαραίτητον διὰ τὴν γνῶσιν διακρίνει τέσσαρας βαθμίδας τῆς ἀπάθειας. Πρώτη εἶναι ἡ «παντελῆς ἀποχὴ τῶν κατ' ἐνέργειαν κακῶν», δηλ. ἡ ἀποφυγὴ τῆς διαπράξεως τῆς ἀμαρτίας. Εἰς τὴν βαθμίδα ταύτην εὐρίσκονται οἱ ἀρχάριοι, οἱ ἔχοντες ἀρχιγῆν γνῶσιν. Ἀκολουθεῖ ἡ «παντελῆς κατὰ τὴν διάνοιαν περὶ τῶν κακῶν συγκατάθεσις καὶ ἀποβολὴ λογισμῶν». Ἡ τρίτη βαθμίδα εἶναι «ἡ κατ' ἐπιθυμίαν περὶ τὰ πάθη παντελῆς ἀκινησία», ἥτοι τὸ παντελῶς ἄτρωτον ἀπὸ τῶν δαιμονικῶν προσ-

50. Βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, *Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου Παλαμᾶ*, σ. 18.

51. Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἀπάθειας καὶ τῆς σημασίας αὐτῆς βλ. G. BARDY, «Apathieia», ἐν *DS 1*, 727 ἐ. Περὶ τῆς χρήσεως τῆς ἐννοίας ταύτης ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Ὁριγένους βλ. W. VÖLKER, *Der Wahre Gnostiker...*, σ. 559. Πρβλ. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου...*, σ. 92.

52. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίον ἐκαποντάς τετάρτη*, B', 46.

53. ΘΑΛΑΣΣΙΟΥ ΤΟΥ ΛΙΒΥΟΣ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΟΥ, *Περὶ Ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας ἐκαποντάς δευτέρᾳ*, B', 212.

53a. Λόγος ἀσκητικός, A', 271, 238. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Διάδοχος ὁ Φωτιστής...*, σ. 58.

βολῶν καὶ ἐπιθέσεων. Τέλος ἡ τετάρτη βαθμίς συνίσταται εἰς τὴν «κατ' αὐτῆς τῆς ψιλῆς φαντασίας παντελῇ κάθαρσιν». Διὰ τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς ἀπαθείας οὐδεὶς πονηρὸς λογισμὸς ἔχει θέσιν ἐν τῷ νῷ, ὅστις κεκαθαρμένος καὶ ἀπρόσβλητος δέχεται πλέον τὴν θείαν γνῶσιν⁵⁴.

Ἐξ ὅσων ἀναφέρει ὁ ἄγιος Μάξιμος περὶ τεσσάρων βαθμίδων τῆς ἀπαθείας καὶ ἐξ ὅσων διδάσκουν ἕτεροι νηπικοὶ πατέρες, καταφαίνεται ὅτι ἡ ἀπάθεια συμβάλλει εἰς τὴν ψυχικὴν τελειότητα, εἰς τὸ ἄτρωτον τῆς ψυχῆς ἐκ τῶν δαιμονικῶν προσβολῶν καὶ τῶν διεγειρούμενῶν ἐσώθεν προσβολῶν. Διότι ἀληθῆ ἀπάθειαν κέκτηται «οὐχ ὁ ποτὲ μὲν ὑπὸ τῶν παθῶν παρενοχλούμενος, ποτὲ δὲ ἡρεμῶν καὶ ἀναπαυόμενος, ἀλλ᾽ ὁ διηνεκῶς ἐντρυφῶν τῇ ἀπαθείᾳ, καὶ τῶν αἰτιῶν, παρόντων τῶν παθῶν, μένων ἀκίνητος· ἔξαιρέτως δὲ καὶ ὁ μὴ πάσχων πρὸς τὰ τούτων νοήματα»⁵⁵. Κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι μόνον ἡ ἀποχὴ τῆς κατ' ἐνέργειαν ἀμαρτίας, ὡς ἡδη καλῶς ἐσημείωσεν ὁ Κορναράκης⁵⁶, αὐτῇ εἶναι ἡ ἐγκράτεια. Ἀπάθεια εἶναι ἡ ὁριστικὴ ἔξωσις τῶν ἐμπαθῶν νοημάτων ἐκ τῆς διανοίας καὶ ἡ περικόσμησις αὐτῆς δι' ἀρετῶν. Ἡ ἀπάθεια κατὰ τὸν Θεόδωρον, ἀσκητὴν καὶ ἐπίσκοπον Ἐδέσσης, «ἔνδυμα γαμικόν ἐστι ψυχῆς λογικῆς τῶν κοσμικῶν κεχωρισμένης ἥδονῶν καὶ πάσης ἀρνησαμένης τὰς ἀτόπους ἐπιθυμίας, ἐννοίαις δὲ φιλοθέοις καὶ μελέτῃ καθαρωτάτῃ θεωριῶν ἀσχολουμένης»⁵⁷.

Νικήτας ὁ Στηθᾶτος διμιλεῖ περὶ δύο ἀπαθειῶν, ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ Συμέων ὁ νέος Θεολόγος^{58a}. Ἡ πρώτη ἔπειται τοῦ ἐμπράκτου βίου τοῦ ἐν ἀσκήσει φιλοσοφοῦντος· αὐτῇ εἶναι τῶν εἰσαγωγικῶν καὶ ἀποτελεῖ καρπὸν τῆς νομίμου ἀθλῆσεως καὶ τέλος ποικίλων πόνων καὶ κόπων. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τῆς ἀπαθείας ἡ ψυχὴ καθαίρεται ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ. Ἡ δευτέρα καθιστᾶ τὸν ἄνθρωπον προορατικὸν καὶ διορατικόν⁵⁸. Γρηγόριος ὁ Σιναῖτης θέτει τὴν ἀπάθειαν εἰς ὑψηλὴν βαθμίδα τελειόσεως καὶ συνδέει ταύτην μὲ τὴν προόρασιν, προφητείαν καὶ πρόγνωσιν⁵⁹.

54. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντάς πέμπτη*, Β', 136.

55. ΘΕΟΓΝΩΣΤΟΥ, *Περὶ πράξεως καὶ θεωρίας καὶ περὶ λερωσίνης*, Β', 259.

56. Στοιχεῖα νηπικῆς ψυχολογίας..., σ. 471.

57. Κεφάλαια ψυχωφελῆ, Α', 315.

57a. Βλ. ἔκδ. J. DARROUZÈS, *Κεφάλαια πρακτικά καὶ θεολογικά*, I, 94· βλ. J. HAUSHERR, *Vie de Syméon le nouveau Théologien par Nicétas Stéthatos*, Roma 1928, σ. XXVII.

58. *Πρώτη πρακτικῶν κεφαλαίων ἑκατοντάς*, Γ', 294.

59. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κεφάλαια πάντων ὀφέλιμα*, Δ', 64.

Ἐκ πάντων τούτων συνάγεται πλέον διτὶ ἡ ἀπάθεια δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα μόνον προσπαθειῶν κατὰ τῆς ἀμαρτίας, ἀλλὰ καὶ ἀγών πνευματικὸς ὑπὲρ τῆς ἀρετῆς. Καὶ δὲν εἶναι μόνον μία ἀρετή, ἀλλὰ «προσηγορία πασῶν τῶν ἀρετῶν». Πέτρος ὁ Δαμασκηνός δίδων ὄρισμὸν τοῦ δρου λέγει: «Ἀπάθεια γάρ οὐκ ἐστιν ἀρετὴ μία, ἀλλὰ πασῶν τῶν ἀρετῶν προσηγορία. Ωσπερ γάρ ὁ ἄνθρωπος οὐχ ἐν μέλος ἐστίν, ἀλλὰ τὰ πολλὰ μέλη τοῦ σώματος ἐμφαίνουσι τὸν ἄνθρωπον, καὶ οὐδὲ πάλιν αὐτά μόνα, ἀλλὰ σὺν τῇ ψυχῇ· οὗτῳ καὶ ἡ ἀπάθεια πολλῶν ἀρετῶν σύνδεσίς ἐστι καὶ ἀντὶ ψυχῆς ἔχει τὸ Ἀγιον Πνεῦμα· διότι ἄψυχά εἰσι πάντα τὰ λεγόμενα πνευματικά ἔργα, ἐὰν οὐκ ἔχωσι Πνεῦμα Ἀγιον, δι' οὐ καὶ τὴν προσηγορίαν ὁ λεγόμενος πνευματικὸς ἔλαβεν. Εἰ μὴ γάρ τὰ πάθη ἡ ψυχὴ ἀποβάλληται, οὐκ ἐλεύσεται τὸ Ἀγιον Πνεῦμα ἐν αὐτῇ· ἀλλ' οὔτε πάλιν τούτου δίχα, ἀπάθεια λέγεται ἡ περιεκτικὴ αὕτη ἀρετή»⁶⁰. Μεταξὺ τῶν ἀρετῶν διακρίνεται ἡ ἀγάπη, ἡ ὁποία κατέχει μάλιστα καὶ τὴν κορυφήν. Κατὰ τὸν Ἀγιον Διάδοχον οὐδεμία ἀρετὴ δύναται νὰ χαρίσῃ εἰς τὴν ψυχὴν τὴν ἀπάθειαν, εἰ μὴ μόνον ἡ ἀγάπη. Διότι ἡ ἀγάπη εἶναι «πλήρωμα νόμου»^{60a}. Κατὰ τὸν Ἰωάννην τῆς Κλίμακος ἡ ἀπάθεια ταυτίζεται μὲ τὴν ἀγάπην, ἡ ὁποία ἔχει διαφόρους βαθμίδας, διπος διαφόρους βαθμίδας ἔχει καὶ ἡ ἀπάθεια⁶¹. Ο πορευόμενος τὴν δόδον τῆς θείας γνῶσεως τελεῖ ὑπὸ τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, δι' οὐ συντελεῖται ἡ νέκρωσις τῶν παθῶν καὶ ἡ περικόσμησις τῆς ψυχῆς δι' ἀρετῶν, ὡς εἶναι ἡ ἀπάθεια. Ἡ ἀποψίς τοῦ Βαρλαάμ, διτὶ ἡ ἀπάθεια εἶναι «καθ' ἔξιν νέκρωσις τοῦ παθητικοῦ» τῆς ψυχῆς καὶ δχι ἡ μεταστοιχείωσις τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τὸ ἀγαθόν, ἀπορρίπτεται ὑπὸ τοῦ Ἀγιορειτικοῦ Τόμου. Εάν τὸ σῶμα συμμεθέξῃ τῶν ἀπαραιτήτων ἀγαθῶν τῆς ψυχῆς, τοῦτο κατ' ἀνάγκην θὰ συμβῇ ἀπὸ τῆς ζωῆς ταύτης, «κατὰ τὸ ἐγχωροῦν, τῆς χορηγούμενης μυστικῶς καὶ ἀπορρήτως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ χάριτος» εἰς τὸν κεκαθαρμένον νοῦν. Ἐπειδὴ δὲ ὑπάρχει ἐνότης ψυχῆς καὶ σώματος, αἱ ἐνέργειαι τοῦ Ἀγίου Πνεύματος θὰ μεταδοθοῦν καὶ εἰς τὸ σῶμα ἐπὶ τοῦ παθητικοῦ τῆς ψυχῆς, τὸ ὅποιον δὲν θὰ νεκρωθῇ, ἀλλὰ θὰ «μετασκευασθῇ καὶ θὰ ἀγιασθῇ»⁶². «Οθεν οἱ ἵεροι νηπικοὶ πατέρες οὐδόλως ἀντιλαμβάνονται τὸν δρὸν ὡς οἱ Στωϊκοί καὶ οἱ Πλατωνικοί. Διὰ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἃνευ τοῦ

60. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἄργοι συνοπτικοὶ πνευματικῆς...*, Γ', 145.

60a. ΔΙΑΔΟΧΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΦΩΤΙΚΗΣ, *Ἄργοις ἀσκητικός*, Α', 266.

61. ΚΛΙΜΑΞ 30, PG 88, 1156B. Βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ «Οἱ Νηπικοὶ Πατέρες καὶ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος», ἐν *ΓΠ* 50 (1967) 210.

62. *Ἀγιορειτικός Τόμος...*, Δ', 192.

όποίου δὲν νοεῖται ἀπάθεια, συντελεῖται βαθμηδὸν δχι μόνον ἡ νέκρωσις τῶν παθῶν—οὐχὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀπελευθερώσεως ἐξ αὐτῶν τοῦ λογιστικοῦ ἢ τοῦ νοῦ—ἀλλὰ ἡ κάθαρσις καὶ δὴ ἡ θέωσις αὐτῶν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι, δπως ὁ λόγος, ἡ μνήμη καὶ τὸ σῶμα συνεχίζουν νὰ λειτουργοῦν, οὕτω καὶ τὰ πάθη, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἀντὶ νὰ κυριαρχοῦνται ὑπὸ τοῦ περιβάλλοντος, κυριαρχοῦνται ὑπὸ τοῦ κεχαριτωμένου νοῦ καὶ οὕτω φωτίζονται καὶ θεοῦνται. Ἡ ἀγάπη ἐκ τῆς καταστάσεως ταύτης καθίσταται πλέον ἀνιδιοτελής, δὲ εὑρεθεῖς ἐν αὐτῇ διὰ τῆς ἀπαθείας, δὲν ἀγαπᾷ μόνον τὸν Θεόν, ἀλλὰ πάντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὸν κόσμον ὅλον, ἐνῷ δταν ὀργίζεται, διὰ τοῦ θυμοῦ του στρέφεται οὐχὶ κατὰ τοῦ πλησίον, τὸν δποῖον ἀγαπᾷ ἀνιδιοτελῶς, ἀλλὰ κατὰ τοῦ κακοῦ, εὐεργετῶν τὸν συνάνθρωπον⁶³.

5. Ἀράγρωσις τῆς Γραφῆς

Ἡ μελέτη τῆς Ἀγίας Γραφῆς «ἡμέρας καὶ νυκτὸς» (Λουκ. 18, 7) εἶναι ἀπαραίτητον ἐντρύφημα διὰ τὴν θείαν γνῶσιν. Διὰ τοὺς μοναχοὺς ἡ ἔξω τῆς «κέλλης» κτηθεῖσα γνῶσις ἐξ ἀκοῆς δέον νὰ καταστῇ μεγαλυτέρα διὰ τῆς ἀναγνώσεως μετὰ προσοχῆς τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Διὰ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς Παραδόσεως μεταδίδεται ἡ θεία γνῶσις. Αὕτη καθίσταται προστή διὰ τῆς ψαλμῳδίας καὶ κυρίως διὰ τῆς προσευχῆς. Ἡ ἀνάγνωσις βοηθεῖ τὴν προσευχὴν καὶ ἡ προσευχὴ τὴν ἀνάγνωσιν.

Οτι διὰ τῆς Γραφῆς μεταδίδεται γνῶσις εἶναι κοινὸν δίδαγμα τῶν Ἀλεξανδρινῶν, τῶν Καππαδοκῶν πατέρων καὶ πάντων τῶν νηπτικῶν. Ἡ γνῶσις κατὰ τὸν Κλήμεντα εἶναι ἡ λύσις τῶν μυστικῶν νοημάτων, αὕτη δὲ συνδέεται μὲ τὴν ἐρμηνείαν τῆς Γραφῆς⁶⁴. Ἡ πίστις εἶναι ἀπαραίτητος ἀφετηρία γνῶσεως. Ἡ πίστις δμως ἐρείδεται ἐπὶ τῆς Γραφῆς, ἡ δποία ἐμπεριέχει τὴν ἀληθῆ περὶ Θεοῦ γνῶσιν. Εἰς τὸ κέντρον τῆς βιβλικῆς ἀγγελίας εὐρίσκεται ὁ Χριστός, ἔνεκα δὲ τούτου καὶ τὰ ιερὰ κείμενα ἔχουν χριστολογικὸν περιεχόμενον. Ἀμφότεραι αἱ Διαθῆκαι, Παλαιὰ καὶ Καινὴ, ἔχουν ἐσωτερικὴν μεταξύ των ἐνότητα καὶ τὴν αὐτὴν ἀξίαν⁶⁵. Κατὰ τὸν Διονύσιον τὸν Ἀ-

63. Βλ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Σημβολικὴ Θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 149. Τοῦ αὐτοῦ, *Κριτικὸς ἔλεγχος τῶν ἐφαρμογῶν τῆς Θεολογίας...*, σ. 509. Πρβλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, *Οι Νηπτικοὶ Πατέρες...*, σ. 208-209.

64. W. VÖLKER, *Der Wahre Gnostiker...*, σ. 388.

65. Αὐτόθι, σ. 354 ἐ.

ρεοπαγίτην ἡ θεωρία συνδέεται μὲ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Γραφῆς, ἡ ὁποία εἶναι καὶ βασικὸς κανὼν. Ἡ Π. Διαθῆκη ἀποτελεῖ πηγὴν τῶν θείων ὄνομάτων καὶ τῆς γνώσεως τῆς τάξεως τῶν ἀγγέλων. Ἡ Γραφὴ εἶναι θείας ἐμπνεύσεως ἔργον καὶ ἐμπεριέχει θείαν φωτοδοσίαν. Ἐκ ταύτης ἐκπέμπονται ἀκτίνες, φωτίζουσαι τοὺς πιστοὺς καὶ ἀποτελοῦσαι προϋπόθεσιν τῆς θεωρίας. Ἡ Γραφὴ ἐμπεριέχει «τὰ θεοπαράδοτα λόγια τὰ περιεκτικῶς... ἐκφαντορικά πάσης θεολογίας, θεουργίας, θεοφανείας, ιερολογίας, ιερουργίας κλπ.». Οἱ ιεροὶ συγγραφεῖς φέρουν τὸν τιμητικὸν τίτλον «θεοφορούμενοι». Οἱ προφῆται εἶναι «θεόληπτοι», οὐ μόνον «μαθόντες ἀλλὰ καὶ παθόντες τὰ θεῖα», δηλ. οἱ φορεῖς τῆς ἐμπνεύσεως⁶⁶. Ἀνάλογα διδάσκει περὶ τῆς Γραφῆς ὁ Γρηγόριος Νύσσης. Ἡ Γραφὴ εἶναι θεόπνευστος καὶ συμβάλλει εἰς τὴν δρθὴν παίδευσιν τοῦ ἀναγνώστου «πρὸς γνῶσιν τῶν μυστηρίων καὶ πρὸς καθαράν πολιτείαν». Ὁ Γρηγόριος μολονότι εὑρίσκει τὴν Κ. Διαθῆκην ὑπερέχουσαν ἔναντι τῆς Π. Διαθῆκης, ώς ἡ χάρις ἔναντι τοῦ Νόμου, ἡ ἀλήθεια ἔναντι τοῦ τύπου, παρὰ ταῦτα δίδει εἰς τὴν Π. Διαθῆκην τὴν πρέπουσαν αὐτῇ ἀξίαν. Οἱ συγγραφεῖς τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἶναι δργανα τῆς θείας φωνῆς⁶⁷. Γενικῶς κατὰ τοὺς πατέρας, οἱ προφῆται καὶ οἱ ἀπόστολοι, οἱ συγγραφεῖς τῆς Ἀγίας Γραφῆς δὲν εἶναι ἀπλῶς ἄβουλα δργανα τοῦ Θεοῦ ἐμπνεύμενα ὑπὸ αὐτοῦ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀποκαλυπτικῆς ἐμπειρίας, τῆς λήψεως καὶ τῆς καταγραφῆς τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει εἶναι πιθανὸν δ δεχόμενος καὶ καταγράφων νὰ μὴ κατανοῇ πλήρως τὶ ἀκριβῶς δέχεται καὶ καταγράφει. Δυνατὸν νὰ εὑρεθῇ καὶ εἰς πλάνην. Οἱ προφῆται καὶ οἱ ἀπόστολοι δὲν μεταπίπτουν εἰς παθητικὴν κατάστασιν, ἀλλὰ διασώζουν τὸν ὑπερφυῆ χαρακτῆρα τῆς θεόπνευστίας καὶ τὴν ἀκεραιότητα τῶν πνευματικῶν δυνάμεων των ὡς θεόπνευστων συγγραφέων. Οἱ ιεροὶ συγγραφεῖς εἶναι «σκεύη» καὶ «κομισταὶ» τῆς ἀποκαλύψεως ἐν τῇ ἐννοίᾳ δτι εἶναι ἀλάθητοι διδάσκαλοι περὶ Θεοῦ καὶ τῆς βουλῆς καὶ σχέσεως Αὐτοῦ πρὸς τὸν κόσμον, δηλ. ἔχουν δδηγηθῆ

66. Περὶ θείων ὄνομάτων 2, 9, PG 3, 648B·1, 1, PG 3, 585A· Περὶ οὐδαίων ιεραρχίας 6, 1, PG 3, 200C· 1, 1, PG 3, 121A· Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ιεραρχίας 2, 7, PG 3, 396C· 4, 2, PG 3, 473A· 4, 12, PG 3, 485A· 5, 7, PG 3, 513C. W. VÖLKER, *Contemplation und Ekstase...*, σ. 84 ἐ.

67. Παρὰ W. VÖLKER, *Gregor von Nyssa als Mystiker...*, σ. 156 καὶ 160. Ἐν τῇ Ἐκκλησιᾳ ἡ ἀλήθεια παρέχεται διὰ τῶν δύο Διαθηκῶν ἐν τῇ ιστορίᾳ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου. Βλ. Κ. ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ, *Η ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ γνῶσις αὐτοῦ*, κατὰ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας εἰς τὸ κατὰ Ιωάννην Εὐαγγέλιον, Αθῆναι 1969, σ. 17 ἐ.

ύπὸ τοῦ Πνεύματος «εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν», «ἐν τῷ δόνόματι» δὲ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ ἐξ Αὐτοῦ ἔλαβον τὴν ἀλήθειαν καὶ μεταδίδουν ταύτην εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Διότι ἡ αὐθεντία διὰ τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν δὲν εἶναι τὰ γραπτὰ ρήματα τῆς Βίβλου καθ' ἑαυτά, τὰ ὅποια δὲν δύνανται ἀφ' ἑαυτῶν νὰ ἐκφράσουν τὸν Θεόν, οὔτε νὰ μεταδώσουν ἐπαρκές νόημα περὶ Θεοῦ, ἀλλὰ ὁ συγκεκριμένος ἀπόστολος, προφήτης, καὶ ἄγιος. «Οὗτοι πάντες δοξάζονται ἐν Χριστῷ καὶ ἔνοιηνται ἐν τῇ πείρᾳ ταύτῃ τῆς δόξης μεθ' ὅλων τῶν φίλων τοῦ Χριστοῦ ὅλων τῶν ἐποχῶν»⁶⁸.

Τὴν διδασκαλίαν ταύτην εὑρίσκομεν ἀναπτυσσομένην καὶ ὑπὸ τῶν Ἱερῶν νηπικῶν παρ' οἰς: α) Ὑπάρχει θεολογικὴ ταυτότης Π. καὶ Κ. Διαθήκης. β) Ἡ παρεχομένη διὰ τῆς Γραφῆς γνῶσις εἶναι ἔμμεσος. γ) Ἡ κατανόησις τῶν ἐννοιοφόρων λέξεων προϋποθέτει καθαρότητα βίου· καὶ δ) Ἡ Γραφὴ δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν Ἀποκάλυψιν, ἀλλὰ εἶναι φορεὺς ταύτης.

Ἐν πρώτοις ἡ ἀνάγνωσις καὶ μελέτη τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὸν ἐπιζητοῦντα τὴν θεογνωσίαν. Ὁ Διάδοχος Φωτικῆς διμιλῶν περὶ τῆς καταλήψεως τῶν ἀληθειῶν διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἀγίων Γραφῶν λέγει· «Ἐγὼ δὲ ἐκ τῶν θείων Γραφῶν καὶ ἐξ αὐτῆς δὲ τοῦ νοῦ τῆς αἰσθήσεως κατείληφα». Τὰ Ἱερὰ κείμενα διαφορίζουν τὴν πνευματικὴν αἰσθησιν⁶⁹. Μάξιμος δὲ Ὁμολογητὴς διδάσκει διὰ τοῦ Θεός ἐδώρησεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους νόμους «πρῶτον τὸν φυσικὸν νόμον, ἔπειτα τὸν γραπτὸν καὶ τέλος τὸν εὐαγγελικόν, δηλ. τὸν πνευματικόν, τὸν νόμον τῆς χάριτος». Μολονότι οἱ τρεῖς οὐτοὶ νόμοι ἐδόθησαν εἰς τὸν ἀνθρώπον εἰς διαφόρους καιρούς, ἐν τούτοις κατὰ τὴν σύσιαν εἶναι ἵσοι καὶ διμογενεῖς, ἔπειδὴ καὶ οἱ τρεῖς ἀποτελοῦν ἔργον τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποβλέπουν καὶ οἱ τρεῖς διὰ τῆς παρεχομένης γνώσεως εἰς τὴν τελείωσιν τοῦ ἀνθρώπου⁷⁰. Ὁ χριστιανὸς δοφείλει νὰ μελετᾷ τὴν Γραφὴν ἐξ ἣς πληροφορεῖται ποῖον εἶναι τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ἐκ τῆς Γραφῆς πληροφορεῖται διὰ «πάντες οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου, τὰ τέσσαρα ταῦτα περιέχουσι· τὰς ἐντολάς, τὰ δόγματα, τὰς ἀπειλάς, τὰς ἐπαγγελίας· καὶ πᾶσαν σκληραγωγίαν

68. Βλ. Ια. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Κριτικὸς ἔλεγχος τῶν ἐφαρμογῶν τῆς Θεολογίας...*, σ. 482 καὶ 492. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Δογματικὴ τῆς Οοθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Α', Αθῆναι 1959, σ. 84-99. Τοῦ αὐτοῦ, *Μυστικισμὸς - Ἀποφατισμός. Καταφατικὴ Θεολογία*, τεῦχος Α, σ. 54.

69. Λόγος ἀσκητικός, Α, 258. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Λόγοι συνοπτικοί...*, Γ', 156.

70. Βλ. ΑΡΤ. ΡΑΝΤΟΣΑΒΛΙΕΒΙΤΣ, *Τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας...*, σ. 147.

διὰ ταῦτα ὑπομένομεν· οἷον, νηστείας, ἀγρυπνίας, χαμευνίας, κόπους καὶ μόχθους ἐν διακονίαις, ὕβρεις, ἀτιμίας, στρεβλώσεις, θανάτους καὶ τὰ δμοια⁷¹. Σκοπὸς ἄλλωστε τῆς Γραφῆς εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀποκάλυψις εἰς αὐτὸν τῶν μυστηρίων τῶν θείων Γραφῶν καὶ τῶν λόγων τῶν δυτῶν, δηλ. τοῦ σκοποῦ «δι」 ὃν ἐγένετο ἐκαστον πρᾶγμα, πρὸς τὸ φωτίζειν τὸν νοῦν καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καὶ γινώσκειν τὴν μεγαλωσύνην αὐτοῦ»⁷².

Ἡ Ἁγία Γραφὴ ἀποτελεῖται ἐκ δύο Διαθηκῶν, τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας. Ὁ Νόμος τῆς Π. Διαθήκης δὲν ἡτο τέλειος, ὑπηρέτει δὲ ως «σκιὰ τῶν μελλόντων ἀγαθῶν, οὐκ ἔχων αὐτὴν τὴν εἰκόνα τῶν πραγμάτων» (*Εβρ. 10, 1*). «Ο μὲν νόμος, σκιὰν ἔχει τοῦ Εὐαγγελίου· τὸ Εὐαγγέλιον, εἰκὼν ἔστι τῶν μελλόντων ἀγαθῶν. Ο μὲν γάρ κωλύει τὰς τῶν κακῶν ἐνεργείας· δὲ τὰς πράξεις τῶν ἀγαθῶν παρατίθεται»⁷³. Ὁ Νόμος ἔχρησίμευεν ὡς προϋπόδειξις ἐνὸς ὑψηλοτέρου, τελειοτέρου καὶ πνευματικωτέρου νόμου, νόμου εὐαγγελικοῦ ἢ πνευματικοῦ, ίκανοποιοῦντος βαθύτερον τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν⁷⁴.

Ἡ γνῶσις εἶναι θεῖον δῶρον, ἐνεργεῖται δὲ διὰ τοῦ Πνεύματος καὶ συνδέεται μὲ τὴν Γραφήν. Ἐφ' ὅσον ἡ Γραφὴ ἐνεπνεύσθη ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, οἱ λόγοι αὐτῆς εἶναι θεόπνευστοι. Ὁ λόγος τῶν προφητῶν καὶ ἀποστόλων εἶναι ἀληθῆς. Ἐκτὸς τούτου ἐφ' ὅσον ἡ Γραφὴ ἐμπνέεται ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐν αὐτῇ ὑφίσταται ἐνότης διδασκαλίας. Κατὰ τὸν ἄγιον πατέρα ὑφίσταται συμφωνία τῶν δύο Διαθηκῶν, διότι οἱ συγγραφεῖς ἔγραψαν «ὑφ' ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κινούμενοι Πνεύματος»⁷⁵, καὶ εἶναι φορεῖς τῆς ἀληθείας⁷⁶. Ἡ Π. καὶ ἡ Κ. Διαθήκη συμφωνοῦν κατὰ τὴν χάριν εἰς τὴν συμπλήρωσιν ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ μυστηρίου, ὡς τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ συνθέτουν ἀρμονικῶς τὸν δῆλον ἀνθρωπον⁷⁷. Ἡ εἰκὼν τῆς ἀρμονικῆς συνδέσεως τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς εἶναι προσφιλῆς εἰς τὸν Μάξιμον, διότι καὶ ἀλλοῦ παραλληλίζει τὴν σύνθεσιν Π. καὶ Κ. Διαθήκης

71. Περὶ Ἁγάπης κεφαλαίων ἐκαποντάς δευτέρᾳ, Β', 17. Βλ. φσαύτως Θαλλεῖου, Περὶ Ἁγάπης καὶ ἐγκρατείας ἐκαποντάς δευτέρᾳ, Β', 212.

72. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Λόγοι συνοπτικοί πνευματικῆς γνώσεως*, Γ', 164.

73. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας ἐκαποντάς πρώτη*, Β', 66.

74. Βλ. ΑΡΤΕΜ. ΡΑΝΤΟΣΑΒΛΙΕΒΙΤΣ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 151.

75. Βλ. Θαλάσσιον 63, PG 90, 681A. 9, 90, 285C. W. VÖLKER, *Maximus Confessor...*, σ. 260-261.

76. Πρβλ. ΑΡΤΕΜ. ΡΑΝΤΟΣΑΒΛΙΕΒΙΤΣ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 151.

77. Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκαποντάς πρώτη, Β', 66-67. Βλ. BALTHASAR, *Die Gnostischen Centurien...*, σ. 550-551.

πρὸς τὴν σύνθεσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Γραφή, ὡς εἰς ἄνθρωπος, ἀποτελεῖται ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς, δηλ. ἐκ τοῦ Νόμου τῆς Π. Διαθήκης καὶ τοῦ Εὐαγγελίου⁷⁸. Ἡ χάρις τῆς Κ. Διαθήκης ἡτο κεκρυμμένη μυστικῶς ἐν τοῖς γράμμασι τῆς Π. Διαθήκης, διὰ τοῦτο καὶ κατὰ τὸν Παῦλον (*Ρωμ. 7, 14*) ὁ νόμος εἶναι πνευματικός⁷⁹.

Ἐφ' ὅσον Π. καὶ Κ. Διαθήκη συμφωνοῦν εἰς τὴν συμπλήρωσιν τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ, ὑφίσταται μεταξὺ τῶν δύο Διαθηκῶν θεολογικὴ ταυτότης. Ἡ θεολογικὴ ταυτότης τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης γίνεται ἔτι μᾶλλον ἀντιληπτή, διαν μελετήσῃ τις καὶ ἐννοήσῃ, ὡς χαρακτηριστικῶς παρατηρεῖ ὁ Ἰω. Ρωμανίδης, τὰ περὶ βασιλείας, δόξης τοῦ Χριστοῦ, διαλαμβανόμενα εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν σχέσιν ταύτης μὲ τὰς πρὸς τοὺς προφήτας, ἀποστόλους ἀποκαλύψεις τοῦ ἀγγέλου τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Π. Διαθήκη καὶ τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ. Ὁ ἀναγινώσκων μετὰ τῆς δεούσης προσοχῆς ἀντιλαμβάνεται ὅχι μόνον τὴν ἀπόλυτον θεολογικὴν ἐνότητα τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῆς Κ. Διαθήκης, ἀλλὰ καὶ τὴν ταυτότητα τῆς θεολογίας τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ὁρθοδόξου παραδόσεως. Αἱ ρίζαι καὶ αἱ πηγαὶ τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἔχουν τὴν προέλευσίν των εἰς τὴν ἐμπειρίαν τῶν θεουμένων συγγραφέων ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι καὶ οὐχὶ εἰς τὸν στοχασμὸν αὐτῶν⁸⁰. Πράγματι οἱ γράψαντες τὰ Ἱερά κείμενα, προφήται καὶ ἀπόστολοι, είχον ἀληθῆ θεογνωσίαν, διότι ἔφθασαν εἰς τὴν θέωσιν. Τὸ ἐγειρόμενον δμως ἐρώτημα εἶναι ἐάν καὶ οἱ πρὸ Χριστοῦ ἄνδρες καὶ συγκεκριμένως οἱ προφῆται, χωρὶς νὰ ἔχῃ συντελεσθῆ εἰσέτι ἡ σταυρικὴ θυσία τοῦ Χριστοῦ, ἡδύναντο νὰ θεωθοῦν καὶ νὰ ἔχουν ἄμεσον γνῶσιν. Ἡ ἀπάντησις εἶναι καταφατική. Οἱ προφῆται τῆς Π. Διαθήκης εἶναι φίλοι τοῦ Χριστοῦ καὶ πρὸ τῆς ἐν Χριστῷ καταλλαγῆς διὰ τῆς ἐν Γολγοθᾷ σταυρικῆς θυσίας, διότι τὸ μυστήριον τοῦ σταυροῦ ἐνηργεῖτο ἐν αὐτοῖς, δηλ. ἡ ἀκτιστος ἐνέργεια αὐτοῦ συνετέλει εἰς τὴν θέωσιν⁸¹.

Οἱ Ἱεροὶ νηπτικοὶ ἐπιδιώκοντες τὴν ἀληθογνωσίαν δὲν ἀναζητοῦν ταύτην εἰς ἔξωγιογραφικά κείμενα ἐκ τῆς φιλολογίας, ἐκ τῆς ιστορίας, ἐκ τῆς φιλοσοφίας, ἀλλ' ἐπιθυμοῦν τὴν χειραγώγησιν αὐτῶν νὰ ἀναβέτουν εἰς τοὺς Ἱεροὺς συγγραφεῖς. Διότι χειραγωγοὶ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ γράψαντες τὰ

ἱερὰ κείμενα, οἱ δὲ μελετῶντες τὴν Γραφήν, κατὰ τὰ πρῶτα στάδια τῆς τελειώσεώς των, λαμβάνουν τὴν γνῶσιν τῶν ἀπλανῶν γραψάντων. Οὕτω Πέτρος ὁ Δαμασκηνὸς λέγει τὰ ἔξῆς: «Ο γάρ ἀναγινώσκων Γραφὰς καὶ Ἰωσᾶς ἐκ μέρους δοκεῖ γινώσκειν, οὐδὲν θαυμαστόν, ἐάν μᾶλιστα πρακτικός ὑπάρχῃ. Οὐ μὴν δὲ γνῶσιν Θεοῦ δ τοιοῦτος ἔχῃ, ἀλλὰ τοὺς λόγους τῶν ἐχόντων γνῶσιν ἀκούων· ὥστε οἱ μὲν γράψαντες εἰχον πολλάκις γνῶσιν Θεοῦ, καθάπερ οἱ προφῆται, αὐτὸς δὲ οὐπω. Κἀγὼ τοίνυν ώσαύτως ἐκ θείων Γραφῶν συλλέξας καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ Πνεύματος ἀξιωθεὶς ἀκοῦσαι, ἀλλὰ ἐκ τῶν ἀκουόντων παρ' ἐκείνουν ἡκουσα ὥσπερ τινὲς περὶ τίνος πόλεως ἢ ἀνθρώπου ἀκούοντες παρὰ τοῖς εἰδόσι ταῦτα»⁸². Ὁ πιστεύων, κατὰ τὰ πρῶτα στάδια τῆς πορείας του, ἔχων ἡδη «μερικὴν ηθικὴν πρᾶξιν», λαμβάνει διὰ τῆς μελέτης τῆς Γραφῆς τὴν γνῶσιν ἐκείνων, οἱ δόποι θεωθέντες εἰχον φθάσει εἰς τὴν ἄμεσον γνῶσιν. Οἱ Ἱεροὶ συγγραφεῖς κατὰ ταῦτα καθίστανται δόηγοι τῶν νεοφωτίστων εἰς τὴν δόδον τῆς θεογνωσίας. Διὰ νὰ κατανοήσῃ δμως ὁ ἀναγνώστης τὰ νοήματα τῶν κτιστῶν ρημάτων τῆς Γραφῆς ἢ ἀκριβέστερον τῶν προφητῶν ἢ εὐαγγελιστῶν, χρειάζεται οὐσιαστικὴ κοινωνία μετ' αὐτῶν. Οἱ προφῆται, οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ ἄγιοι εὑρίσκονται ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τοῦ Χριστοῦ, θεωθέντες δὲ ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιον τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἶναι μεταδόται τῆς ἀληθείας. Οἱ πιστοί, εὑρισκόμενοι ἐν κοινωνίᾳ μετ' αὐτῶν, λαμβάνουν παρ' αὐτῶν γνῶσιν, αὗτη δὲ θεωρεῖται καὶ εἶναι ἔμμεσος. Διὰ νὰ κατανοήσῃ δμως ὁ ἀναγνώστης τοὺς λόγους ἐκείνων ἐν τῇ Γραφῇ δοφεῖλει νὰ ἔχῃ μετ' ἐκείνων κοινωνίαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Πᾶσα ἀλλη προσπάθεια ἐρμηνείας τῶν Γραφῶν, ἐκτὸς τῆς κατ' οὐσίαν μετὰ τῶν ἀγίων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κοινωνίας, καταλήγει εἰς πλάνην. Ἡ Ἀγία Γραφὴ ἐγράφη τῇ ἐμπνεύσει καὶ ἐνεργείᾳ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος: διὰ τοῦ Πνεύματος ἀναζητεῖ ὁ πιστὸς τὴν ἀληθείαν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι ὁ ἀνθρωπὸς καθίσταται ἰκανὸς νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὰ μυστήρια τῆς Γραφῆς καὶ νὰ φωτισθῇ παρ' αὐτῆς⁸³.

Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ἀναγνώσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς ἐσωτερικῆς καθαρότητος, καὶ τῆς προσευχῆς: «ψάλλατε συνετῶς» παραγγέλλει ὁ προφήτης (*Ψαλμ. 46, 8*), καὶ «ἐρευνᾶτε τὰς Γραφὰς» λέγει ὁ Κύριος (*Ἰω. 5, 39*). «Καὶ ὁ μὲν ἀκούων», λέγει Πέτρος ὁ Δαμασκηνός, «φωτίζεται· ὁ δὲ παρακούων, σκοτίζε-

78. *Περὶ Θεολογίας ἑκατοντάς ἑκτη*, Β', 164-165.

79. *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίον ἑκατοντάς πρώτη*, Β', 66.

80. Ιω. ΡΑΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία...*, σ. 208. Πρβλ. σ. 110.

81. Αὐτόθι, σ. 132, 143.

82. *Περὶ τῶν ἐπτά σωματικῶν πράξεων*, Γ', 19.

83. Λόγοι συνοπτικοὶ πνευματικῆς γνώσεως, Γ', 156, 94, 99, 104. Πρβλ. Ιω. ΡΑΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία...*, σ. 127.

ται. Εί μὴ γάρ τις προσέχῃ τοῖς λεγομένοις, οὐ τοσοῦτον καρποῦται ἐκ τῶν θείων Γραφῶν, κανὶ ίσως ψάλλῃ καὶ ἀναγινώσκῃ πολλάκις. Σχολάσατε καὶ γνῶτε, φησί, διότι ἡ σχολὴ μὲν συνάγει τὸν νοῦν, ἔαν δὲ καὶ βουληθῇ τις μικρὸν προσέχειν, γινώσκει κατὰ τὸν Ἀπόστολον ἐκ μέρους, καὶ μάλιστα ὁ ἔχων μερικὴν ἡθικὴν πρᾶξιν διότι αὗτη πολύπειρον κατασκευάζει τὸν νοῦν ἐκ τῆς τῶν παθῶν συμπλοκῆς. Πλήν, οὐχ ὅσα μυστήρια ἔχει ἔκαστον ρῆμα τῆς Γραφῆς κεκρυμμένον παρὰ τῷ Θεῷ γινώσκει, ἀλλ’ ὅσα δύναται ἡ καθαρότης τοῦ νοὸς λαμβάνειν ὑπὸ τῆς χάριτος»⁸⁴. Δι’ ὅσων λέγει ἐνταῦθα ὁ ὄσιος πατὴρ περὶ τῆς ἀναγινώσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς κατοχῆς «ἐκ μέρους» γινώσεως καθίσταται ἀντιληπτὸν ὅτι δὲν ἀπομένει περιθώριον κατανοήσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς δι’ ἄλλης τινὸς μεθόδου εἰ μὴ μόνον διὰ τῆς ἐσωτερικῆς καθαρότητος. Καὶ δοσον καθαρώτερος καθίσταται ὁ νοῦς, τόσον μεγαλυτέραν γνῶσιν ἀποκτᾷ ὁ μελετῶν καὶ ἀναγινώσκων αὐτὴν. Διὰ τῆς μερικῆς ἡθικῆς πράξεως λαμβάνει μερικὴν θείαν γνῶσιν, δοσον δῆμος ἀνέρχεται τὰς βαθμίδας τῆς «σχολῆς» λαμβάνει μεγαλυτέραν γνῶσιν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ὁδὸς τῆς θεογνωσίας ἀνοίγεται εἰς τὸν χριστιανὸν ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι. ‘Ο αὐτὸς νηπτικὸς παρατηρεῖ καὶ τὰ ἔξῆς: «Καὶ δῆλον ἐκ τοῦ γινώσκειν ἡμᾶς πολλάκις ὅτι τοι γραφικὸν κατὰ θεωρίαν καὶ ἐπιτυχεῖν ἐκ τῶν σκοπῶν δι’ ὃν ἐγράφη, ἐνὸς ἢ δύο· καὶ μετὰ καιρόν τινα ὁ νοῦς ίσως καθαρώτερος γίνεται καὶ καταξιοῦται ἄλλης γινώσεως ὑψηλοτέρας τῆς πρώτης ἐκείνης· ὥστε ἔξ ἀπορίας, καὶ τοῦ θαυμάζειν τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἄφραστον σοφίαν αὐτοῦ, καταντῷ εἰς τὸ φρίσσειν καὶ τρέμειν ἐναντίον τοῦ Θεοῦ τῶν γινώσεων, ὡς ἡ προφῆτις ἔφη ‘Ἄννα· ὅτι Θεὸς γινώσεων Κύριος»⁸⁵. Κατὰ τὸν αὐτὸν νηπτικὸν ἡ κατανόησις τῶν κεκρυμμένων μυστηρίων ἐν τῇ Ἀγίᾳ Γραφῇ δὲν προϋποθέτει μόνον καθαρότητα νοῦ, ἀλλὰ καὶ καρδιακὴν προσευχήν. ‘Ο συνδυασμὸς ἄλλωστε πάντων ἀγει τὸν νήφοντα εἰς τὴν κατανόησιν ἡ ἀκριβέστερον εἰς τὴν δρασιν τῶν κεκρυμμένων μυστηρίων»⁸⁶. ‘Ἐπικαλούμενος καὶ τὸν Μ. Βασίλειον, Πέτρος δὲ Δαμασκηνὸς ὑπογραμμίζει ὅτι, δταν δὲ Θεὸς εὑρῃ καρδίαν καθαρὰν ἀπὸ πάντων τῶν κοσμικῶν πραγμάτων καὶ ἄλλων μαθημάτων, τότε καταγράφει ἐν αὐτῇ τὰ δόγματα του «ώς πτυχεῖον ἄγραφον»⁸⁷. Κατὰ τὸν Συμεὼν τὸν νέον Θεολόγον «ὅ τὸν δι-

84. Λόγοι συνοπτικοὶ..., Γ', 156.

85. Αὐτόθι.

86. Αὐτόθι.

87. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῆς κατὰ Θεὸν ἀναγινώσεως, Γ', 68.

δόντα γνῶσιν ἀνθρώποις Θεὸν ἐν ἑαυτῷ γνωστῶς κτησάμενος, πᾶσαν ἄγιαν διηλθε Γραφὴν καὶ πᾶσαν τὴν ἐκ τῆς ἀναγινώσεως ὠφέλειαν ἐκαρπώσατο». ‘Η Γραφὴ οὕτω δὲν σπουδάζεται ἔνεκα δόξης καὶ περιεργείας ἀλλὰ μετ’ εὐχῆς καὶ δακρύων»^{87a}.

‘Ο νηπτικὸς συναισθανόμενος δτι λαμβάνει παρὰ Θεοῦ γνῶσιν, φυλάσσει ταύτην ὡς «κόρην ὁφθαλμοῦ». ‘Η γνῶσις αὗτη δίδεται ὡς «ἄλοιφη» τοῦ νοῦ, πρὸς τήρησιν τῶν ἐντολῶν καὶ πρὸς διέγερσιν ἐπιθυμίας ἐσωτερικῆς διὰ πλείονα γνῶσιν. ‘Ο λαμβάνων γνῶσιν αἰσθάνεται χαρὰν καὶ ἐργάζεται ἵνα κερδίσῃ μείζονα γνῶσιν καὶ ίσχὺν παρὰ Θεοῦ»⁸⁸. ‘Η μείζων γνῶσις παρέχεται πλέον ἀπ’ εὐθείας παρὰ τοῦ Θεοῦ.

Εἰδομεν δτι ὁ μελετῶν τὴν Γραφὴν διὰ τῆς καθαρότητος τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδιακῆς προσευχῆς βλέπει τὰ μυστήρια τῆς Γραφῆς καὶ λαμβάνει τὴν γνῶσιν ἐκείνων, οἱ δποὶοι ἔγραψαν τὰ Ἱερὰ κείμενα. ‘Ἐρχεται δῆμος καιρὸς κατὰ τὸν ὄποιον λαμβάνει γνῶσιν καὶ ἐκτὸς τῆς Γραφῆς διὰ τῆς ἀπ’ εὐθείας αὐτοῦ κοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ. Διότι ἡ «πνευματικὴ γνῶσις οὐ γίνεται ἐκ μόνης τῆς μελέτης, ἀλλ’ ἐκ τοῦ Θεοῦ κατὰ χάριν τοῖς ταπεινόφροσι δίδοται»⁸⁹. ‘Η ἔκφρασις «κατὰ χάριν» τοῦ Ἱεροῦ νηπτικοῦ θέλει νά προσδιορίσῃ τὴν ἀπ’ εὐθείας παρὰ τοῦ Θεοῦ γνῶσιν καὶ δὴ τὴν ἄμεσον, ἀφοῦ καὶ ἡ διὰ τῶν Γραφῶν μεταδιδομένη θεία γνῶσις πάλιν είναι προσφορά τῆς τρισυποστάτου θεότητος.

Μάξιμος δὲ ὁ Ὁμολογητής, προκειμένου νά διδάξῃ καὶ οὕτος δτι καὶ πέραν τῆς Γραφῆς ὑπάρχει γνῶσις ὑψηλοτέρα αὐτῆς, ἐπιχειρεῖ τὴν ἐρμηνείαν συμβολικῶν τύπων ἐν αὐτῇ. Οὕτω τὸ φρέαρ τοῦ Ἱακώβ, ἐκ τοῦ δποὶον ἥντλουν ὄνδωρ οἱ Σαμαρεῖται, είναι ἡ Γραφὴ. Τὸ ἐν αὐτῇ ὄνδωρ είναι ἡ θεία γνῶσις. Τὸ βάθος τοῦ φρέατος, τὰ αἰνίγματα τῆς Γραφῆς, τὰ δποὶα είναι δυσεξήγητα. Τὸ ἄντλημα, ἡ μάθησις τοῦ θείου λόγου. Διὰ τοῦ ἄντληματος τούτου δὲ πιστὸς λαμβάνει γνῶσιν τῶν ἀληθειῶν, αὐτῇ δῆμος είναι μέρος ἐλάχιστον τῆς ἀληθείας. Τοῦτο τὸ ἄντλημα δὲν είχεν δὲν Κύριος «ἀντλόγος ὑπάρχων». ‘Ο Κύριος προσφέρει εἰς τοὺς πιστεύοντας εἰς αὐτὸν «οὐ τὴν ἐκ μαθήσεως καὶ μελέ-

87a. ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Κεφάλαια πρακτικά καὶ θεολογικά, Γ', 260, 266.

88. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Περὶ ψευδωνύμου γινώσεως δήλωσις, Γ', 102.

89. Περὶ τῶν ἐπτά σωματικῶν πράξεων, Γ', 19. Κατὰ τὴν δρθδοξον πίστιν ἀλλάθητον κριτήριον ισταται πάντοτε ὁ Κύριος. ‘Ιω. 14, 16. Πρβλ. Χ. ΑΝΑΡΟΥΤΣΟΥ, Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ‘Αθῆναι 1956², σ. 20. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. Α’, σ. 102-104.

της» «ἀλλὰ τὴν ἐκ χάριτος πνευματικῆς ἀέναον σοφίαν καὶ μηδέποτε λήγουσαν». Βεβαίως, ώς εἰδομεν, ἡ κατανόησις τῆς Γραφῆς, παρ' ἡς λαμβάνει ὁ πιστὸς γνῶσιν καὶ μέρος τῆς ἀληθείας, χρήζει καθαρότητος. Ὅσον δημοσίη ἡ καθαρότης αὐξάνει, τόσον περισσότερον, ώς λέγει ὁ Μάξιμος, καθίσταται ίκανὸς λήψεως τῆς ἐκ χάριτος γνώσεως. «Ἡ δὲ κατὰ χάριν γνῶσις δλην ἔχει, καὶ δίχα μελέτης, τὴν ἐφικτὴν ἀνθρώποις σοφίαν, πρὸς τὰς χρείας βλαστάνουσαν»⁹⁰.

Ἐξ δοσῶν εἴπομεν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν διτὶ ἡ Γραφὴ μεταδίδει γνῶσιν. Οἱ δὲ ἵεροὶ νηπτικοὶ ἐπιζητοῦν ταύτην διὰ τοῦ συνδυασμοῦ ἑστερικῆς καθαρότητος καὶ μελέτης τῆς Γραφῆς ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκ ταύτης λαμβάνουν γνῶσιν καὶ διὰ τὴν Γραφὴν ὑφίστανται «πᾶσαν σκληραγωγίαν». Ὁ εἰς οἰανδήποτε ὑπερβολὴν παρεκκλίνων μυστικισμὸς ὑποτιμῶν δῆθεν τὰς θείας Γραφὰς εἰναι ξένος πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν^{90a}. Ἡ Ἀγία Γραφὴ δημοσίη ἀποτελεῖται ἡ Ἀποκάλυψις, ἀλλ' ἡ ἔγγραφος πηγὴ, ἐκ τῆς δοπίας, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν Ἀποστολικὴν Παράδοσιν, γνωρίζομεν τὴν ἀλήθειαν. Ἡ θεία Ἀποκάλυψις συνδέεται στενῶς μὲ τὴν Ἀγίαν Γραφὴν, συγχρόνως δημοσίη διακρίνεται ταύτης. Ὡς ἐκ τούτου μόνον ἡ Γραφὴ δὲν δύναται νὰ ἀχθῇ εἰς θέσιν κριτηρίου τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς δὲ δοξασμὸς τῶν προφητῶν, τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν ἀγίων ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει τοῦ Χριστοῦ εἰναι ἡ Πεντηκοστή, οὕτω καὶ διὰ τοὺς πορευομένους ἐπὶ τὴν θείαν γνῶσιν, ὁ δοξασμὸς αὐτῶν εἰναι ἡ Πεντηκοστή. Διὰ τῆς χάριτος τῆς Πεντηκοστῆς ὁ χριστιανὸς καθαιρέται, καθαιρόμενος δὲ φωτίζεται εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἐννοιοφόρων ρημάτων τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τέλος γνωρίζει πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν διὰ τῆς θέας τοῦ Θεοῦ, εἰς ἣν καταλήγει⁹¹.

Εἶδομεν διτὶ οἱ συγγραφεῖς τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ώς θεωρέντες καὶ κατέχοντες ἄμεσον γνῶσιν, μεταδίδουν ταύτην διὰ τῶν κτιστῶν ρημάτων τῆς Γραφῆς. Εἶδομεν ἐπίσης διτὶ μεταξὺ τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης ὑφίσταται θεολογικὴ ταυτότης, διότι τὸ αὐτὸν "Ἄγιον Πνεῦμα ἐφώτισε πάντας τοὺς γράψαντας. Οἱ χάριτι δημοσίη θείᾳ φθάνοντες εἰς τὴν θέωσιν ἄγιοι ἄνδρες κατέχουν τὴν αὐτὴν ἀλήθειαν τῆς Πεντηκο-

90. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας ἐκατοντάς τρίτη*, Β', 114.

90a. Πρβλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μυστικισμὸς - Ἀποφατισμός. Καταφατικὴ Θεολογία*. Τεῦχος Α', σ. 19, 17.

91. Πρβλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ἐνθ' ἀνωτ., τόμ. Α', σ. 97· ΙΩ. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Κοιτικὸς ἔλεγχος τῶν ἐφαρμογῶν τῆς θεολογίας...*, σ. 483.

στῆς καὶ οὕτως ἡ διδασκαλία αὐτῶν οὐδόλως διαφέρει ἐκείνης τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ἐνεκα τούτου ὑφίσταται θεολογικὴ ταυτότης δχι μόνον μεταξὺ Π. καὶ Κ. Διαθήκης, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ Γραφῆς καὶ πατερικῆς διδασκαλίας⁹². Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτη δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν τὸ κύρος τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ πάντων τῶν πεφωτισμένων διὰ τοῦ Ἅγιου Πνεύματος ἀνδρῶν καὶ τὴν συμβολὴν αὐτῶν εἰς τὴν χειραγωγήσιν τῶν πιστῶν πρὸς ἀληθογνωσίαν. Οἱ πατέρες διδάσκουν οὐχὶ ἀφ' ἑαυτῶν ἀλλ' ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς χάριτος. Μάξιμος δὲ Ὁμολογητὴς λέγει διτὶ οὐδὲν διδάσκει ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλ' διτὶ ἐδιδάχθη παρὰ τῶν πατέρων. «Ἐμὸν μὲν οὐδὲν ἐρῶ παντελῶς· δὲ παρὰ τῶν πατέρων ἐδιδάχθην, φημί». Οἱ πατέρες εἰναι διάδοχοι τῶν μαθητῶν τοῦ Κυρίου· «Οἱ μετ' ἐκείνους ἐκείνων διάδοχοι..., θεόκριτοι τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας πατέρες»⁹³. Οἱ δηναρις γνωστικοὶ εἰναι ἐρμηνεῖς τῆς Ἀγίας Γραφῆς⁹⁴. Οὗτω δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ γεγονός διτὶ πάντες οἱ ἵεροὶ νηπτικοὶ ἀναφέρονται εἰς προγενεστέρους πατέρας, τὴν διδασκαλίαν τῶν δοπίων καὶ ἐπικαλοῦνται. Τοῦτο δὲν σημαίνει διτὶ ἀρκοῦνται εἰς παράθεσιν τῶν κτιστῶν ρημάτων αὐτῶν, ἀλλ' εὐρισκόμενοι ἐν ἀδιαλείπτῳ κοινωνίᾳ μετ' αὐτῶν, παραλαμβάνουν παρ' αὐτῶν τὴν ἀλήθειαν. Οἱ ἀπόστολοι εἰναι αὐτόπται μάρτυρες τῆς ἀλήθειας· δι' αὐτῶν καὶ ἐν κοινωνίᾳ μετ' αὐτῶν δημιουργεῖται ἀδιάκοπος ἄλυσις ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν μέχρις ἡμῶν. Οἱ παραλαμβάνοντες τὴν ἀλήθειαν εἰναι δέκται τῆς παραδόσεως⁹⁵.

92. Πρβλ. ΙΩ. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία...*, σ. 125 ἐξ.

93. Ἐπιστολὴ 15, PG 91, 544D. Πρός Μαρτίνον 15, PG 91, 160C.

94. Πρβλ. W. VÖLKER, *Der Wahre Gnostiker...*, σ. 386 ἐ.

95. Ἐξήγησις ἀκριβῆς εἰς τὰ φασματά τῶν φασμάτων, 2, PG 44, 785B· W. VÖLKER, *Gregor von Nyssa...*, σ. 161. Περὶ τῆς παραδόσεως ὁ π. ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ ΠΟΠΟΒΙΤΣ λέγει τὰ ἔξηγες: «Ἡ ἀγία Παράδοσις εἰναι δλη ἐκ τοῦ Θεανθρώπου, δλη διὰ τῶν ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τῶν Πατέρων, δλη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Οἱ ἀγιοι πατέρες δὲν εἰναι ἄλλο, παρὰ 'φύλακες τῶν Ἀποστολικῶν Παραδόσεων' δηλαδὴ θεηγόροι κήρυκες ἐκείνης τῆς Ἀληθείας, τὴν δοπίων οἱ Ἀπόστολοι παρέλαβον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ Λόγου. Διὰ τοῦτο ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία γεράιρει τοὺς πατέρας ὡς τὰ 'πάγχρυσα στόματα τοῦ Λόγου' (Κυριακὴ τῶν 'Ἄγ. Πατέρων'). Ἡ ἀπόστολικὴ διαδοχὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν μέχρι τέλους ἔχει θεανθρώπινον χαρακτήρα. Εἰς τὴν πραγματικότητα, τι εἰναι αὐτὸ τὸ δοπίων οἱ Ἀπόστολοι παραδίδουν εἰς τοὺς διαδόχους τῶν ὡς παρακαταθήκην; Εἰναι ὁ ίδιος ὁ Θεάνθρωπος Χριστὸς μὲ δλην τὴν Θεανθρωπίνην 'περιουσίαν' Του καὶ 'κληρονομίαν' Του. Εάν ἡ ἀπόστολικὴ διαδοχὴ δὲν θὰ παρέδιδε τὸν Χριστὸν ὡς κεφαλὴν τῆς Ἐκκλησίας μὲ δλον τὸ Θεανθρώπινον πλήρωμα Του, θὰ ἐπαυε νὰ εἰναι ἀπόστολικὴ καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἀπόστολικὴ Παράδοσις, ἀπόστολικὴ ιεραρχία, ἀπόστολικὴ Ἐκκλησία», *Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ Οἰκου-*

6. Νοερὰ προσευχὴ

Ἡ προσευχή, ἀπαραίτητον ἐφόδιον διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, συνδέεται, ως εἶδομεν, μὲ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τὴν κατανόησιν αὐτῆς. Πάντοτε ἡ προσευχὴ ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητον ἐφόδιον διὰ τὴν θείαν γνῶσιν. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐδίδαξεν διτι, ἐπειδὴ ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη, ὁ Χριστὸς εἶναι γνωστὸς τοῖς ἀγαπῶσι αὐτὸν εἶναι «ὁ τοῖς ἀγαπῶσι γνωστός». Ἡ ἔξοικείωσις τοῦ πιστοῦ πρὸς τὸν Θεόν πραγματοποιεῖται δι' ἀγάπης. Ἐξ ἄλλου ἡ προσευχὴ ἀνοίγει τὴν θύραν πρὸς τὸν Θεόν, διὰ δὲ ταύτης «ένοποιει ἑαυτὸν τῷ θείῳ χορῷ». Ἡ προσευχὴ συνεργεῖ εἰς τὴν θέαν τοῦ Θεοῦ. Ἐξ ὅρισμοῦ αὗτη εἶναι ὅμιλία πρὸς τὸν Θεόν, πᾶσα δὲ ἐπικοινωνία μετ' αὐτοῦ δλοκληροῦται διὰ τῆς προσευχῆς. Ὁ Θεὸς εἶναι δωρητὴς τῆς γνώσεως, ταύτην δὲ ἀποκτᾷ ὁ ἀνθρωπὸς διὰ τῆς προσευχῆς⁹⁶.

Οἱ νηπτικοὶ πατέρες τονίζουν τὴν ἀξίαν τῆς προσευχῆς. Ἡ ὁδὸς ἐπὶ τὴν γνῶσιν εἶναι ἐμπειρικὴ ὁδὸς τῆς ἐνώσεως μὲ τὸν Θεόν, εἶναι ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν θεολογίαν. Ὑπὸ τὸ πρῆσμα τοῦτο ἐννοοῦμεν καλλίτερον τὸν περὶ θεολογίας ὄρισμὸν Νείλου τοῦ ἀσκητοῦ. «Εἰ θεολόγος εἰ, προσεύξῃ ἀληθῶς. Καὶ εἰ ἀληθῶς προσεύχῃ, θεολόγος εἰ»⁹⁷. Ἐξ ἄλλου ὁ ἅγιος Μάξιμος παρατηρεῖ διτι ὁ νοῦς, «ἐφ' ὃσον ἔχει ζῶσαν ἐν ἑαυτῷ τὴν τοῦ Θεοῦ μνήμην διὰ τῆς θεωρίας ἐκζητεῖ τὸν Κύριον»⁹⁸. Ἡ στροφὴ τῆς σκέψεως πρὸς τὸν Θεόν, τὴν ὁποίαν ὁ Διάδοχος ἐκάλεσε «θερμὴν μνήμην Θεοῦ» ἢ ἀπλῶς «μνήμην Θεοῦ», εἶναι τὸ κέντρον τῆς προσευχῆς⁹⁹. Ἡ προσευχὴ ἐνεργεῖ ως μέσον διεισδύσεως εἰς τὰ μυστήρια τῆς Γραφῆς. Ἡ κατὰ τὴν φάσιν ταύτην προσευχὴ εἶναι μὲν «καθαρά» καὶ, ως εἶδομεν, ἀπαραίτητος διὰ τὴν γνῶσιν, συνδέεται ὅμως μὲ τὰ στάδια τῆς πράξεως. Δὲν εἶναι εἰσέτι ἡ προσευχὴ τὸν θεωρητικὸν. Διακρίνομεν δύο εἰδῆ καθαρᾶς

μετρισμός, σ. 89-90. Βλ. Ἀντ. Μ. ΠΑΠΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Παράδοσις καὶ ἀνανέωσις εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ὀρθοδόξου Ἑκκλησίας» (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ δου Τόμου τοῦ Σεμιναρίου τῶν Θεολόγων Θεσσαλονίκης) Θεσσαλονίκη 1972, σ. 55 κ.έ.

96. Στρωματεῖς Ε', 1, ΒΕΠ 8, 115-116· ΣΤ', 12, ΒΕΠ 8, 216· Ζ, 7, ΒΕΠ 8, 268. Βλ. W. VÖLKER, *Der Wahre Gnostiker...*, σ. 329, 411 ἐ.

97. ΝΕΙΛΟΥ ΤΟΥ ΑΣΚΗΤΟΥ, *Ἄργος περὶ προσευχῆς*, Α, 182. Ὁ P. EUDOKIMΟΝ ἀποδίδει τὸ ἔργον τοῦτο εἰς τὸν Εὐάγριον. Βλ. *Τὸ ἄγιον Πτεῦμα στὴν Ὀρθόδοξην Παράδοση* (μετ. Σ. Κ. Πλευράκη), Θεσσαλονίκη 1973, σ. 31 ὑποσ. Περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο βλ. ίδιως ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ I. ΜΩΓ'ΣΕΣΚΟΥ, ἔργ. μν., σ. 95, παρ'φ βλ. τὰ γνήσια, ἀμφισβητούμενα καὶ τὰ νόθα ἔργα τοῦ Εὐάγριου, σ. 65 ἐ.

98. Πρὸς Θαλάσσιον, 48, PG 90, 440A· W. VÖLKER, *Maximus Confessor...*, σ. 255.

99. *Ἄργος ἀσκητικός*, Α, 238, 243, 250-251, 257.

προσευχῆς, ως λέγει ὁ ἅγιος Μάξιμος. «Ο γνησίως τὸν Θεὸν ἀγαπῶν, οὗτος καὶ ἀπερισπάστος προσεύχεται, οὐκ εὑχεται δὲ ἀπερισπάστος διτι τῶν ἐπιγείων ἔχων τὸν νοῦν». Τῆς καθαρᾶς δὲ προσευχῆς «Δύο εἰσὶν ἀκρότατοι καταστάσεις· ἡ μὲν τοῖς πρακτικοῖς, ἡ δὲ τοῖς θεωρητικοῖς ἐπισυμβαίνουσα». Ἡ πρώτη συνδέεται μὲ τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ καὶ ώθεῖ τὸν πιστεύοντα εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸ στάδιον τοῦτο διπιστὸς ἐπιτυγχάνει νὰ προσεύχεται «ἀπερισπάστος καὶ ἀνενοχλήτως». Ἡ προσευχὴ τοῦ «θεωρητικοῦ» ἔχει ως γνώρισμα τὸν θεῖον ἔρωτα καὶ τὴν ἀκροτάτην καθαρότητα. Ἡ προσευχὴ αὕτη εἶναι ἡ κατ' ἔξοχὴν καθαρά¹⁰⁰.

Φορεὺς τῆς γνώσεως, ως εἶδομεν, εἶναι ὁ νοῦς. Οὗτος τότε μόνον καθίσταται ἰκανὸς δέκτης τῆς θείας γνώσεως ἐφ' ὃσον ἐκδιώκει τὸν διάβολον καὶ ἐνθρονίζει τὸν Θεόν. Ἡ πλήρης στροφὴ τοῦ νοῦ πρὸς τὸν Θεόν πραγματοποιεῖται διὰ τῆς καθαρᾶς καὶ νοερᾶς προσευχῆς. Τρόποι προσευχῆς ἀναφέρονται τρεῖς· ὁ ἐλικοειδῆς· ὁ κατ' εὐθείαν· καὶ ὁ κατὰ κύκλον. Τελειότερος εἶναι ὁ τελευταῖος. Ἡ κατὰ κύκλον κίνησις τοῦ νοῦ συντελεῖ εἰς τὴν τελειοτέραν προσευχήν. Διότι αἱ δύο κινήσεις, ἡ ἐλικοειδῆς καὶ ἡ κατ' εὐθείαν, δὲν φαίνονται νὰ εἶναι ἔξυπηρετικαὶ εἰς τὴν νοεράν προσευχὴν καὶ εἰς τὸν τρόπον ἐνεργεῖας ταύτης. Ἡ μὲν κατ' εὐθείαν εἶναι ἀπλῇ θεωρία προσγινομένη διὰ τῶν ἔξωθεν αἰσθήσεων· ἐκ ταύτης δὲν ἀποκλείεται ἡ πλάνη. Ἡ δὲ ἐλικοειδῆς «γινομένη οὐχὶ νοερῶς καὶ ἀμεταβάτως, ἀλλὰ συλλογιστικῶς καὶ μεταβατικῶς», καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ αὗτη δύναται νὰ καταλήξῃ εἰς πλάνην. Κατὰ ταῦτα ἡ μόνη παραμένουσα ως ὄρθη εἶναι ἡ κυκλική¹⁰¹. Διὰ ταύτης πραγματοποιεῖται «στροφὴ τοῦ νοῦ εἰς ἑαυτόν», καὶ δι' ἑαυτοῦ πρὸς τὸν Θεόν. Προσέτι, διότι δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἐνοῦνται αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ οὕτως ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐνώσις καὶ ἡ ὑπὲρ δραστιν δραστική. Οἱ ιεροὶ νηπτικοὶ προτιμοῦν τὴν κατὰ κύκλον μέθοδον ως ἐπιτυχεστέραν διὰ τὴν νοεράν προσευχήν, διότι τὰ θεόθεν τεθειμένα ζώπυρα στοιχεῖα ἐν τῇ καρδίᾳ προβαίνουν εἰς ἐνέργειαν προδίδουσαν τὴν θείαν αὐτῶν προέλευσιν, καὶ ἀνακαλύπτουν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ἡμῶν. Προτιμῶντες τὴν κατὰ κύκλον στροφὴν τοῦ νοῦ ἐν τῇ προσευχῇ ἐπικαλούνται Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην, εἰσηγητὴν τοῦ εἰδούς τούτου. «Ψυχῆς δὲ κίνησίς ἐστι, κυκλικὴ

100. *Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἐκατοντάς δευτέρα*, Β', 14. Ιω. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ, *Στοχεῖα νηπτικῆς ψυχολογίας...*, σ. 476.

101. Πρβλ. Ἀρχιμ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΛΑΥΡΙΩΝ, «Ο ησυχασμός τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ» ἐν ΕΑΣ, σ. 220.

μὲν ἡ εἰς ἑαυτὴν εἰσοδος ἀπὸ τῶν ἔξω, καὶ τῶν νοερῶν αὐτῆς δυνάμεων ἡ ἐνοειδής συνέλιξις, ὥσπερ ἐν τινι κύκλῳ τὸ ἀπλανὲς αὐτῇ δωρουμένη, καὶ ἀπὸ τῶν πολλῶν τῶν ἔξωθεν αὐτὴν ἐπιστρέφουσα καὶ συνάγουσα, πρότον εἰς ἑαυτὴν, εἴτα ὡς ἐνοειδῆ γενομένην, ἐνοῦσα ταῖς ἐνιαίως ἡ-νωμέναις δυνάμεσι, καὶ οὕτως ἐπὶ τὸ καλὸν καὶ ἀγαθὸν χειραγωγοῦσα, τὸ ὑπέρ πάντα τὰ δῆτα, καὶ ἐν καὶ ταῦτον, καὶ ἄναρχον καὶ ἀτελεύτητον. Ἐλικοειδῶς δὲ ἡ ψυχὴ κινεῖται καθ' ὅσον οἰκείως ἑαυτῇ τὰς θείας ἐλλάμπεται γνώσεις, οὐ νοερῶς καὶ ἐνιαίως, ἀλλὰ λογικῶς καὶ διεξοδικῶς, καὶ οἷον συμμίκτοις καὶ μεταβατικαῖς ἐνεργείαις. Τὴν κατ' εὐθεῖαν δέ, δταν οὐκ εἰς ἑαυτὴν εἰσιοῦσα καὶ ἐνικῇ νοερότητι κινούμενη, (τοῦτο γάρ, ὡς ἔφην, ἐστὶ τὸ κατὰ κύκλον) ἀλλὰ πρὸς τὰ περὶ ἑαυτὴν προϊοῦσα, καὶ ἀπὸ τῶν ἔξωθεν, ὥσπερ ἀπὸ τινων συμβόλων πεποικιλμένων καὶ πεπληθυσμένων, ἐπὶ τὰς ἀπλᾶς καὶ ἡνωμένας ἀνάγεται θεωρίας»¹⁰². Ἡ κίνησις αὐτῇ, ἡ καλουμένη «κυκλική», εἶναι ἀνωτέρα πάσης ἄλλης, διότι διὰ ταύτης ἐνοῦται ὁ νοῦς μὲ τὸν Θεόν. Περὶ τῆς κυκλικῆς ταύτης κινήσεως ὁ Μ. Βασιλείος διετύπωσε τὰ ἔξης: «Νοῦς γάρ μὴ σκεδαννύμενος ἐπὶ τὰ ἔξω», πρᾶγμα δπερ σημαίνει δτι ἔξερχεται, «ἐπάνεισι μὲν πρὸς ἑαυτόν δι' ἑαυτοῦ δὲ πρὸς τὸν Θεόν»¹⁰³.

Τὸ θέμα τοῦτο ἀνάγει βεβαίως τὴν προέλευσίν του εἰς τὸν Νεοπλατωνισμόν, ἐν φῶ ἀπετέλει ἀξίωμα δτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι θεία καὶ καθ' ἑαυτὴν, ἥρκει δὲ νὰ γνωρίσῃ αὐτὴ ἑαυτὴν διὰ νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦ Διονυσίου εἰσῆλθεν εἰς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν, προσέλαβε δὲ νέον δλως νόημα.

Ο κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος ἀκμάσας Θεόληπτος, διδάσκαλος τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, τονίζει τὴν τὴν πρὸς τὰ ἔξω στροφὴν τοῦ νοῦ κατὰ τὴν νοεράν προσευχήν. Κατὰ τὸν Θεόληπτον, ὁ νοῦς ἀποσπώμενος ἐκ τῶν ἔξω καὶ συναγόμενος ἐντὸς τῆς καρδίας, ἐνοποιεῖται μὲ τὸν ἑαυτόν του. Ἀκολούθως ἐνοῦται μὲ τὴν οὐσίαν του καὶ τὸν ἐνδιάθετον λόγον καὶ ἐνεργεῖται ἡ νοερὰ προσευχὴ. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου, ἔχων σύμμαχον καὶ τὴν βούλησιν καὶ τὴν ἀγαπητικὴν δύναμιν, ἀνέρχεται εἰς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. Ο ἀποξενούμενος τῶν ἐπιγείων ἡδονῶν, ἔχει μετάρσιον πάντοτε τὸν νοῦν καὶ βλέπει τὴν δόξαν τῆς αἰώνιου μακαριότητος. Κατὰ ταῦτα ἡ προσευχὴ καθίσταται ἰσχυρὸς παράγων πρὸς ἐπίτευξιν τῆς θείας γνώσεως. Διότι ἡ προσευχὴ «τὰς τῆς ψυχῆς δυνάμεις ἀπὸ τοῦ διαμε-

102. *Περὶ θείων ὁρομάτων*, 4, 9, PG 3, 705AB.

103. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *'Επιστολὴ 2 Πρὸς Γρηγόριον*, PG 32, 228A.

ρισμοῦ τῶν παθῶν ἀνακαλουμένη καὶ πρὸς ἄλληλας καὶ πρὸς αὐτὴν συνδέουσα τὴν τριμερῆ ψυχήν, τῷ ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν ἐνὶ Θεῷ οἰκειοῖ. Πρῶτον γάρ διὰ τῶν τῆς ἀρετῆς τρόπων τὸ τῆς ἀμαρτίας αἰσχος ἐκ τῆς ψυχῆς ἀποξέουσα· είτα τὸ κάλλος τῶν θείων χαρακτήρων διὰ τῆς καθ' ἑαυτὴν ἀγίας γνώσεως ἀναζωγραφήσασα, παρίστησι τὴν ψυχὴν τῷ Θεῷ. Ἡ δὲ αὐτίκα γινώσκει τὸν ἑαυτῆς ποιητὴν· ἐν ἦ γάρ, φησιν, ἡμέρᾳ ἐπικαλέσομαι σε, ίδου ἔγνων δτι Θεός μου εἰ σὺ» (*Ψαλμ. 55, 10*) καὶ γινώσκεται ὑπ' αὐτοῦ· ἔγνω γάρ, φησί, ὁ Κύριος τοὺς δῆτας αὐτοῦ» (*B' Τιμ. 2, 19*)»¹⁰⁴.

Ο ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἐκ τῶν τριῶν τούτων τρόπων προσευχῆς ἀναφέρεται εἰς τὴν κυκλικὴν κίνησιν, ἀκολουθῶν καὶ οὕτους τὸν Διονύσιον. Προορισμὸς τοῦ ἡσυχαστοῦ, κατὰ τὸν ἄγιον πατέρα, είναι ὅπως ὁ ἡσυχαστής καταστῆ πνευματικός. Καθίσταται δὲ πνευματικός μόνον διὰ τῆς «κυκλικῆς» καὶ ἀπλανοῦς κινήσεως τοῦ νοῦ. Διὰ τῆς κινήσεως ταύτης συνάγεται ὁ νοῦς ἔξωθεν καὶ περιορίζεται ἔσωθεν. Ἐν τῷ ἐνδοτάτῳ βάθει αὐτοῦ ὁ νοῦς ἐνοειδῶς καὶ ἀμεταβάτως ἐνορῷ τὰ ὑπάρχοντα ἐν αὐτῷ θεῖα στοιχεῖα καὶ «ἐν ἀδιαλείπτῳ χρήσει τῶν αἰτήσεων τοῦ θείου ἐλέους ἐντυγχάνων, ὑφίσταται τοὺς θείους κατοπτρισμοὺς καὶ ἐνοῦται μὲ τὸν Θεόν»¹⁰⁵. Συγκεκριμένως ὁ Παλαμᾶς ὅμιλῶν περὶ τῆς μεθόδου ταύτης λέγει τὰ ἔξης: «Ἄυτη δ' ἡ τοῦ νοῦ ἐστιν ἐνέργεια (ἡ κυκλική), κρείττων καὶ ιδιαιτάτῃ δι' ἡς καὶ ὑπὲρ ἑαυτὸν γινόμενος ἐσθ' δτε, τῷ Θεῷ συγγίνεται»¹⁰⁶. Αἰτιολογῶν δὲ ταύτην καὶ ἔναντι τῶν ἀντιπάλων τῶν ἡσυχαστῶν, κατὰ τοὺς ὄποιοὺς ὁ νοῦς πρέπει νὰ ἔξωθῇται ἐκτὸς τοῦ σώματος, ἐπικαλεῖται καὶ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον. Ο Ἀπόστολος Παῦλος διδάξας δτι τὸ σῶμα μετὰ τὴν χάριν τοῦ βαπτίσματος κατέστη «ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν ἀγίου Πνεύματος» (*A' Κορ. 6, 19*), «οἶκος Θεοῦ» (*Eφρ. 3, 6*), καὶ δτι ὁ Θεός ὑπεσχέθη διὰ τοῦ προφήτου του «ἐνοικήσω ἐν αὐτοῖς καὶ ἐμπερι-

104. ΘΕΟΛΗΠΤΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑΣ, *Λόγος περὶ μοραδικοῦ ἐπαγγέλματος*, Δ', 9-13. Περὶ τοῦ Θεολήπτου Φιλαδελφείας († περίου 1326) ἐκδηλοῦται σήμερον ζωηρὸν ἐνδιαφέρον. Οὕτως ὑπὸ τῶν βιζαντινολόγων G. Novak καὶ J. Patinot ἐτοιμάζεται κριτικὴ ἐκδοσίς τοῦ σημαντικωτέρου μέρους τῶν συγγραφῶν του. Βλ. V. LAURENT, «Les crises religieuses à Byzance. Le schisme antiarsénite du Métropolite de Philadelphie Théolept» ἐν *REB* 18 (1960) 45-54. Βλ. ὕσαύτως ἄρθρον τοῦ αὐτοῦ «Θεόληπτος», ἐν *ΘΗΕ* 6, 249-250 ἐνθα καὶ πλήρη βιβλιογραφίαν. Βλ. καὶ Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Συνάντησις Ὁρθοδόξου καὶ Σχολαστικῆς Θεολογίας...*, σ. 58 ὥπος.

105. «'Υπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχασόντων, 1, 2, 5» ἐκδ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Α, σ. 398· 'Αρχιμ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΛΑΥΡΗΠΟΥ ἐνθ' ἀνωτ., σ. 221.

106. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *'Υπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχασόντων*, Δ', 126.

πατήσω καὶ ἔσομαι αὐτῶν Θεός» (*B' Κορ. 6, 16*), ἔδωκεν εἰς αὐτὸ μεγάλην ἀξίαν. Κατὰ ταῦτα, καταλήγει ὁ Παλαμᾶς, ἐπιβάλλεται ἡ ἐπάνοδος τοῦ νοῦ εἰς τὸ σῶμα, εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἀγίου Πνεύματος¹⁰⁷.

Τὸ αὐτὸ πράττουν καὶ ἔτεροι νηπτικοί. Προτιμοῦν κατὰ τὴν νοερὰν προσευχὴν τὴν κατὰ κύκλον κίνησιν τοῦ νοῦ, διότι, ως ἀποτελεῖ πλέον πεποιθησιν, εἶναι εἰσόδος τοῦ νοῦ εἰς ἑαυτὸν ἀπὸ τῶν ἔξω. Οἱ μοναχοὶ Κάλλιστος καὶ Ἰγνάτιος προτιμῶντες τὴν κατὰ κύκλον κίνησιν λέγουν «Ἄυτὴ δέ ἐστιν ἡ ἐργασία ἡ κατὰ κύκλον κίνησις, δηλονότι ἡ πρὸς αὐτὸν τὸν νοῦν ἑαυτὸν ἐπάνοδος καὶ στροφὴ καὶ ἔνωσις, καὶ ἡ δι' ἑαυτοῦ πρὸς τὸν Θεόν, ἥτις καὶ μόνη τῷ ὄντι πέφυκεν ἀπλανῆς καὶ ἄπταιστος, ως ἄσχετος οὖσα καὶ ἄμεσος καὶ ὑπὲρ νόησιν ἔνωσις καὶ ὑπὲρ δρασιν δρασις»¹⁰⁸. Ο νοῦς διὰ τῆς προσευχῆς ταύτης φεύγων τὰ ἔξω καὶ «συναγόμενος ἐπὶ τὰ ἔνδον» πρὸς «έαυτὸν ἐπανάγεται» καὶ «συνάπτεται τῇ εὐχῇ». Καὶ οὗτοι τονίζουν τὴν διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἔνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ¹⁰⁹.

Ἡ κατάστασις αὕτη τῆς προσευχῆς εἶναι ἀκροτάτῃ. Εἰς ταύτην δύναται νὰ φθάσῃ τις καὶ διὰ «τεχνικῆς μεθόδου τῆς καθαρᾶς προσευχῆς». Ἀπαιτεῖται α) τόπος ἀπολύτου ἡσυχίας, β) τόπος ἀφεγγῆς καὶ γ) κατάλληλος στάσις τοῦ σώματος. Ἡ εὐθεία κίνησις τοῦ σώματος δὲν ἔξυπηρετεῖ. Διὰ τοῦτο ὁ προσευχόμενος ὀφεῖλει νὰ κάθεται ἐπὶ χαμηλοῦ καθίσματος, σκαμνίου - σκίμποδος, κάμπτων ἐλαφρῶς τὸ σῶμα καὶ στρέψων τὴν κεφαλὴν δλίγον πρὸς τὰ ἀριστερά, οὕτως ὅστε τὸ σῶμα νὰ σχηματίζῃ κυκλοειδῆ κίνησιν, μετὰ τῆς ἀναπνοῆς ἡσύχου καὶ ως οἶον τε συγκρατουμένης. Οὗτος ἡ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἐνέργεια τοῦ νοῦ, καὶ οὐχὶ ἡ οὐσία, ἔρχεται πλησιέστερον πρὸς τὴν θέσιν τῆς καρδίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ ως ἐπιστεύετο, εὑρίσκετο ἡ οὐσία τοῦ νοῦ, τὴν ἔνωσιν μετὰ τοῦ ὁποίου ἐπεδίωκον. Εύρισκόμενος ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ, ἐπρεπε φυσικῷ τῷ λόγῳ νὰ στηρίξῃ τὴν δρασιν, εἰς τρόπον ὅστε νὰ μὴ περιφέρεται καὶ διαχέεται ἡ προσευχὴ. Τὸ βλέμμα ἐπρεπε νὰ προσκολλᾶται ἡ ἐπὶ τῷ στήθει ἡ ἐπὶ τῇ κοιλιακῇ χώρᾳ ἡ τῷ διμφαλῷ. «Ἔνα δὲ μὴ τὸν διφαλμὸν ὥδε κάκεῖσε περιάγειν» ὀφεῖλει οὗτος «τοῦτον προσερείδειν τῷ οἰκείῳ στήθει ἡ τῷ διμφαλῷ»¹¹⁰. Ἡ δλη αὐτὴ κατάστασις, ως χαρακτηριστικῶς παρατηρεῖ ὁ

107. «Ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων, 1, 2, 1», ἔκδ. Π. Χρηστού, Α', σ. 393.

108. Περὶ αἰσουμένων ἡσύχων βιώσαι, Δ', 266.

109. Αὐτόθι.

110. Γρηγορίου του Παλαμᾶ, «Ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων, Δ', 128. Ιω. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ, Στοιχεῖα νηπτικῆς ψυχολογίας ..., σ. 477.

Lossky, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν γελοιογραφίαν¹¹¹. Ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν διὰ τῆς συγκεντρώσεως τῶν ψυχοσωματικῶν δυνάμεων εἰς τὴν αὐτοσυγκέντρωσιν τῶν δργάνων τῆς γνώσεως διὰ νὰ δεχθῇ ὁ νοῦς, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τοῦ σώματος, τὴν θείαν γνῶσιν. Τὸ σῶμα κατὰ ταῦτα ἐν τῇ καταστάσει ταύτη συνεργεῖ εἰς τὴν ἀρετήν. «Οπως οἱ ἄνθρωποι γίνονται ὀλόκληροι σάρκες, δταν τὸ ἐπιθυμητικὸν τῆς ψυχῆς κενοῦται φιληδόνως εἰς τὰ φθαρτὰ καὶ αἰσθητά, οὕτω καὶ ἡ σάρξ ἐκείνων οἱ ὄποιοι ἔχουν ὑψώσει τὸν νοῦν εἰς τὸν θείον πόθον τῆς ψυχῆς, «μετασκευαζόμενη συνανυψοῦται τε καὶ συναπολαύει τῆς θείας κοινωνίας καὶ κτῆμα καὶ αὐτὴ γίνεται καὶ οἰκημα τοῦ Θεοῦ», μὴ ἔχουσα ἔχθραν πρὸς τὸν Θεόν¹¹². Ἐν τῇ καταστάσει ταύτη ἄλλοτε διὰ τοῦ νοῦ καὶ ἄλλοτε διὰ τοῦ στόματος οἱ νηπτικοὶ λέγουν τὴν καρδιακὴν προσευχὴν «Κύριε ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστὲ ἐλέησόν με».¹¹³ Παρὰ τῷ Διαδόχῳ Φωτικῆς συναντᾶται διὰ πρώτην φορὰν ἡ καλουμένη «προσευχὴ τοῦ Ἰησοῦ», ήτοι τὸ «Κύριε Ἰησοῦ», ἡ ὅποια ὠνομάσθη «μονολόγιστος». Ἡ προσευχὴ αὕτη ἀπετέλεσε μεταγενεστέρως τὴν κυριωτέραν προσευχὴν τῶν ἀσκητῶν, καὶ ιδίᾳ τῶν ἡσυχαστῶν, οἵτινες ἔδέχθησαν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Διαδόχου^{113a}.

111. VL. LOSSKY, «Η Μυστικὴ Θεολογία...», σ. 249. Περὶ τῆς ἀξίας τῆς προσευχῆς καὶ τῆς διὰ ταύτης γνώσεως βλ. Ηλ. ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἄι Σύνοδοι τοῦ Ι. Λ. αἰῶνος καὶ ὁ ἄνθρωπος*, Αθῆναι 1969, σ. 11 ἐ. Ὁ ΘΕΟΚΑΝΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ λέγει: «Ἡ στροφὴ τοῦ νοῦ ὡς ἐνεργείας ἐντὸς ἑαυτοῦ, ἀποτελεῖ θεμελιώδη πρᾶξιν τῆς ἡσυχαστικῆς παραδόσεως καὶ προϋπόθεσιν τῆς ἀδιαλείπτου νοερᾶς προσευχῆς. Πρόκειται περὶ τῆς ἐν Αγίῳ Πνεύματι πείρας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔνοῦνται αἱ ψυχοδιανοητικαὶ δυνάμεις ὑπὸ τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀγίου Πνεύματος. Ἐντὸς αὕτης τῆς ἐνθέου ἐνότητος ἐνεργοῦνται ἡ ἀποφατικὴ θεολογία, τὸ 'πάσχειν τὴν ἀφάρεσιν' καὶ τὸ 'πάσχειν τὰ θεῖα'»·βλ. Ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς..., σ. 263. βλ. Un Moine de l'Église d'Orient, La prière de Jésus, Chevetogne 1951. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο ἄγιος Νικόδημος δ Ἀγιορείτης ως διδάσκαλος πνευματικῆς ζωῆς» ἐν Θεολογικῷ Συμπόσιον, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 476. βλ. D. SAVRAMIS, «Die Macht des religiösen Schweigens», ἐν Πανηγυρικῆς Τόμος ἑστοταποῦ τῆς ἑζακοποστῆς ἐπετείου τοῦ θανάτου τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ..., σ. 117. Περὶ τοῦ εἰδούς τούτου τῆς προσευχῆς, περὶ τυχὸν ὑπάρχεις συγγενικῶν στοιχείων μετ' ἀντιστοιχοῦ μεθόδου ἐπικλήσεως τοῦ θείου δυνόματος εἰς τὸ Ισλάμ ἡ ἐπιδράσεως τοῦ ινδικοῦ ἀσκητισμοῦ ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς μεθόδου ταύτης βλ. Γ. MANTZAPIΔΟΥ, «Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδάσκαλα Γρηγορίον τοῦ Παλαμᾶ», σ. 93.

112. «Ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων, 1, 2, 9», ἔκδ. Π. Χρηστού, Α', σ. 402. βλ. ΗΛΙΑ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, 'Ἀγιθολόγιον γνωμικὸν φιλοσόφων σπουδαίων', Β', 297.

113. Γρηγορίου του Σιναΐτου, Κεφάλαια πάν τοι φέλμα, Δ', 80.

113a. ΔΙΑΔΟΧΟΥ ΦΩΤΙΚΗΣ, Λόγος ἀπητικός Α', 251· βλ. Π. Χρηστού, Διάδοχος ὁ Φωτικής..., σ. 74, 77.

7. "Εκστασις - "Εκπλήξις

"Η «νοερά» και «καθαρά» προσευχή συνδέεται μὲ τὴν ἔκστασιν. Τὸ θέμα τοῦτο εἶναι περίπλοκον και ἀξίζει νὰ δώσωμεν ἰδιάζουσαν σημασίαν. Ὁ δρος ἔκστασις ἔχει ποικίλην σημασίαν και ἐξετάζεται ὑπὸ ἔννοιαν παθολογικήν, θρησκευτικήν, φιλοσοφικήν και χριστιανικήν¹¹⁴.

"Ἐκ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὁ Γρηγόριος Νύσσης συνδέει τὴν ἔκστασιν μὲ τὴν καθαρότητα τῆς καρδίας, διὰ τῆς παραμερίσεως τῶν παθῶν ἐν τῇ ἀσκήσει και ἐν τῇ ἡσυχίᾳ. Παράδειγμα πρὸς τοῦτο προσάγει τὸν Μωϋσῆν, ὁ δόποιος ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη ἔζη μακρὰν τῶν ἀνθρώπων «διὰ ἡσυχίας... τῇ θεωρίᾳ τῶν ἀοράτων ἐνατενίζων» «μόνος μόνῳ συζῶν ἑαυτῷ»¹¹⁵. Ἡ ἡσυχία θεωρεῖται ἀπαραίτητος και ὑπὸ τῶν δύο ἄλλων Καππαδοκῶν πατέρων, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου και Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου¹¹⁶. Ἐπιθυμία τοῦ εὐσεβοῦς εἶναι δχι μόνον νὰ ἴδῃ τὸν Θεόν διὰ κατόπτρου ἀλλὰ και κατὰ πρόσωπον¹¹⁷. Ἡ ἔκστασις συνίσταται εἰς τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν αἰσθητῶν και τῶν κάτω¹¹⁸. Ἡ διάνοια δὲν εἶναι φορεὺς τοῦ ἔκστατικοῦ βιώματος εἰ μὴ τῇ δυνάμει τοῦ Πνεύματος. Ἡ ὑψωσις τοῦ νοῦ διὰ τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν κάτω σημαίνει μετάθεσιν εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀγγέλων. Ἡ καθαρότης τῆς καρδίας, ὁ θεῖος φωτισμός, ἡ ἀμεσος θέα τοῦ Θεοῦ εἶναι προνομιούχος κατάστασις τῶν ἀγγέλων. Παράδειγμα ἔκστατικοῦ βιώματος εἶναι ὁ Μωϋσῆς ἀρχικῶς μὲν ἐν τῇ καιομένῃ βάτῳ, ἀκολούθως δὲ ἐν νεφέλαις ἐπὶ τοῦ δρους Σινᾶ. Ούτος διὰ τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν γηίνων πορεύεται πρὸς τὰ ἐνδότερα, ἔως δου καλύπτεται ὑπὸ τοῦ γνόφου. Κεκαλυμμένος ὑπὸ τοῦ γνόφου, τῆς θείας νυκτός, ζητεῖ ἐν ταῖς νεφέλαις νὰ εὑρῃ τὸν Θεόν «'Υπὸ τῆς θείας νυκτὸς περιέχεται, καθ' ἣν ὁ νυμφίος παραγίνεται μὲν, οὐ φαίνεται δὲ... ἀλλ' αἰσθησιν μὲν τίνα δίδωσι τῇ ψυχῇ τῆς παρουσίας, ἐκφεύγει δὲ τὴν ἐναργῆ κατανόησιν τῷ ἀοράτῳ τῆς φύσεως ἐγκρυπτόμενος». "Ενεκα τούτου ὁ Γρηγόριος ὅμιλει περὶ φωτεινοῦ, λαμπεροῦ σκότους (ἐν τῷ λαμπερῷ

γνόφῳ)¹¹⁹. Κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης κινητήριος δύναμις κατὰ τὴν ἐπιδίωξιν τῆς ἔκστασεως εἶναι ὁ «μακάριος ἔρως». Ούτος εἶναι δρμή συνημμένη εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν και φέρουσα τὸν ἀνθρώπον πρὸς τὰ καλά, ἥτοι πρὸς τὴν θείαν ἀγάπην και τὴν θείαν βουλήν¹²⁰.

"Ἀνάλογα ἀναπτύσσει και Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης. Ἡ ἔκστασις εἶναι θεῖον δῶρον, ἐπιτυγχανόμενον διὰ τῆς πρωτοβουλίας τοῦ Θεοῦ. Προαπαιτεῖται ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἐσωτερική καθαρότης, ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τῆς ὑλῆς και τῶν παθῶν. Και κατὰ τὸν ἄγιον Διονύσιον, κινητήριος δύναμις και παράγων διὰ τὴν ἔκστασιν εἶναι ὁ θεῖος ἔρως¹²¹. Τὸ ἰδιάζον στοιχεῖον τῆς ἔκστασεως εἶναι νὰ καταστῇ ὁ πιστὸς ἴσαγγελος διὰ τοῦ ἀγγελομημήτου βίου¹²². Διὰ πάντων τούτων ὁ Διονύσιος ἐπιζητεῖ τὴν εἰσόδον εἰς τὸν γνόφον τοῦ Θεοῦ, δι' ἐγκαταλείψεως τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Ὁ Θεός εὑρίσκεται, κατὰ τὸν Διονύσιον, εἰς τὴν ἀκροτάτην κορυφήν, εἰς τὸν σιωπηλὸν γνόφον, δ' δόποιος εἶναι σκοτεινὸς ἀλλὰ και ὑπέρφωτος¹²³. Ἡ ἐπιζητουμένη ἔκστασις παρὰ τῷ Διονυσίῳ δὲν εἶναι ἡ λεγομένη «ἀπλωσις», ἡ δόπια, ως παρατηρεῖ ὁ VL. Lossky, παρὰ τῷ Πλωτίνῳ ἀποτελεῖ θεμελιῶδες δόγμα, ἔχατρον τὰς πανθεϊστικὰς τάσεις τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ^{123a}.

Μάξιμος ὁ Ὄμολογητής ἀκολουθῶν τὸν Γρηγόριον Νύσσης χαρακτηρίζει τὴν ἔκστασιν ως ὕπνον και μέθην. Ἡ ἐγκατάλειψις τῶν γηίνων και ἡ διαθέρμανσις τῆς καρδίας διὰ τῆς γνώσεως κατὰ τὰ στάδια τῆς πορείας εἶναι προύποθεσις τῆς ἔκστασεως. Ὁ πνευματικὸς πατήρ, κατὰ τὸν Μάξιμον, διὰ τῆς πνευματικῆς γνώσεως θερμαίνει τὴν καρδίαν πρὸς θεοποιὸν ἔκστασιν. "Αρα ἡ ἔκστασις προύποθετεί τὴν θείαν γνῶσιν, ως και τὴν ἀπερίσπαστον προσευχήν. Ἡ γνῶσις, ἡ δόπια προκύπτει ἐκ τῆς ἀσκήσεως, «γεννᾶ τὴν καλὴν ἔκστασιν, τὴν τὸν νοῦν τῆς κατ' αἰσθησιν σχέσεως ἔξιστωσαν». «Ο νοῦς», παρατηρεῖ ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς ἄγιος πατήρ, «ἀποδημεῖ σαρκός, ως πρὸς τὴν γνωστικὴν ἔξιν μεταβάς ἀπὸ τῆς πρακτικῆς ἀρπαζόμενος ως ἐν νεφέλαις τοῖς ὑψηλοτέροις νοήμασιν, εἰς τὸν διαφανῆ τῆς μυστι-

119. Ἐξήγησις ἀκριβής εἰς τὰ ἔσματα τῶν ἀσμάτων, 11 PG 44, 1001B.

120. Περὶ τοῦ κατὰ Θεόν σκοτοῦ, ἔκδ. W. JAEGER, VIII, I, σ. 40.

121. Μυστικὴ Θεολογία, 1, 1, PG 3, 997AB. Περὶ θείων ὄνομάτων, 4, 13, PG 3.

712A. Π. Χρηστού, «Ἐκστασις», σ. 538. W. VÖLKER, Kontemplation und Ekstase... σ. 197. Περὶ τῆς ἀσκητικῆς ὁδοῦ τῆς γνώσεως κατὰ Διονύσιον βλ. G. FLOROVSKY, «Ψευδο-Διονυσίου ἔργω», ἐν ΘΗΕ 12, σ. 476.

122. Περὶ θείων ὄνομάτων, 1, 5, PG 3, 593B. 1, 4, 592C.

123. Μυστικὴ Θεολογία, 1, 1, PG 3, 997 AB.

123a. VL. LOSSKY. Ἡ Μυστικὴ Θεολογία..., σ. 28, 29, 31.

114. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἐκστασις», ἐν ΘΗΕ 5, 535.

115. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ψαλμῶν 7, PG 44, 456C. W. VÖLKER Gregor von Nyssa..., σ. 203.

116. W. VÖLKER, Gregor von Nyssa..., σ. 203.

117. Περὶ τοῦ βίου Μοϋσέως, PG 44, 401D.

118. «Ἐκβάς αὐτὸς ἐαυτὸν», «ἐκβάς τὴν φύσιν», Περὶ παθερίας VIII, 110, σ. 290, ἔκδ. JAEGER ἡ «ἔξι τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως», Bloz Maqānīs, ἔκδ. W. JAEGER, VIII, I, σ. 390.

κῆς θεωρίας ἀέρα· καθ' ὃν σὺν Κυρίῳ είναι δυνήσεται πάντοτε»¹²⁴. Γνῶσις και προσευχὴ μεταθέτουν τὸν νοῦν (ὑπερβάντα ἥδη τὰς αἰσθήσεις και τὰς νοερὰς περιοχὰς τῆς ἐνασχολήσεως αὐτοῦ) εἰς τὸν χῶρον τῆς «μυστικῆς θεολογίας». Πρόκειται περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ σαββατισμοῦ τοῦ νοῦ, ὅτε οὗτος παύει νὰ κινήται εἰς ὁ, τιδήποτε ἐπίγειον, ἡρπαγμένος δὲ και ὑψωμένος μέχρι θεότητος παραμένει ἀκίνητος σὺν τῷ Θεῷ. Ταύτην χαρακτηρίζει «Σάββατα - Σαββάτων». Ο Μάξιμος ὅμιλετ περὶ Σαββάτου, περὶ Σαββάτων, και περὶ Σαββάτων - Σαββάτων διακρίνων τὰς τρεῖς καταστάσεις ἀπ' ἄλληλων. «Σάββατόν ἔστιν, ἀπάθεια ψυχῆς λογικῆς· κατὰ τὴν πρακτικὴν παντελῶς ἀποβαλλομένης τῆς ἀμαρτίας τὰ στίγματα», «Σάββατά ἔστιν, ἐλευθερία ψυχῆς λογικῆς· και αὐτὴν τὴν κατὰ φύσιν πρὸς αἰσθησιν, διὰ τῆς ἐν πνεύματι φυσικῆς θεωρίας ἀποθεμένης ἐνέργειαν». «Σάββατα Σαββάτων ἔστιν, ἡρεμία πνευματικὴ ψυχῆς λογικῆς· και ἀπ' αὐτῶν πάντων τῶν ἐν τοῖς οὖσι θειοτέρων λόγων τὸν νοῦν συστειλάσης και μόνῳ τῷ Θεῷ κατ' ἔρωτικὴν ἔκστασιν ὀλικῶς ἐνδυσάσης και παντελῶς ἀκίνητον αὐτὸν τὸν Θεοῦ διὰ τῆς μυστικῆς θεολογίας ποιησάσης»¹²⁵. Η κατάστασις αὕτη ἐν τῇ προσευχῇ είναι ἡ στιγμὴ τῆς εἰσόδου εἰς τὸν μυστικὸν γνόφον τῆς θεότητος, τὸν ὅποιον ἡξιώθη ὁ Μωϋσῆς. «Μωϋσῆς ὁ Μέγας, ἔξω τῆς παρεμβολῆς πηξάμενος ἕαυτοῦ τὴν σκηνήν, τουτέστι, τὴν γνώμην, και τὴν διάνοιαν ἰδρυσάμενος ἔξω τῶν ὁρωμένων, προσκυνεῖν τὸν Θεόν ἄρχεται και, εἰς τὸν γνόφον εἰσελθών, τὸν ἀειδῆ και ἀνέλον τῆς γνώσεως τόπον, ἐκεῖ τελειούμενος τὰς ἴερωτάτας τελετάς»¹²⁶. Παρόμοιον πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἔξησεν ὁ Μωϋσῆς ἔζησαν και οἱ τρεῖς ἀπόστολοι ἐπὶ τοῦ ὅρους Θαβὼρ κατὰ τὴν μεταμόρφωσιν¹²⁷. Τὸ δρός Θαβὼρ διὰ τὸν Ὁριγένη είναι τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ πρὸ τοῦ πάθους, παραμένει δὲ ὡς τοιοῦτο διὰ πάντας τοὺς πατέρας μέχρι τοῦ ἡσυχασμοῦ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ «έλληνοφάνου» μεσαιώνος. Ο Μάξιμος, ως παρατηρεῖ ὁ BALTHASAR, είναι συνδετικὸς κρίκος τῆς ἀλυσίδος¹²⁸.

Πέτρος ὁ Δαμασκηνός, δι' ὃσων λέγει περὶ ἀκινησίας τοῦ νοῦ κατὰ τὴν προσευχὴν ἐνώπιον τῆς Ἀγίας Τριάδος ἐν εἰρήνῃ βαθείᾳ

124. Περὶ θεολογίας κεφαλαίων ἔκατοντάς τετάρτη, Β', 115, και Περὶ θεολογίας κεφαλαίων ἔκατοντάς δευτέρα, Β', 80.

125. Περὶ θεολογίας κεφαλαίων ἔκατοντάς ποιώτη, Β', 57, 58.

126. Περὶ θεολογίας κεφαλαίων ἔκατοντάς πρώτη, Β', 66.

127. Πρβλ. Ἀρχιμ. ΑΡΤΕΜ. ΡΑΝΤΟΣΑΒΛΙΕΒΙΤΣ, Ἑργ. μν., σ. 171.

128. Βλ. HANS URS VON BALTHASAR, Gnostische Centurien..., σ. 526.

και τελείᾳ ἀταραξίᾳ, ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀέναον προσευχήν, ἡ ὅποια κατ' οὓσιαν ἀποτελεῖ τὴν ἔκστασιν. Διότι ἐν τῇ καταστάσει ταύτη ἀρπάζεται ὁ νοῦς εἰς τὸν Θεόν. «Τὰ ρήματα δὲ τῆς προσευχῆς ἀπαξ ἐγράφη, ἵνα ἀεὶ τὴν αὐτὴν εὐχὴν τὸν νοῦν αὐτοῦ ἀκίνητον παραστῆσαι ἐνώπιον τῆς Ἀγίας και Ζωαρχικῆς Τριάδος, ὡς δοκῶν δρᾶσθαι, εἰ και δρᾶν τὶ παράπαν ἀδύνατον ἀλλὰ ἀνείδεον, ἀσχημάτιστον, ἄχροον, ἀτάραχον, ἀπερίσπαστον, ἀκίνητον, ἀνέλον, μηδενὸς δλως τῶν ἐν πάσῃ τῇ κτίσει νοούμενων και κατανοούμενων, ἀλλ' ἐν εἰρήνῃ βαθείᾳ και τελείᾳ ἀταραξίᾳ προσομιλεῖν τῷ Θεῷ και τὴν ἀγίαν αὐτοῦ μνήμην ἔχειν και μόνην, ἄχρις ἂν φθάσῃ εἰς ἀρπαγὴν τοῦ νοός, μετὰ τὸν καταξιωθῆναι αὐτὸν λέγειν, ως δεῖ, τὴν τοῦ Κυρίου εὐχήν»¹²⁹. Και Νικήτας ὁ Στηθᾶτος συνδέει τὴν προσευχὴν μὲ τὴν ἀρπαγὴν τῆς ψυχῆς νοερῶς εἰς ἀέρα φωτός, δου ἐλλάμπεται, και ἐλλαμπομένη κατοπτεύει τὰ θεῖα κάλλη. «Εὕχεται δέ τις τῷ νοῖ, ὅταν, εὐχόμενος και ψάλλων, ἀναθεωρῇ τὸν νοῦν τὸν ἐγκείμενον ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ και δέχεται ἀναβάσεις ἐκείθεν νοημάτων ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ ἐκ θεοπρεπῶν ἐννοιῶν· ὑφ' ὃν ἀρπαζομένη νοερῶς ἡ ψυχὴ εἰς ἀέρα φωτός, ἐλλάμπεται τρανῶς και καθαίρεται πλέον και πρὸς οὐρανοὺς δλη μετάρσιος γίνεται και τῶν ἀποκειμένων τοῖς ἀγίοις ἀγαθῶν κατοπτεύει τὰ κάλλη»¹³⁰. Ανάλογα παρατηρῶν και διδάσκων Γρηγόριος ὁ Σιναϊτης, λέγει δτι ἡ κινητήριος δύναμις τῆς ἔκστάσεως είναι ὁ θεῖος ἔρως¹³¹.

Περὶ ἔκστάσεως γίνεται λόγος και ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου. Οὗτος παραδέχεται δτι διὰ τῶν νεοπλατωνικῶν προύποθέσεων δύναται ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ νὰ φθάσῃ ὁ ἄγιος εἰς ἐνόρασιν τῶν ἐν τῇ θείᾳ οὓσια ἀρχετύπων τῶν δντων διὰ τῆς ἔκστάσεως τοῦ λογικοῦ ἐκ τοῦ σώματος και τοῦ χρόνου. 'Αλλ' ὁ χριστιανικὸς μυστικισμὸς περὶ ἔκστάσεως

129. "Οτι μᾶλλον συμφέρει τοῖς ἐμπαθέσιν ἡ ἡσυχία, Γ', 78.

130. Δευτέρα φωικῶν κεφαλαίων ἔκατοντάς, Γ', 316. Βλ. Οὗτος παρατηρεῖ ἐπίστης τὰ ἔζης· «Ἡ ψυχὴ τῶν χαμαιζήλων πάντων καταφρονήσασα και ὀλικῶς τῷ ἑρωτι τροφεῖται τοῦ Θεοῦ, ἔκτασίν τινα ἔχειν και θείαν ὑφίσταται. Μετά γάρ τὸ κατιδεῖν τρανῶς τὰς φύσεις τῶν δντων και τοὺς λόγους αὐτῶν και τὰ τέλη τῶν ἀνθρωπίνων καταλαβέσθαι πραγμάτων, ἐντὸς οὐκ ἀνέχεται τοῦ παντὸς ἔκτοτε είναι και τῷ περιέχοντι περιγράφεσθαι· ἀλλὰ τῶν ἐματῆς δρων ἔκστάσα και τὰ δεσμά τραννήσασα τῆς αἰσθήσεως, τὰς φύσεις πάντων περάσασα, εἰς γνόφον θεολογίας ἐν ἀρρήτῳ σιγῇ εἰσέρχεται και τὸ κάλλος κατανοεῖ τοῦ δντος, ἐν φωτὶ νοημάτων ἀφράμστου σοφίας, δσον ἄν αὐτῇ κατὰ χάριν ἐκείθεν δοθῆ». Τρίτη γνωστικῶν κεφαλαίων ἔκατοντάς, Γ', 340.

131. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΣΙΝΑΙΤΟΥ, Κεφάλαια πάνω ὀφέλιμα, Δ', 39.

είναι ξένος πρὸς τὴν ἔκστασιν ἐκείνην τοῦ λογικοῦ ἐκ τοῦ σώματος, ἐκ τοῦ χρόνου, ἐκ τῆς μνήμης, καὶ ὀντολογικῶς ἐκ τῆς ὥλης¹³².

Ἐπειδὴ ὁ Βαρλαὰμ ὁ Καλαβρός, ἐπηρεασμένος ἐκ τῶν πλατωνικῶν καὶ νεοπλατωνικῶν ἀντιλήψεων περὶ ἔκστάσεως, ἐθεώρει ὡς ἔκστασιν τὴν ἔξοδον τοῦ νοῦ ἀπὸ τοῦ σώματος, ὅποτε οὗτος μὲν λειτουργεῖ καθαρώτερον, καταπαύουν δικαὶος αἱ λειτουργίαι τῶν αἰσθήσεων, ὁ Παλαμᾶς ὀνομάζει τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἔκστάσεως «ἔλληνικὴν πλάνην καὶ εῦρημα τῶν δαιμόνων», δηλ. ἡ ἔκστασις αὕτη είναι τῶν μυστικιστικῶν θρησκειῶν καὶ φιλοσοφιῶν. Ταύτην πολεμοῦν οἱ πατέρες, καὶ ἐν προκειμένῳ ὁ Παλαμᾶς παρατηρεῖ τὰ ἔξῆς: «Τὸ δ' ἔξω τὸν νοῦν οὐ τοῦ σωματικοῦ φρονήματος, ἀλλ' αὐτοῦ τοῦ σώματος ποιεῖν, ὡς ἐκεὶ νοεροὶς θεάμασιν ἐντύχοι, τῆς ἔλληνικῆς ἐστὶ πλάνης αὐτὸ τὸ κράτιστον καὶ πάσης κακοδοξίας ρίζα καὶ πηγή, δαιμόνων εῦρημα καὶ παίδευμα, γεννητικὸν ἀνοίας καὶ γέννημα τῆς ἀπονοίας». Ὁ Παλαμᾶς ἔκστασιν τοῦ νοῦ ὀνομάζει τὴν κατάστασιν ἐκείνην κατὰ τὴν ὅποιαν δ νοῦς γίνεται ἀνείδεος, ἄνυλος, ἔξω σαρκός καὶ πνεύματος καὶ ἀδιαλείπτως προσεύχεται, δηλ. ἀποκτῷ ἀδιάλειπτον μνήμην. Ἡ νοερά προσευχὴ ἡ ὁ ἀδιαλείπτως προσευχόμενος νοῦς δχι μόνον δὲν ἐμποδίζει τὴν φυσικὴν λειτουργίαν τοῦ σώματος ἡ τοῦ λόγου, ἀλλ' ἀντιθέτως ταῦτα λειτουργοῦν φυσικῶς. «Ἡμεῖς δέ, μὴ μόνον εἰσω τοῦ σώματος καὶ τῆς καρδίας, ἀλλὰ καὶ τὸν αὐτόν, αὐτοῦ πάλιν πέμπομεν τὸν νοῦν»¹³³.

Ο Βαρλαὰμ ὑπεστήριξεν διτι ἡ προσευχὴ τῶν ἡσυχαστῶν ἡτο πεπλανημένη¹³⁴, δχι μόνον διότι κατ' αὐτὴν ἔχρησιμοποιοῦντο ψυχοτεχνικά μέσα, ἀλλὰ διότι συμμετείχον ἐνέργεια τοῦ παθητικοῦ καὶ τοῦ σώματος. Ο Βαρλαὰμ ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νά ἀποδείξῃ διτι κατὰ τὴν προσευχὴν πρέπει νά ἐγκαταλείπεται κάθε αἰσθησις ψυχῆς καὶ σώματος, ἐπικαλεῖται καὶ τὴν «ἔως τρίτου οὐρανοῦ» ἀρπαγὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, κατὰ τὴν ὅποιαν δ ἀπόστολος δὲν ἥσθανετο ἐάν ἡτο «ἐν σώματι ἡ ἔκτος τοῦ σώματος». Ο ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ἐρμηνεύων τὸ βίωμα τοῦτο τοῦ Παύλου, τονίζει διτι διοιος

132. Πρβλ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Τὸ ποροπαθοικὸν ἀμάρτημα...*, σ. 16.

133. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων*, Δ', 126.

134. 'O Hausherr συμμεριζόμενος τὰ τοῦ Βαρλαὰμ εἰρωνεύετο τὴν νοεράν προσευχὴν βλ. La méthode d'oraison hésychaste ἐν OCh. 9, 2(Roma 1927), σ. 164. Οὗτος μετά τοῦ M. Jugie ἐγνώρισαν τὸν ἡσυχασμὸν εἰς τὴν Δύσιν ἔξετάσαντες ἀμφότεροι αὐτὸν ἔξωτερικῶς. βλ. Vl. LOSSKY, *Théologie mystique de l'Eglise d'Orient*, Paris 1944, σ. 207. 'O Hausherr βραδύτερον μετέβαλε γνώμην περὶ τῆς νοερᾶς προσευχῆς βλ. *Φιλοκαλία*, τόμ. A', σ. 1γ', Πρόλογος.

δοδηγεῖται ύπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς θείαν ἔνωσιν, δφείλει νά ἀπαλλάσσεται δχι μόνον ἐκ τῶν σωματικῶν ἐνέργειῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν νοητικῶν. Ἐν προκειμένῳ ἐπικαλεῖται Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην λέγοντα διτι πρέπει «πάντα τὰ θεῖα φῶτα καὶ πᾶσαν πασῶν ἀγίων ἀκροτήτων ἀνάβασιν ἀπολιπεῖν»¹³⁵. Πρέπει δηλ. νά ἐγκαταλείπωνται καὶ αἱ νοεραὶ ἐνέργειαι, τὰ θεῖα φῶτα καὶ αἱ ἀγγελικαὶ εἰσέτι τάξεις. Τοῦτο ἄλλωστε είναι τὸ νόημα τῶν λόγων Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου πρὸς Τιμόθεον· «τῇ περὶ τὰ μυστικὰ θεάματα συντόνῳ διατριβῇ καὶ τὰς αἰσθήσεις ἀπόλιπε, καὶ τὰς νοερὰς ἐνέργειας, καὶ πάντα αἰσθητὰ καὶ νοητά, καὶ πάντα οὐκ δηταὶ καὶ δηταὶ, καὶ πρὸς τὴν ἔνωσιν, ὡς ἐφικτόν, ἀγνώστως ἀνατάθητι τοῦ ὑπέρ πᾶσαν οὐσίαν καὶ γνῶσιν»¹³⁶. Ἡ διά τῆς θείας χάριτος ἐν τῇ προσευχῇ ἐρχομένη ἡδονὴ «ἀπὸ τοῦ νοῦ ἐπὶ τὸ σῶμα» «μηδὲν αὕτη τῇ κοινωνίᾳ τοῦ σώματος ἀχρειωθεῖσα, μεταστοιχειοὶ τὸ σῶμα καὶ πνευματικὸν ποιεῖ, τὰς σαρκικὰς πονηρὰς ἀποβαλλόμενον δρέξεις καὶ μηκέτι καθέλκον τὴν ψυχήν, ἀλλὰ ταύτη συναναφερόμενον, ὡς καὶ πνεῦμα τότε δλον είναι τὸν ἄνθρωπον, κατὰ τὸ γεγραμμένον ὁ 'γεγεννημένος ἐκ τοῦ πνεύματος πνεῦμά ἐστιν' (Ιω. 3, 6· 8)»¹³⁷.

Ο Βαρλαὰμ ισχυριζόμενος διτι ὁ νοῦς κατὰ τὴν ἐπιδημίαν του πρὸς τὸν Θεὸν είναι τελείως ἀναίσθητος, ἐπεκαλεῖτο καὶ τὸν ἄγιον Μάξιμον παραθέτων παρ' αὐτοῦ τὸ ἀκόλουθον χωρίον· «Οταν τῷ ἔρωτι τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν ὁ νοῦς ἐκδημῇ, τότε οὔτε τινὸς τῶν δητῶν παντάπασιν ἐπαισθάνεται. 'Υπὸ γάρ τοῦ θείου καὶ ἀπέιρου φωτὸς καταλαμπόμενος, ἀναίσθητεὶ πρὸς πάντα τὰ ὑπ' αὐτοῦ γεγονότα, καθάπερ δοφθαλμὸς πρὸς τοὺς ἀστέρας, τοῦ ἡλίου ἀνατέλλοντος»¹³⁸. 'Αλλ' ο Βαρλαὰμ παρανοήσας τὴν προτροπὴν τοῦ Παύλου περὶ τοῦ «ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε» παρανοεῖ καὶ ἐνταῦθα, δπως πάντες οἱ αἱρετικοὶ οἱ ἀποκοπτόμενοι ἀπὸ τῆς πατερικῆς παραδόσεως, καὶ τὸν ἄγιον Μάξιμον. Θεωρεῖ τὴν προσευχὴν ὡς ἐνέργειαν νοητικὴν καὶ πλωτινικὴν ἔκστασιν. Τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ ἄγιου Μαξίμου πρέπει νά κατανοηθῇ καλλιτερον διὰ τῆς παραθέσεως καὶ τοῦ ἐπομένου χωρίου, κατὰ τὸ δηποίον ὁ ἄγιος πατὴρ παρατηρεῖ τὰ ἔξῆς: «πᾶσαι μὲν αἱ ἀρεταὶ συνεργοῦσι τῷ νῷ πρὸς τὸν θεῖον ἔρωτα, πλέον δὲ πάντων ἡ καθαρὰ προσευχὴ. Διὰ ταύτης γάρ πρὸς τὸν Θεὸν πτερούμενος, ἔ-

135. *Περὶ Μυστικῆς θεολογίας*, 1, 3, PG 3, 1000C.

136. Αὐτόθι, 1, 1, PG 3, 997B.

137. «Ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων 2, 2, 8-9», ἔκδ. Π. Χρηστού, σ. 513-515.

138. *Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἑκατοντάς πρώτη*, Β', 4.

ξω γίνεται πάντων τῶν ὄντων»¹³⁹, δηλαδὴ ὁ νοῦς γίνεται ἄνθρος καὶ ἀμορφός. Ὁ νοῦς καθίσταται θεοειδῆς, δταν ἡ χάρις τῆς προσευχῆς ἀποχωρίσῃ αὐτὸν ἀπὸ παντὸς αἰσθητοῦ πράγματος, χωρὶς νὰ παύουν νὰ λειτουργοῦν αἱ αἰσθήσεις¹⁴⁰. Τὸ γεγονὸς δτι ὁ πεπτωκὼς ἀνθρώπος δὲν γνωρίζει δτι ἐν τῇ καταστάσει τῆς ἀδιαλείπτου προσευχῆς λειτουργοῦν ἄπασαι αἱ ἐνέργειαι τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, ἀποδίδεται εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἀμαρτίαν. Ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐσκοτισμένος ἐκ τῆς ἀμαρτίας, αἱ δὲ ἐνέργειαι αὐτοῦ ἔχουν σχεδόν, ώς καὶ ἀλλαχοῦ εἰπομένη, συγχωνευθῆ μὲ τὰ πάθη καὶ τὸν λόγον καὶ ώς ἐκ τούτου ἐπηρεάζεται ἐκ τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῶν παθῶν. Διὰ τῆς ἀδιαλείπτου ὅμως προσευχῆς, ἐνεργουμένης διὰ τῆς θείας χάριτος καὶ ἐν συνεργασίᾳ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ νοῦς ἔξυγιαίνεται, ἀγιάζεται, καθίσταται ἀπαθῆς καὶ ἀνείδεος, ἄνθρος, ἔξω σαρκὸς καὶ κόσμου¹⁴¹. Ἐξ ὅσων εἴπομεν ἡ ἐκστασις εἶναι ἡ ἀπελευθέρωσις τοῦ νοῦ ἐκ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν νοερῶν ἐνεργειῶν. Τὸ σημεῖον τοῦτο καθορίζει τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν τῶν δύο ἐκστάσεων, τῆς φιλοσοφικῆς ἐκστάσεως, τῆς ἔξόδου δηλ. ἐκ τοῦ σώματος, καὶ τῆς πατερικῆς.

Ἐκ πάντων τούτων καταφαίνεται δτι ἡ ἐκστασις συνδέεται μὲ τὴν προσευχήν, εἶναι ἀδιάλειπτος νοερὰ προσευχή, καὶ ἀέναος μνήμη τοῦ Θεοῦ, ἥτις ἀρπάζει τὸν νοῦν εἰς τὸν θεῖον γνόφον. Ἡ ἐκστασις δημοσίη οὖτω δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν θέαν ἡ θέωσιν, ἀλλά, χάριτι θείᾳ, κα-

139. Αὐτόθι. «Ο νοῦς, λέγει ἀλλαχοῦ δ ἄγιος Μάξιμος, ἐφ' ὅσον ἀσχολεῖται μὲ τὰ πράγματα «τὰ νοήματα αὐτῶν περιφέρει» ἡ δὲ χάρις τῆς προσευχῆς, τῷ Θεῷ συνάπτει τὸν νοῦν· τῷ δὲ Θεῷ συνάπτουσα, χωρίζει πάντων τῶν νοημάτων. Τότε ὁ νοῦς, αὐτῷ (τῷ Θεῷ) προσομιλῶν, θεοειδῆς γίνεται». Λόγος ἀσκητικός, PG 90, 929C. Βλ. πλείονα περὶ αὐτοῦ παρὰ ΑΡΤ. ΠΑΝΤΟΣΑΒΛΙΕΙΤΣ, Ἑργ. μν., σ. 169.

140. «Ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων 2, 2, 17», ἔκδ. Π. Χρηστού, τόμ. Α', σ. 524.

141. Βλ. JOHN S. ROMANIDES, «Notes on the Palamite Controversy, and Related Topics, Part II», ἐν GOTH R, IX 2(1963-1964) σ. 226 κ.ε.: Τοῦ αὐτοῦ, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν θεολογίαν καὶ πνευματικότητα τῆς Ρωμηοσύνης ἔναντι τῆς Φραγκοσύνης* (κείμενον πολυγραφημένον), σ. 67-68. Πρβλ. P. EVDOKIMOV, *Τὸ ἄγιο Πνεῦμα...*, σ. 25. «Ο μοναχὸς ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ παρατηρεῖ λίαν ἐπιτυχῶς δτι «ὅδος Βαρλαάμ μη δυνάμενος, ώς ἀστερημένος προσωπικῆς πείρας, νὰ ἐρμηνεύσῃ τοὺς ἄγιους πατέρας, ἐδίχασε τούτους εἰς δύο παραδόσεις, δπως τὸν κατηγόρει ὁ ἄγιος πατήρ». Παρατηρῶν ταῦτα δ π. Θεόκλητος συμφωνεῖ μὲ τὸν Ἰω. Meyendorff διακρίνοντας Βιβλιζόντας καὶ Ἐλληνίζοντας πατέρας. «Ο π. Θεόκλητος ἐπικαλούμενος τὰς παρατηρήσεις τοῦ ἄγιου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ περὶ προσευχῆς τονίζει δτι ὁ ἄγιος Γρηγόριος δ Παλαμᾶς ἀπέδειξε τὴν πλήρη κατ' οὐσίαν ἐνότητα τῆς διδασκαλίας τῶν πατέρων. Βλ. 'Ο Ἅγιος Γρηγόριος..., σ. 287 ὑποσ..

ταλήγει εἰς ταύτην. «Ἐκστασις δὲ λέγεται μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ διὰ πρώτην φοράν πάσχοντος, είναι δὲ φαινόμενον παροδικὸν καὶ σπανιώτατον. «Τῆς οὖν τοιαύτης καταστάσεως ἀδιαλείπτως ἐπιτυγχάνει τῶν σῶμα περικειμένων οὐδείς... ἀλλά καὶ οἱ σπανίως αὐτῆς ἐπιτυγχάνοντες σπανιώτατοι εἰσιν»¹⁴². Ἐν τῇ καταστάσει ταύτη, δ τοιαύτα οὐφιστάμενος, χάνει τὸν προσανατολισμὸν του, δπότε ἡ ἐκστασις συνδέεται μὲ τὴν ἐκπλήξιν. «Οταν ὅμως ἡ ἀρχικὴ ἔλλαμψις ἐπαναλαμβάνεται καὶ αἱ ἐκπλήξεις συνεχίζωνται, τότε πλέον γίνεται λόγος περὶ θεώσεως¹⁴³. Διότι, πράγματι, «ἄλλο ἔλλαμψις καὶ ἄλλο διαρκῆς φωτὸς θέα, καὶ ἄλλο τῶν ἐν τῷ φωτὶ πραγμάτων, ἐν φ καὶ τὰ μακράν γίνονται ὑπὸ ὁφθαλμοὺς καὶ τὰ μέλλοντα ώς δοντα δείκνυνται»¹⁴⁴.

«Ο νοῦς πληροῦται ἐκπλήξεως ἐκ τῆς συναισθήσεως τῆς μικρότητός του ἔναντι τοῦ Θεοῦ. Ἡ σχέσις ἐκστάσεως καὶ ἐκπλήξεως εἶναι παλαιά. Ὁ Φίλων περιγράφει τὴν ἐκστασιν μὲ τὸν δρον κατάπληξις¹⁴⁵. Κατὰ τὸν ἄγιον Ἰσαάκ τὸν Σύρον ἡ ἐκπλήξις ἐπεται τῆς καθαρῆς προσευχῆς. Εἰς τὴν κατάστασιν ταύτην τῆς θεωρίας ὁ νοῦς διαβαίνει τὰ δριαν αὐτοῦ καὶ εἰσέρχεται εἰς τὴν χάριν ἐκείνην, «κατὰ τὴν ὁποίαν θεωρεῖ τὸν Θεόν θεοπρεπῶς καὶ οὐχὶ ἀνθρωπίνως»¹⁴⁶. Ἡ ἐκπληξις κατὰ τὸν νηπτικὸν Γρηγόριον Σιναϊτην εἶναι διλκή ἐπαρσίς «πρὸς τὰ ἐγνωσμένα τε καὶ ήνωμένα τῆς μεγαλοπρεποῦς δόξης τῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων». Ἐπίσης εἶναι ἀνάτασις πρὸς τὴν ἐν φωτὶ ἀπειρον δύναμιν, καθαρὰ καὶ διλόκληρος¹⁴⁷.

«Ἐν τῇ καταστάσει ταύτη τῆς ἐκστάσεως ἡ ἐκπλήξεως ἀνατέλλει βαθμηδόν ἐν τῇ καρδίᾳ τῶν νηπτικῶν εἰρήνη Θεοῦ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι. Ἐκχεῖται αὐτοῖς ἄρρητος χαρὰ καὶ ἀφραστος ἀγαλλίασις. Εἰς τὴν κατάστασιν τῶν ἐκπλήξεων ἐμφανίζεται ὁ Θεός τῶν Θεῶν ἐν Σιών ἐν τοῖς μακαρίοις ἄγιοις. «Οπηνίκα δ νοῦς εἰς ἐκπλήξεις κεῖται πεφωτισμένος ἀνεννοήτου ἀφραστότητος, μεταξὺ Θεοῦ καὶ τῶν θείων ἔαυτὸν θεωρῶν, τηγικάδε ἔδεται ἡ θέμις, τῆς πνευματικῆς γνώσε-

142. «Ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων 2, 2, 17», ἔκδ. Π. Χρηστού σ. 524. Πρβλ. ΙΩ. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν θεολογίαν καὶ πνευματικότητα τῆς Ρωμηοσύνης...*, σ. 67-68.

143. ΙΩ. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν θεολογίαν καὶ πνευματικότητα τῆς Ρωμηοσύνης...*, σ. 67-68.

144. «Ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων 2, 2, 17», ἔκδ. Π. Χρηστού, τόμ. Α', σ. 569.

145. Βλ. W. VÖLKER, *Maximus Confessor...*, σ. 355.

146. 'Αρχιμ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΠΟΠΟΒΙΤΖ, 'Η γνωσιολογία τοῦ ἄγιου Ἰσαάκ..., σ. 397-398.

147. *Κεφάλαια πάντων ὀφέλιμα*, Δ', 39.

ως τοὺς ἀληθεῖς καρπούς, καὶ θεουργεῖται καὶ χαίρει καὶ θείους προκόπτει ἔρωτας»¹⁴⁸. Κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ροπῆς τῆς ἐπιπνοίας τοῦ Πνεύματος, ὁ νηπτικὸς φθάνει εἰς ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας. «Οταν δηλαδὴ καιρὸς ἐπέλθῃ τῷ νῷ ἐκ τῆς ροπῆς καὶ ἐπιπνοίας τοῦ πνεύματος, (ἐνν. ἡ ἐξ ἄρ' εὐθύτητος ἀνηγμένη νοερὰ αἰσθησις ἀνέχεται) τὴν ἐπίγνωσιν τῆς θείας ἀληθείας ἐνοειδῶς ἐναυγάζεσθαι· καθὸ καιροῦ, παντάπασι καθόλου πάντων ἀπόλυτος ὁ νοῦς καταστάς καὶ μὲν δὴ καὶ ἔαντὸν ἐκβάς ἀμηγέπη οὐ μόνον ἀφασίαν, ἀλλὰ καὶ ἀνοησίαν εὐλόγως δῆτα ἀσκεῖ, ὡς εἰς τὰ κρείττω καὶ λόγου καὶ νοῦ τῷ νοερῷ φωτὶ μετ' εὐφροσύνης καὶ ἐκπλήξεως ἀσχολούμενος καὶ θεωρῶν, ἀκίνητος καὶ ἀμετάβατος ἀτεχνῶς τῇ ἀνομμάτῳ ἐπιβολῇ τρόπῳ γέ τῷ γεγονώς ἐνώσει τῇ ὑπὲρ ἑαυτόν»¹⁴⁹.

Ἐκ πάντων τούτων καταφαίνεται δτὶ ἡ ὁδὸς ἐπὶ τὴν ἀληθογνωσίαν εἶναι ἐπίπονος, ἐπιτυγχάνεται δμως διὰ τῆς θείας χάριτος καὶ τῆς ἐλευθέρας μετ' αὐτῆς συνεργίας τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ἐκδηλούμενον κατὰ ταῦτα ἐνδιαφέρον πρὸς μελέτην καὶ κατανόησιν τῶν νηπτικῶν κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν δὲν ἀποτελεῖ ἀπάντησιν μόνον κατὰ τοῦ καταστρεπτικοῦ πνεύματος «τῆς ἀλογίστου ἔξωστρεφείας, ἐκ τῆς ὁποίας ὑποφέρει ὁ σύγχρονος ἀνθρωπος»¹⁵⁰, ἀλλὰ συντελεῖ πρὸς δρθῆν κατανόησιν, βίωσιν καὶ προβολὴν τοῦ δρθοδόξου δόγματος. Διότι τὸ δόγμα γνωρίζεται καὶ ἡ δρθοδόξος πνευματικότης βιοῦται ἐντὸς πλαισίων ζώσης παραδόσεως, ἐν τῇ ὅποιᾳ κατανοοῦνται ἡ Ἀγία Γραφὴ καὶ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ μόνη ὁδὸς θεολογικῆς θεογνωσίας καὶ βιώσεως τοῦ δόγματος ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ εἶναι ἐκείνη, τὴν ὅποιαν διήνυσαν οἱ νηπτικοὶ πατέρες καὶ πάντες οἱ ἄγιοι ἄνδρες τῆς Ἐκκλησίας, ἡ μετὰ τῶν ὅποιων κοινωνία ἀποτελεῖ προύποθεσιν μελέτης καὶ γνώσεως τῆς ἀληθείας.

148. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΤΑΦΥΓΙΑΤΟΥ, *Tὰ σφιζόμενα περὶ θείας ἐνώσεως καὶ βίου θεοητικοῦ*, Ε', 33.

149. Αὐτόθι, 35.

150. Γ. MANTZAPIΔΟΥ, *Οἱ Νηπτικοὶ Πατέρες καὶ ὁ σύγχρονος ἀνθρωπος*, σ. 211.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

ΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

1. *Γνῶσις καὶ ἀλήθεια*

Ἐφ' ὅσον διὰ τῆς θεωρίας ὁ νηπτικὸς εἰσέρχεται εἰς τὰ Ἀγια τῶν Ἅγιων, εἰς τὸν θείον γνόφον, τὸν «ἀειδῆ καὶ ἄνλον τῆς γνώσεως τόπον», σαφῶς ἀποτελεῖ αὐτῇ τὴν ὑψηλοτέραν φάσιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου¹, καὶ ἐκφράζει τὴν στενὴν σχέσιν θεωρίας καὶ γνώσεως. Ἐρευνῶντες τὰς σχέσεις τῶν δύο τούτων δρῶν (θεωρία καὶ γνῶσις) παρατηροῦμεν ἀστάθειάν τινα. Εἰς τινας περιπτώσεις ὑφίσταται ποιά τις διαφορά καὶ ἄλλοτε μόνον δμοιότης, δηλ. τὸ περιεχόμενόν των ταυτίζεται². Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς χρησιμοποιῶν τὸν δρὸν 'θεωρία' συνδέει τοῦτον πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς σωτηρίας καὶ δηλεῖ περὶ θεωρίας φυσικῆς καὶ περὶ θεωρίας ἐποπτικῆς. Οὗτος ἀκολουθεῖ μακρὰν παράδοσιν πλατωνικῶν καὶ στωϊκῶν ἀπόψεων. Ἡ σημασία τῆς προσφορᾶς τοῦ Κλήμεντος συνίσταται εἰς τὸ δτὶ δι' αὐτοῦ εὑρεν εἰσόδον δρος εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν³. Ἡ θεωρία εἶναι συνώνυμος μὲ τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, τὴν δρασιν καὶ τὴν θέαν αὐτοῦ. Ἀνάλογον παράδοσιν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Ὁριγένης⁴. Ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης χρησιμοποιεῖ ἀμφοτέρους τοὺς δρους, τὸν ἔνα παρὰ τὸν ἄλλον, ἄνευ οὐσιώδους διαφορᾶς⁵. Ὁπωσδήποτε εἰς τὴν μυστικὴν γλῶσσαν τὸ «θεωρεῖν ταυτίζεται πρὸς τὸ γινώσκειν τὸν Θεόν», καὶ ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ συνδέεται μὲ τὴν θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου⁶.

1. Πρβλ. Γ. MANTZAPIΔΟΥ, «Θεωρία», ἐν ΘΗΕ 6, 503.

2. Πρβλ. W. VÖLKER, *Maximus Confessor...*, σ. 240.

3. Τοῦ αὐτοῦ, *Der wahre Gnostiker...*, σ. 316-18.

4. Αὐτόθι, σ. 320.

5. W. VÖLKER, *Maximus Confessor*, σ. 241.

6. Δ. ΤΣΑΜΗ, *'H τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Νικήταν Στηθάτον ...*, σ. 130.

Έκ τῶν ιερῶν νηπτικῶν Μάξιμος ὁ Ὀμολογητής καὶ Πέτρος ὁ Δαμασκηνός, διὰ νῦν περιορισθῶμεν εἰς δύο ἀντιπροσωπευτικοὺς νηπτικούς, χρησιμοποιοῦν τοὺς δρους χωρὶς οὐσιώδεις διαφοράς. Ὁ πρῶτος, ὡς παρετήρησε καὶ ὁ W. Völker, ὅμιλει περὶ «θεωρίας τῶν δυντῶν», περὶ «γνώσεως τῶν δυντῶν», περὶ «γνώσεως τῶν γεγονότων», περὶ «θεωρίας τῶν ἀιράτων», καὶ περὶ «θεωρίας τῶν γεγονότων», ἐναλάσσων πολλάκις τὰς φράσεις ταύτας⁷. Ὁμοίως καὶ ὁ ἔτερος τούτων⁸.

Ἡ γνῶσις ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀλήθειαν. Ἡ ὁδὸς διὰ τῆς πράξεως καὶ τῆς θεωρίας ὁδηγοῦσα τὸν χριστιανὸν εἰς τὴν ἀληθογνωσίαν, εἶναι κατ' οὐσίαν ὁδὸς τῆς ἀλήθειας. «Οτι ἡ γνῶσις ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀποτελεῖ κοινὴν διδασκαλίαν μὲν τινας παραλλαγάς τῶν Ἀλεξανδρινῶν, τῶν Καππαδοκῶν πατέρων⁹ καὶ τῶν ιερῶν νηπτικῶν. Ὁ ἄγιος Μάξιμος ὁ Ὀμολογητής λέγει χαρακτηριστικῶς ὅτι σκοπὸς τῆς γνώσεως εἶναι ἡ ἀλήθεια «ὑπὲρ ἣς (τῆς ἀλήθειας) πᾶσα τοῖς φιλοθέοις ἐστὶ σπουδὴ τε καὶ κίνησις»¹⁰. Τί δημοσίευτο εἶναι ἡ ἀλήθεια; «Ἀλήθειά ἐστιν ἡ αἰσθησις κατὰ Θεόν», λέγει ὁ ἄγιος Ἰσαάκ ὁ Σύρος. «Ἐὰν δὲν ἔχῃ τις τοιαύτην αἰσθησιν, τότε δὲν ὑπάρχει δι」 αὐτὸν ἀλήθεια. Ὁ ἄνθρωπος πιθανὸν νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν ἀλήθειαν, οὐδέποτε δημοσίευτο πρόκειται νὰ εὔρῃ ταύτην, εἰ μὴ μόνον ἐν τῇ αἰσθησει τοῦ Θεοῦ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑπάρχει καὶ ἡ αἰσθησις καὶ ἡ γνῶσις τῆς ἀλήθειας¹¹. Τὴν αἰσθησιν ταύτην λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος διὰ τοῦ Χριστοῦ, δῆτας εἶναι ἡ ἀλήθεια.

Κατὰ Μάξιμον τὸν Ὀμολογητὴν ἡ θεία γνῶσις ταυτίζεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν. «Ἀλήθειαν μὲν εἶναι λέγει τὴν θείαν γνῶσιν»¹². Κατὰ τὸν αὐτὸν ἄγιον πατέρα ἡ θεωρία τότε φθάνει εἰς τὸν ὑψιστὸν αὐτῆς βαθμὸν ἐν τῇ «θεολογικῇ ἐπιστήμῃ», τῇ «θεολογικῇ μυσταγωγίᾳ» ἢ τῇ «μυστικῇ θεολογίᾳ», ὅποτε λέγεται «ἄληστος γνῶσις». Ὁ νοῦς δημοσίευτος διὰ τῆς ἀναβάσεως καὶ διὰ τῆς θεωρίας φθάνει εἰς τὴν γνῶσιν καὶ διὰ τῆς γνώσεως εἰς τὴν «ἄληστον» γνῶσιν καὶ τέλος διὰ τῆς ἀλήστου γνώσεως εἰς τὴν ἀλήθειαν. «Τὸν γάρ νοῦν διὰ τῆς σοφίας ἔφασκε κινούμενον, εἰς θεωρίαν ἴεναι· διὰ δὲ τῆς θεωρίας, εἰς γνῶσιν·

διὰ δὲ τῆς γνώσεως, εἰς τὴν ἀλήστον γνῶσιν· διὰ δὲ τῆς ἀλήστου γνώσεως, εἰς τὴν ἀλήθειαν»¹³. Ἐτερος νηπτικός, ὁ πατριάρχης Κάλλιστος, παραπηρεὶ διτὶ ὁ Θεός εἶναι ὑπὲρ πᾶσαν ἀλήθειαν ἀλήθεια. Πρὸς τὸν Θεόν, τὴν ἀλήθειαν, φθάνει ὁ ἄνθρωπος ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι καὶ δχι μόνον φθάνει ἀλλὰ προσκυνεῖ αὐτόν, τὴν ἀλήθειαν, ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ. «Ο δὲ τῇ γνώσει τῶν δυντῶν καὶ τῆς Ἀγίας Γραφῆς προσκείμενος, ὡς εἰκός κάκεινοι τούτων, ἐξακολούθου εἰς τὸν Θεόν συναγόμενος καὶ οἷον ἀπὸ τοῦ ὄρατοῦ καὶ ρητοῦ, ὡς ἂν ἀπὸ σαρκὸς εἰς τὸ νοητόν, δῆλον δὲ διτὶ εἰς τὸ Πνεῦμα, κἀντεῦθεν εὐθυβόλως ἀνιών εἰς τὸ ὑπὲρ νοῦν, λέγω δὴ τὴν ὑπὲρ πᾶσαν ἀλήθειαν, τὸν Θεόν, ἐκφανέστατα ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνεῖ τὸν Θεόν»¹⁴. «Ο προσκυνῶν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ τὸν Θεόν εὑρίσκεται ἐν ἀληθείᾳ καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν περιπίπτει εἰς πλάνην καὶ κακοδοξίαν.

2. Πρόοδος ἐν τῇ γνώσει

Ίχνηλατήσαντες τὴν διανυθεῖσαν ὁδὸν ἐπὶ τὴν γνῶσιν τῶν νηπτικῶν πατέρων διεκρίναμεν δύο βαθμίδας, ἥτοι τὴν πρᾶξιν καὶ τὴν θεωρίαν. Οἱ πρακτικοὶ καταλαμβάνουν τὰς αὐλάς τοῦ Ναοῦ, ἐνῷ οἱ θεωρητικοὶ εἰσέρχονται ἐν οἰκῳ Θεοῦ¹⁵. Τὰ μέρη τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος ἀντιστοιχοῦν εἰς βαθμίδας τελειώσεως ἐν τῇ γνώσει. Διότι πνευματικὴν γνῶσιν λαμβάνει ὁ χριστιανὸς ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς καταφάσεως αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐρχόμενον Θεόν καὶ ἐν συνεχείᾳ διὰ τοῦ βαπτίσματος, κατόπιν δὲ διὰ τῆς συνεχοῦς πορείας καὶ τελειώσεως, ἡ γνῶσις αὐξάνει. Αἱ πύλαι, αἱ χωρίζουσαι τὰ Ἀγια ἀπὸ τῆς αὐλῆς, εἶναι αἱ πύλαι τῆς γνώσεως^{15a} καὶ ἀποτελοῦν τὴν πρώτην θεωρίαν τῶν ὑλικῶν καὶ ἀύλων δυντῶν. Τὰ Ἀγια τῶν Ἀγίων συμβολίζουν τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. Οὕτως ἐπισημαίνομεν τὰ τρία στάδια τῆς ἀναβάσεως, τὰ ὅποια διανύει ὁ νήφων πρὸς ἀληθογνωσίαν: 1) Τὴν πρακτικὴν ἡ τοὺς ἀγῶνας κατὰ τῆς ἀμαρτίας. 2) Τὴν φυσικὴν θεωρίαν, ἥτοι τὴν γνῶσιν τῶν μυστικῶν τῆς φύσεως. 3) Τὴν θεολογίαν, ἥτοι τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. Τὰ τρία ταῦτα στάδια τῆς τελειώσεως, τὰ ὅποια ἐπεσήμανεν ὁ Ωριγένης καὶ ἀνέπτυξεν Εὐάγριος ὁ Ποντικός, καταλλήλως ἐπεξιργασμένα, ἀνεπτύχθησαν ὑπὸ τῶν πατέρων διὰ τῆς Χριστολογίας.

7. *Maximus Confessor...*, σ. 292.

8. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ τῶν ὄκτω νοητῶν θεωριῶν*, Γ', 29-32.

9. W. VÖLKER, *Kontemplation...*, σ. 102-104.

10. Πρὸς Θαλάσσιον, 54, PG 90, 516 A. W. VÖLKER, *Maximus Confessor...*, σ. 287.

11. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΠΟΠΟΒΙΤΣ, *Ἡ γνωσιολογία τοῦ ἀγίου Ἰσαάκ...*, σ. 394.

12. *Περὶ θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντάς τετάρτη*, Β' 110.

13. *Μυσταγωγίᾳ Ε'*, PG 91, 676 C πρβλ. Πρὸς Θαλάσσιον 53, 8, PG 90, 508 B· Αρχμ. PANTOΣΑΒΑΙΕΒΙΤΣ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 165.

14. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ, *Κεφάλαια περὶ προσευχῆς*, Δ', 308.

15. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Ἐρμηνεία εἰς Ψαλμ. 133, 21-22*, ΒΕΠ 16, 139.

15a. *Ἐρμηνεία εἰς Ψαλμ. 117*, PG 12, 1581 CD.

‘Η πρακτική ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ «εἶναι», εἰς τὴν πραγματικότητα τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. ‘Η γνῶσις τῶν αἵτιῶν τῶν δυντῶν καὶ τῶν λόγων αὐτῶν, ἡ τῶν θείων παραδειγμάτων, ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ «εῦ εἶναι», εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὸ ἄφθαρτον αὐτοῦ θέλημα, πρᾶγμα διπέρ αποκλείει τὸν νοητιαρχικὸν χαρακτῆρα τῆς γνώσεως. Τέλος ἡ Θεολογία ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ «άει εἶναι»^{15β}.

‘Ἐν τῇ γνώσει ὑπάρχει πρόδος καὶ ἔξελιξις πρὸς τὰ ἄνω. Αὕτη ἐκκινοῦσα ἐκ τῆς κατανοήσεως τῶν κατωτέρων εἰδῶν τῶν δυντῶν, ἀνέρχεται συνεχῶς εἰς ὑψηλότερα ἐπίπεδα καὶ ὑψηλοτέρας βαθμίδας τελειώσεως τοῦ πνευματικοῦ βίου. ‘Ο ἅγιος Μάξιμος συνδέει τὴν ἄνοδον ταύτην μὲ τὴν ἀρετὴν. «Ἐως ἡ ψυχὴ τὴν ἀπὸ δυνάμεως εἰς δύναμιν καὶ τὴν ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν ποιεῖται μετάβασιν, τουτέστι τὴν ἀπὸ ἀρετῆς εἰς ἀρετὴν μείζονα προκοπὴν καὶ τὴν ἀπὸ γνώσεως εἰς γνῶσιν ὑψηλοτέραν ἄναβασιν, οὐκ ἐπάύσατο παροικοῦσα κατὰ τὸ εἰρημένον»¹⁶. Καὶ ὁ νηπτικὸς Πέτρος ὁ Δαμασκηνὸς εἰς τὸ αὐτὸν θέμα τῆς ἀνοδικῆς ἔξελιξεως ἀναφερόμενος λέγει: «Ἀπὸ γάρ τῆς πρώτης λαμβάνει τὴν ἀρχὴν τῆς γνώσεως ὁ πρακτικός, καὶ ὅσον ἐκτοτε ἐπιμελεῖται τὴν ἐργασίαν καὶ ἐν τοῖς διδομένοις αὐτῷ νοήμασι μελετᾷ καὶ προκόπτει ἐν αὐτοῖς ἄχρις ἂν εἰς ἔξιν τῶν τοιούτων ἔλθοι καὶ οὕτως αὐτομάτως ἡ ἀλλή γνῶσις ἔρχεται ἐν τῷ νοὶ. ‘Ωσαύτως καὶ αἱ λοιπαὶ»¹⁷. Περὶ τῆς ἀνοδικῆς πορείας ἐν τῇ γνώσει ὀμιλεῖ Κάλλιστος ὁ Καταφυγιώτης¹⁸, ώς καὶ πλεῖστοι ἄλλοι. Τὸ θέμα τοῦτο τῆς προόδου ἐν τῇ γνώσει ἀναφέρει ὁ Γρηγόριος Νύσσης χρησιμοποιῶν τὸν Μωϋσῆν ὡς παράδειγμα ἀναβάσεως εἰς ὑψηλοτέρας βαθμίδας γνώσεως καὶ τελειώσεως. ‘Ο Θεὸς φαίνεται αὐτῷ ἐν φωτὶ, διὰ νὰ μὴ ὑπάρξῃ ἐσφαλμένη παράστασις περὶ Θεοῦ, ὀμιλεῖ μετ’ αὐτοῦ ὁ Θεὸς ἐν νεφέλῃ καὶ τέλος εἰσάγει τὸν Μωϋσῆν εἰς τὸ μυστήριον τοῦ γνόφου. ‘Η ἀνάβασις αὐτῇ συντελεῖται διὰ τῆς θείας χάριτος καὶ ἴκανοποιεῖ τὴν ψυχὴν, ἡ ὁποία «οὐ παύεται» «πάντοτε τοῖς ἔμπροσθεν ἐπεκτεινομένη». ‘Η ἐπιθυμία τῆς ὄρασεως ἡ ἡ θέα τοῦ Θεοῦ εἶναι ζωηρά, ἡ δὲ ἐρωτικὴ δύναμις ὀθεῖ τὸν ἐπιθυμοῦντα ἐκ τῆς γηίνης περιοχῆς εἰς τὴν καθαρῶς πνευματικήν¹⁹. ‘Η συνεχῆς πρόδος καὶ ἔξελιξις εἶναι γνωστὴ εἰς τὸν ἄγιον Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην καὶ τοὺς Καπ-

15β. B.L. LOSSKY, ‘Η θέα τοῦ Θεοῦ...’, σ. 170.

16. Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς δευτέρᾳ, Β', 84.

17. Περὶ τῶν ὀκτὼ νοητῶν θεωριῶν, Γ, 33.

18. Περὶ θείας ἐνώσεως καὶ βίου θεωρητικοῦ, Ε', 45.

19. ‘Εξήγησις ἀκριβῆς εἰς τὰ ἄσματα τῶν φυσμάτων 11, PG 44, 1000C-12, 1036A.

παδόκας πατέρας²⁰. ‘Ἄς ἵδωμεν δμως ἀναλυτικώτερον τὴν ἀνάβασιν ταύτην ὡς περιγράφεται ὑπὸ τῶν νηπτικῶν.

Κατὰ τὰ στάδια τῆς καθάρσεως ὁ πιστός, συνεχόμενος ὑπὸ τοῦ εἰσαγωγικοῦ φόβου, τοῦ «δι’ ἡμᾶς οἰκονομικῶς γενομένου», ἔχει γνῶσιν τινα, καὶ δὴ εἰς δι’ τοῦ ἀφορῆ εἰς τὴν ζημίαν τὴν δοπίαν ἡ ἀμαρτία ἐπέφερε καὶ εἰς τὰς μελλοντικὰς ἐκ ταύτης συνεπείας, δηλ. εἰς τοὺς κολασμούς. Πέτρος ὁ Δαμασκηνὸς διακρίνει τρεῖς θεωρίας ἡ γνώσεις εἰς τὸ στάδιον τῆς πράξεως. ‘Η πρώτη γνῶσις ἀναφέρεται εἰς τὰς θλίψεις καὶ τοὺς πειρασμούς τοῦ αἰδονος τούτου. ‘Ο ἔχων τὴν γνῶσιν ταύτην λυπεῖται διὰ πᾶσαν ζημίαν, ἣν ὑπέστη ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἐκ τῆς ἀμαρτίας. ‘Η δευτέρα γνῶσις ἀναφέρεται εἰς τὰ προσωπικὰ πταίσματα καὶ εἰς τὰς εὐεργεσίας τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ τοῦ ἀνθρώπου. ‘Η τρίτη γνῶσις ἀναφέρεται εἰς τὰ δεινά πρὸ τοῦ θανάτου καὶ μετ’ αὐτόν, ὡς ταῦτα περιγράφονται ἐν ταῖς θείαις Γραφαῖς. Αἱ γνώσεις αὗται ἡ θεωρίαι «πρέπουσι τῷ ἔτι πρακτικῷ, ἵνα διὰ πολλῶν δακρύων καὶ πικρῶν καθάρων τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν ἐκ πάντων τῶν παθῶν δυνηθῇ· καὶ κατὰ χάριν δέχεται παρὰ Θεοῦ τὰς λοιπὰς γνώσεις»²¹. Περὶ τῶν δεινῶν μετὰ θάνατον μνείαν ποιεῖται καὶ ἔτερος νηπτικός, Εὐάγριος ὁ μοναχός, χωρὶς νὰ διμιλῇ εἰδικῶς περὶ τῆς τρίτης κατηγορίας τῶν γνώσεων ὡς πράττει Πέτρος ὁ Δαμασκηνός. ‘Ο Εὐάγριος ὑπενθυμίζει ἀπλῶς τὴν πικροτάτην κατάστασιν ἐν τῷ “Ἄδῃ τῶν ψυχῶν ἐκείνων, οἱ ὄποιοι φεύγουν ἀμετανοήτως ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, ἀλλὰ καὶ τὴν παρρησίαν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ἐκείνων, οἱ ὄποιοι διάγουν βίον κατὰ Χριστόν. ‘Ιδού τί ἀκριβῶς ὑπομιμήσκει: «Μνήσθητι δὲ καὶ τῆς ἐν τῷ “Ἄδῃ νυνὶ καταστάσεως” λογίζου τό, πῶς ἄρα εἰσὶν ἐκεῖ αἱ ψυχαὶ; ἐν ποίᾳ πικροτάτῃ σιωπῇ; ἢ ἐν ποίῳ δεινοτάτῳ στεναγμῷ; ἡλίκῳ φόβῳ ἡ ἀγωνία; ἢ τίνι προσδοκίᾳ; Τὴν ἄπαυστον δόδυνην, τὸ ψυχικὸν καὶ ἀπέραντον δάκρυον. ‘Αλλὰ καὶ ἡμέραν ἀναστάσεως καὶ παραστάσεως μνήσθητι τῆς πρὸς τὸν Θεόν· φαντάζου τὸ φοβερὸν ἐκεῖνο καὶ φρικῶδες βῆμα· ἄγε εἰς μέσον τὰ ἀποκείμενα τοῖς ἀμαρτάνουσιν· αἰσχύνην τὴν κατ’ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ Χριστοῦ αὐτοῦ· ἀγγέλων, ἀρχαγγέλων, ἔξουσιῶν καὶ πάντων ἀνθρώπων· τὰ τε κολαστήρια πάντα, πῦρ τὸ αἰώνιον, τὸν σκόληκα τὸν ἀτελεύτητον, τὸν τάρταρον, τὸ σκότος, τὸν ἐπὶ πᾶσι τούτοις τὸν δόδοντων βρυγμόν, τοὺς φόβους καὶ τὰς βασάνους. ‘Αγε δὴ καὶ τὰ τοῖς δικαίοις ἀποκείμενα ἀγαθά· παρρησίαν τὴν μετὰ Θεοῦ Πατρὸς καὶ Χριστοῦ Αὐτοῦ· ἀγγέλων, ἀρχαγγέλων, ἔξουσιῶν καὶ παντὸς δήμου·

20. W. VÖLKER, *Gregor von Nyssa als mystiker...*, σ. 187ē. Τοῦ αὐτοῦ, *Kontemplation...*, σ. 175.

21. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Περὶ τῶν ὀκτὼ νοητῶν θεωριῶν, Γ', 33.

βασιλείαν καὶ τὰ ταύτης δωρήματα· τὴν χαρὰν καὶ τὴν ἀπόλαυσιν»²².

Ἡ τετάρτη γνῶσις, κατὰ Πέτρον τὸν Δαμασκηνόν, σχετίζεται μὲ τὴν κατανόησιν τῆς διαγωγῆς τοῦ Κυρίου ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ καὶ πάντων τῶν ἀγίων, μαρτύρων καὶ ὁσίων πατέρων. Διὰ τῆς τετάρτης γνώσεως ἄρχεται ἡ κυρίως θεωρία. Εἶδομεν δὴ ὁ ἀσκούμενος πιστὸς πάσχει ἐν τῇ ἀσκήσει, διὰ τῆς ἀσκήσεως αὐτοῦ συμπάσχει τῷ Χριστῷ καὶ συμμετέχει εἰς τὸ πάθος αὐτοῦ. Συμμετέχων δὲ μως εἰς τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ λαμβάνει γνῶσιν περὶ αὐτοῦ καὶ κυρίως ἔχει πλήρη συναίσθησιν τῆς αἰτίας δι' ἣν πάσχει. Τὴν γνῶσιν ταύτην θεωρεῖ ὁ Πέτρος ὁ Δαμασκηνὸς πρώτην, ἐπειδὴ διὰ ταύτης εἰσέρχεται ὁ πιστὸς εἰς τὴν θεωρίαν. Τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ εἶναι μυστήριον· ἡ βίωσις τοῦ μυστηρίου τούτου συντελεῖται διὰ τῆς ἔκουσίας συμμετοχῆς τοῦ πιστοῦ εἰς αὐτό· «Διὰ γάρ τὸ ἐγχρονίσαι αὐτὸν καὶ ἀγωνίσασθαι περὶ τῶν σωματικῶν τε καὶ ἡθικῶν πράξεων, συνεσταυρώθη τῷ Χριστῷ καὶ συνετάφη διὰ τῆς γνώσεως τῶν πραγμάτων, κατά τε τὴν φύσιν καὶ ἄλλοισιν, συνηγέρθη δὲ δι' ἀπαθείας καὶ γνώσεως τῶν τοῦ Θεοῦ μυστηρίων»²³. Συμμετέχων δὲ μως εἰς τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ λαμβάνει γνῶσιν περὶ αὐτοῦ. Συγκρίνων δὲ τὸ ἑαυτοῦ πάθος πρὸς ἑκεῖνο τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας, κατανοεῖ δὴ τὸ ἑαυτοῦ πάθος εἶναι ἐλάχιστον. Διὰ νὰ μὴ νομίσῃ ὁ ἀσκούμενος δὴ πράττει τι μέγα διὰ τῶν στεναγμῶν καὶ τῶν δακρύων του, δίδεται κατά χάριν εἰς αὐτὸν ἡ γνῶσις τῶν παθημάτων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀγίων πάντων. Οὕτω πληροφορεῖται πῶς τοσαῦτα ὑπέμειναν οἱ ἄγιοι καὶ πόσα χάριν ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων ἐπαθεν ὁ Χριστός. Διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἀσκήσει, φωτίζεται ὁ νήφων εἰς γνῶσιν τῶν γινομένων ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀγίων ὡς καὶ τῶν λεγομένων ὑπὸ αὐτῶν²⁴. Κατὰ ταῦτα ὁ πάσχων ἐν Χριστῷ λαμβάνει θείαν γνῶσιν ἀναφερομένην εἰς τὸ σωτήριον ἔργον τοῦ Χριστοῦ διὰ τοῦ σταυροῦ. «Οτι διὰ τοῦ σταυροῦ σώζεται ὁ ἀνθρωπός, τοῦτο ἀποτελεῖ βασικὴν διδασκαλίαν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, τὴν δόποιαν γνωρίζουν πάντες οἱ χριστιανοὶ παιδιόθεν ἐξ ἀκοῆς. Διὰ τῆς συμμετοχῆς τοῦ πιστοῦ εἰς τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ ἀσκήσει, ὁ πιστὸς λαμβάνει τὴν αὐτὴν γνῶσιν, αὐτὴ δημοσίᾳ δὲν εἶναι πλέον ἐξ ἀκοῆς, ἀλλὰ ἐκ προσωπικῆς διὰ τῆς θείας χάριτος πείρας. Ἡ πεῖρα αὗτη φωτίζει τὸν πιστὸν καὶ ἐγγενῆ εἰς τὴν καρδίαν ἐλπίδα διὰ περαιτέρω ἐν Χριστῷ γνῶ-

22. ΕΥΑΓΡΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, 'Υποτίπωσις μοναχική, Α', 42.

23. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Περὶ τῆς δευτέρας ἐπιτολῆς, Γ', 26.

24. Τοῦ αὐτοῦ, Λόγοι στροπτικοὶ πρενυματικῆς γνώσεως, Γ', 132.

σιν. Ἐπειδὴ διὰ τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ συνετρίβη ὁ σατανᾶς, διὰ τῆς συμμετοχῆς τοῦ πιστοῦ εἰς τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ ὁ πιστὸς αἴρει τὸν ἴδιον του σταυρὸν καὶ συνειδητοποιεῖ πλέον διτὶ ἡ «ἄρσις» τοῦ ἴδιον του «σταυροῦ» δὲν εἶναι τὰ προβλήματα τοῦ κόσμου τούτου, αἱ θλίψεις καὶ αἱ ἀγωνίαι καὶ ὁ πόνος, περὶ τῶν ὅποιων γνῶσιν λαμβάνει, ὡς εἶδομεν ἐν ἀρχῇ, ἀλλὰ ἡ ἔκουσία ἐν Χριστῷ προσπάθεια συντριβῆς τοῦ διαβόλου καὶ τῆς «συμμορίας» αὐτοῦ²⁵.

Διὰ τοῦ φωτισμοῦ τὸν ὅποιον λαμβάνει ὁ νήφων διὰ τῆς Ἀγίας Γραφῆς προχωρεῖ εἰς τὴν φυσικὴν θεωρίαν καὶ τὴν γνῶσιν τῶν ὄντων. Περὶ τῆς θεωρίας ταύτης δημιεῖ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς. Αὕτη κατ' αὐτὸν συνίσταται εἰς τὴν ἀναγωγὴν ἐκ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἐπὶ τὸν ἡγεμόνα τοῦ παντός. Διὰ τῆς γνώσεως δηλ. τῆς φύσεως καὶ τῶν ὄντων δῆμηται ὁ πιστὸς εἰς τὸ φῶς, δωρούμενον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Σκοπὸς τῆς φυσικῆς γνώσεως εἶναι ἡ προσκύνησις καὶ ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ²⁶. Εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ ἄγεται ἐπίσης ὁ πιστὸς καὶ διὰ τῆς γνώσεως τοῦ ἑαυτοῦ του «έαυτὸν γάρ τις ἔαν γνῷ, Θεὸν εἰσεται»²⁷. Ἀνάλογα διδάσκει καὶ ὁ Ὁριγένης. «Ο ἄνθρωπος δι' ἐνὸς βλέμματος αὐτοῦ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς φύσεως ἄγεται εἰς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ»²⁸. Κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης, ἡ παρατήρησις τῆς φύσεως ἀποτελεῖ ὁδὸν πρὸς τὸν Θεόν. Βλέπων ὁ χριστιανὸς τὴν θείαν δύναμιν καὶ τὴν ἀγαθότητα ἀποκτῷ διὰ τῆς γνώσεως ταύτης ἐφόδια ἵνα πορεύεται πρὸς τὰ ἄνω. Κατὰ τὸν ἀδελφὸν τοῦ Μ. Βασιλείου ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ὁμοιάζει πρὸς τὸν Θεόν καὶ ἔνεκα τούτου ἡ πρὸς τὸν Θεόν γνῶσις εἶναι ἔμρυτος²⁹, ἐνῷ κατὰ τὸν Μ. Βασιλείου ὁ κόσμος εἶναι διδασκαλεῖον πνευματικῆς γνώσεως. Παντοῦ εἰς τὸν κόσμον ὑπάρχουν ἵχνη τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ³⁰.

Οἱ Ἱεροὶ νηπτικοί, ὡς καὶ πάντες οἱ πατέρες; τῆς Ἐκκλησίας, διδοῦν μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν πρώτην βαθμίδα τῆς τελειώσεως, διότι ὁ νοῦς ἀπαλλάσσεται βαθμηδὸν τῶν ἐπιρροῶν τοῦ διαβόλου, κε-

25. Πρβλ. Ιω. ΡΟΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία...*, σ. 144.

26. Στρωματεῖς Δ', 28, ΒΕΠ 8, 100·Β', 2 ΒΕΠ 7, 308·Γ, 6, ΒΕΠ 8, 26·W. VÖLKER, *Der wahre Gnostiker...*, σ. 389-401.

27. Παιδαγ. Γ', 1, ΒΕΠ 7, 189.

28. W. VÖLKER, *Der wahre Gnostiker...*, σ. 390.

29. «Ο πάστης τῆς κτίσεως καὶ ἐμπαθοῦς διαθέσεως τὴν ἑαυτοῦ καρδίαν ἀποκαθήρας, ἐν τῷ ἴδιῳ κάλλει τῆς θείας φύσεως καθορῇ τὴν εἰκόνα», Εἰς τοὺς μακαρισμούς, Λόγος 6, PG 44, 1259 C. Bl. W. VÖLKER, *Gregor von Nyssa...*, σ. 175 ἐ.

30. M. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 'Εξ. 'Ομιλ. 9, 4, PG 29, 197B. 'Ἐπιστολ. 235, I, PG 32, 872B. 'Εξ. 'Ομιλ. 1, 6, PG 29, 16BC.

καθαρμένος δὲ φωτίζεται καὶ καθίσταται ἵκανὸς δέκτης τῆς θείας γνώσεως. Κατὰ τὸν ἄγιον Μάξιμον τὸν Ὀμολογητὴν ὁ νοῦς λαμβάνει τὴν δύναμιν νὰ διερευνᾷ πᾶσαν τὴν κτίσιν, δηλ. τὸ ἐσώτερον νόημα ἡ τοὺς λόγους (τὰ νοήματα) αὐτῆς ἐφ' ὅσον προηγεῖται ἡ κάθαρσις αὐτοῦ. «Καθαρός ὑπάρχων ὁ νοῦς, τὰ νοήματα τῶν πραγμάτων ἀναλαμβάνων, εἰς τὴν πνευματικὴν θεωρίαν δι' αὐτῶν κινεῖται»³¹. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἄγιον πατέρα ἡ θεωρία δὲν ἀποτελεῖ εἶδος φιλοσοφικῆς ἀσκήσεως τοῦ νοῦ. Αὕτη, ἐφ' ὅσον προϋποθέτει καθαρότητα τοῦ νοῦ, ἡ δὲ καθαρότης συντελεῖται διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀσκήσεως καὶ τῆς παρεχομένης χάριτος τοῦ τρισυποστάτου Θεοῦ, εἰναι σαφῶς θεῖος φωτισμός. Ἀποκτῶν ὅμως μερικὴν γνῶσιν ὀφείλει νὰ πορεύεται πρὸς μεγαλυτέραν διὰ τῆς καλλιεργείας τῆς ἀγάπης, τῆς ἐγκρατείας καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν. «Μερικῆς γνώσεως παρὰ τοῦ Θεοῦ καταξιωθεῖς, μὴ ἀμέλει ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας. Αὗται γάρ τὸ παθητικὸν μέρος τῆς ψυχῆς ἐκκαθαίρουσαι, τὴν ἐπὶ τὴν γνῶσιν ὁδὸν ἀεὶ σοι εὐτρεπίζουσιν. Ὁδὸς δὲ ἐπὶ τὴν γνῶσιν ἔστιν ἀπάθεια καὶ ταπείνωσις· ὃν χωρίς, οὐδεὶς ὀψεται τὸν Κύριον»³². Διὰ τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς ἐπακολουθούσης καθάρσεως ὁ νοῦς εὐρίσκεται ἐν τῇ μυστικῇ κατανοήσει τῶν λόγων τῶν δυντῶν, ὡς καὶ ἐν τῇ ἀναζητήσει τῶν ἐσωτέρων νοημάτων. Ταῦτα δὲ ἀποτελοῦν τὴν πνευματικὴν τροφὴν τοῦ νοῦ. Ὁ κεκαθαρμένος νοῦς, ἀσχολούμενος μὲ τὰ δρατά, ἐρευνᾷ πρωτίστως τοὺς φυσικοὺς λόγους καὶ τὰ νοήματα αὐτῶν³³. Πέραν ὅμως τῆς γνώσεως τῶν δυντῶν ὁ νοῦς καθίσταται βαθμηδὸν ἵκανὸς δπως ἀποκτήσῃ καὶ γνῶσιν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου ἡ τοῦ ἀοράτου. Ἡ γνῶσις αὗτη εἰναι «ἄνυλος»³⁴. Εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦτο «κατανοοῦνται οἱ λόγοι τῆς προνοίας καὶ τῆς κρίσεως, οἱ ἐπικρατοῦντες ἐν τῷ ἡθικῷ κόσμῳ. Ἐπ' αὐτῶν τῶν λόγων θεμελιοῦται ὀλόκληρος ἡ ζωὴ τοῦ κόσμου, πάντες οἱ σκοποὶ αὐτοῦ, οἱ δποῖοι συνάγονται εἰς τὸν ὑψηλότερον σκοπὸν αὐτῶν, τὴν θέωσιν ἐν τῇ ἐνώσει μετὰ τοῦ Θεοῦ»³⁵.

Εἰδομεν, κατὰ τὸν Πέτρον τὸν Δαμασκηνόν, δτι μετὰ τὴν γνῶσιν τῶν παθημάτων τοῦ Χριστοῦ, ὁ πιστὸς λαμβάνει καὶ ἑτέρας γνώσεις. Συγκεκριμένως οὗτος διμιλεῖ περὶ τριῶν ἄλλων γνώσεων ἡ θεωριῶν μετὰ τὴν γνῶσιν τῶν παθημάτων τοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὴν συνέχειαν ἔρχεται ἡ

31. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἑκατοντάς πρώτη*, Β', 12.

32. Τοῦ αὐτοῦ, *Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἑκατοντάς τετάρτη*, Β', 46.

33. Βλ. 'Αρχιμ. ΑΡΤΜ. ΡΑΝΤΟΣΑΒΑΛΙΕΒΙΤΣ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 163.

34. Αὐτόθι σ. 164.

35. Αὐτόθι.

πέμπτη γνῶσις, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὰ πράγματα τῆς φύσεως καὶ τὴν ἄλλοισιν αὐτῶν. Ἡ ἕκτη ἀναφέρεται εἰς τὴν γνῶσιν καὶ κατανόησιν τῶν αἰσθητῶν κτισμάτων τοῦ Θεοῦ, ὅπότε «ἄρχεται ἀπαθῶς βλέπειν τὰ κάλλη τῶν κτισμάτων»³⁶. Τοῦτο δὲν σημαίνει δτι ὁ νηπτικὸς λαμβάνει ἐπιστημονικὴν γνῶσιν, δτι δηλ. γίνεται ἀστρολόγος, μαθηματικός, φυσικός ἡ δι.τιδήποτε ἄλλο. Δηλ. δὲν καθίσταται ἐπιστήμων περὶ τῆς οὐσίας τῶν δυντῶν, ἀλλὰ γνωρίζει δτι πάντα ταῦτα εἰναι δημιουργήματα τῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Ὁ νηπτικὸς οὖτως, ἐρχόμενος ἐν Χριστῷ εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν κόσμον, λαμβάνει θεῖον φωτισμὸν καὶ γνωρίζει δτι τὰ πάντα ἀποτελοῦν δημιουργήματα τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ³⁷. Ἐπακολουθεῖ ἡ ἐβδόμη γνῶσις ἡ ἡ θεωρία ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν κατανόησιν τῶν νοητῶν κτισμάτων τοῦ Θεοῦ. Ὁ καταξιωθεῖς τῇ ἐβδόμης γνώσεως θαυμάζει τὸ πλῆθος τῶν ἀσωμάτων δυνάμεων, Ἐξουσιῶν, Θρόνων, Κυριοτήτων, Σεραφίμ καὶ Χερουβίμ, «τῶν ἐννέα μὲν ταγμάτων, τῶν ἐν πάσαις ταῖς θείαις Γραφαῖς εὑρισκομένων, ών τὴν φύσιν, ισχύν τε καὶ τὰ λοιπὰ ἀγαθά, ἡ περὶ αὐτῶν θεωροῦνται, τῷ Θεῷ καὶ ποιητῇ αὐτῶν γινωσκόμενα»³⁸.

Ἡ θεωρία τῶν δυντῶν καὶ ἡ γνῶσις αὐτῶν συνδέονται μὲ τὴν φυσικὴν γνῶσιν, διότι αὗτη ἔχει σχέσιν μὲ τὴν κατὰ φύσιν ζωὴν, εἰς ἣν ἐπιστρέφει ὁ ἄνθρωπος. Εἴδομεν δτι διὰ τῆς ἀσκήσεως πολεμοῦνται τὰ πάθη, δηλ. ἡ εἰδωλολατρία καὶ ἡ παρὰ φύσιν κατάστασις, ἐνῷ συγχρόνως ἐπανέρχεται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν Θεόν, εἰς τὴν κατὰ φύσιν ζωὴν. Ἐν τῇ καταστάσει ταῦτη ὁ ἄνθρωπος εἰναι πλέον εἰς θέσιν νὰ βλέπῃ τὰ πράγματα ώς ἔχουν καὶ νὰ ἐρμηνεύῃ τοὺς λόγους αὐτῶν. Πέ-

36. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ τῆς ἐκτῆς γνώσεως*, Γ, 52.

37. Πρβλ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Κριτικὸς ἐλεγχος...*, σ. 503.

38. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ τῆς ἐβδόμης γνώσεως*, Γ', 58. Βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ: «Πάσας ἡ θεολογία τὰς οὐρανίους οὐσίας ἐννέα κέκληκεν ἐκφαντορικαὶς ἐπωνυμίαις· ταῦτας ὁ θεῖος ἡμῶν ἱεροτελεστῆς εἰς τρεῖς ἀφορίζει τριαδικάς διακοσμήσεις. Καὶ πρώτην μὲν εἰναι φησι τὴν περὶ Θεόν οὖσαν ἀεὶ, καὶ προσεχῶς αὐτῷ καὶ πρὸ τῶν ἄλλων ἀμέσως ἡνῶσθαι παραδεδομένην· τοὺς τε γάρ ἀγιωτάτους θρόνους, καὶ τὰ πολυόμματα καὶ πολύπτερα τάγματα, Χερουβίμ· Ἐβραίων φωνῇ καὶ Σεραφίμ ὀνομασμένα, κατὰ τὴν πάντων ὑπερκειμένην ἐγγύτητα περὶ Θεόν ἀμέσως ἰδρύεσθαι, φησί παραδιδόναι τὴν τῶν ιερῶν λογίων ἐκφαντορίαν. Τὸν τριαδικὸν οὖν τοῦτον διάκοσμον, ὡς ἔννα καὶ ὁμοταγή καὶ δυντῶν πρώτην ιεραρχίαν, ὁ κλεινὸς ἡμῶν ἔφη καθηγεμών ἡς οὐκ ἔστιν ἑτέρα θεοειδεστέρα, καὶ ταῖς πρωτουργοῖς τῆς θεαρχίας ἐλλάμψειν ἀμέσως προσεχεστέρα. Δευτέραν δὲ εἰναι φησι, τὴν ὑπὸ τῶν ἔξουσιῶν, καὶ κυριοτήτων, καὶ δυνάμεων συμπληρουμένην. Καὶ τρίτην ἐπ' ἐσχάτων τῶν οὐρανίων ιεραρχῶν, τὴν τῶν ἀγγέλων τε καὶ ἀρχαγγέλων καὶ ἀρχῶν διακόσμησιν», *Περὶ τῆς οὐρανίου ιεραρχίας* 6, 2, PG 3, 200 D-201 A.

τρος ὁ Δαμασκηνός παρατηρεῖ διτι, διτος τοῦ νήφοντος ἐν τοῖς δάκρυσιν, ὁ νοῦς καθαίρεται ἀπὸ τῶν παθῶν, κεκαθαρμένος δὲ ἔρχεται εἰς τὴν ἀρχικήν αὐτοῦ κατάστασιν, τὴν φυσικὴν γνῶσιν, τὴν δόποιαν εἰχε πρὸ τῆς πτώσεως, καὶ τὴν δόποιαν ἀπώλεσεν ἕνεκα ταύτης. Ἡ φυσικὴ αὐτῇ γνῶσις, ἡ τὸ κατὰ φύσιν ζῆν, λέγεται ὑπὸ ἄλλων φρόνησις, διότι ὁ νοῦς, καθαρὸς πλέον, βλέπει τὰ πράγματα ως ἔχουν· λέγεται δὲ καὶ διόρασις. Ἐπίσης φωτίζεται κατὰ τὴν μελέτην τῆς Γραφῆς εἰς γνῶσιν τῶν κεκρυμμένων αὐτῆς μυστηρίων καὶ τῶν λόγων τῶν δυντῶν, δηλ. ἀναγνωρίζει «τὸν σκοπὸν δι» ὃν ἐγένετο ἔκαστον πρᾶγμα³⁹. Ἐφ' ὅσον ἡ φυσικὴ αὐτῇ γνῶσις ἐπεται τῆς ἐσωτερικῆς καθαρότητος καὶ δίδεται μετὰ τὴν γνῶσιν τῶν παθημάτων τοῦ Χριστοῦ, τότε ἡ γνῶσις αὐτῇ, κατὰ τὸν ἵερὸν νηπτικόν, ὀλοκληροῦται ἐν Χριστῷ. Ἀλλωστε καὶ ἡ ἀπαιτουμένη διὰ τὴν ἐσωτερικὴν καθαρότητα ἀσκησις πραγματοποιεῖται ἐν Χριστῷ. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει μὲν ἔμφυτον τὴν δυνατότητα νὰ γνωρίζῃ τὸν κόσμον ἀλλ' ἔνεκα τῆς πτώσεώς του ἡ γνῶσις αὐτοῦ εἶναι πολλάκις συγκεχυμένη, ἐνίστε δὲ καὶ πεπλανημένη. Ἡ προερχομένη διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἡ διὰ τῆς φύσεως γνῶσις ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς ἐκείνην τὴν διδομένην ἐν Χριστῷ. Τὸ μυστήριον τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου εἶναι τὸ μέτρον καὶ τὸ κριτήριον, δεικνῦν τὴν σημασίαν τῶν αἰνιγμάτων τῆς Ἀγίας Γραφῆς, καὶ συνεργεῖ εἰς τὴν ὑφ' ἡμῶν ὀρθὴν κατανόησιν τῶν κτισμάτων. «Τὸ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου μυστήριον», λέγει ὁ ἄγιος Μάξιμος, «πάντων ἔχει τῶν τε κατὰ τὴν Γραφὴν αἰνιγμάτων καὶ τύπων τὴν δύναμιν· καὶ τῶν φαινομένων κτισμάτων τὴν ἐπιστήμην. Καὶ ὁ μὲν γνοὺς σταυροῦ καὶ ταφῆς τὸ μυστήριον, ἔγνω τῶν προειρημένων τοὺς λόγους. Ὁ δὲ τῆς ἀναστάσεως μυηθεὶς τὴν ἀπόρρητον δύναμιν, ἔγνω τὸν ἐφ' φ τὰ πάντα προηγουμένως δι Θεὸς ὑπεστήσατο σκοπόν»⁴⁰. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἀγίου Μαξίμου «Ο τοῦ Θεοῦ Λόγος οὐ μόνον καθ' διτι σεσάρκωται λέγεται σάρξ, ἀλλὰ καὶ καθ' διτι Θεὸς Λόγος ἀπλῶς νοούμενος ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν καὶ Πατέρα, καὶ σαφεῖς καὶ γυμνοῖς τοὺς τῆς ἀληθείας περὶ τῶν δλῶν ἔχων τύπους, οὐ περιέχει παραβολὰς καὶ αἰνίγματα, οὐδὲ ἴστορίας δεομένας ἀλληγορίας»⁴¹. Ἐρμηνεύων τὸ χωρίον τοῦτο δι Ραντοσαβλίεβιτς εύρισκει τόσον ἔντονον τὴν παρουσίαν τοῦ Λόγου, ὥστε ἡ φύσις, ὁ ἄνθρωπος,

39. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Λόγοι συνοπτικοὶ πνευματικῆς γνώσεως, Γ', 163, 164.

40. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, Περὶ τῆς Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς πρώτη, Β', 61-62.

41. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς δευτέρα, Β', 80.

ἡ Γραφή, ἡ Ἐκκλησία, πάντα ταῦτα ἀποτελοῦν, τρόπον τινά, μυστικὰς σαρκώσεις τοῦ Λόγου, ἄνευ τοῦ ὁποίου δὲν δύνανται νὰ νοηθοῦν⁴².

Κατηγορηματικώτερος ἔτι ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου είναι ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Οὗτος παρατηρεῖ διτι ἡ ἀνθρωπότης προσεπάθει νὰ κατανοήσῃ τὰς θεολογικάς ἐννοίας δι» ὑποθέσεων καὶ εἰκασιῶν, ἐκκινοῦσα δηλ. ἀπὸ τῆς θεωρίας τῶν κτιστῶν. Νῦν δμως, διτε ἐφανερώθη ἡ ζωή, δὲν βλέπομεν πλέον ἐκ τοῦ «εἰκότος», δι» ὑποθέσεων καὶ εἰκασιῶν, ἀλλ' ἀπ' εὐθείας παρὰ τοῦ Κυρίου. Ὁ Χριστός, κατὰ τοὺς λόγους τοῦ ἰδίου, είναι ὁ μόνος καθηγητής (*Ματθ. 23, 10*), δι ὁρισθεὶς «ιδίος Θεοῦ ἐν δυνάμει κατὰ πνεῦμα ἀγιωσύνης ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν» (*Ρωμ. 1, 4*). Ὁ Κύριος ἔσωσεν ἡμᾶς ἐκ τῶν ἀμαρτιῶν ἡμῶν καὶ ἀπεκάλυψεν ἡμῖν τὸν Θεόν καὶ τὴν ἀληθείαν. Τὸ ἔργον τοῦτο, ὑπογραμμίζει ὁ Παλαμᾶς, δὲν ἐπραγματοποίησεν ἀνθρωπος οὐδὲ ἄγγελος. Κατὰ ταῦτα δὲν χρειαζόμεθα πλέον τὰ φῶτα τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Αἰγυπτίων διὰ τὴν ἀληθογνωσίαν⁴³. Ἐπίσης, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἀγίου Ἰσαάκ τοῦ Σύρου, τὴν δόποιαν ἐπικαλεῖται ὁ Παλαμᾶς, οἱ ἀνθρωποι διαθέτουν δύο ὄφθαλμούς· διὰ τοῦ ἐνὸς βλέπουν τὴν δύναμιν, τὴν σοφίαν καὶ τὴν πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀποκτοῦν τὴν γνῶσιν τοῦ κτίσαντος ἐκ τῶν κτισμάτων, ἐνῷ διὰ τοῦ ἐτέρου ἔχουν τὴν θεωρίαν δχι τῆς φύσεως, ἀλλὰ τῆς δόξης τῆς φύσεως αὐτοῦ⁴⁴. Καὶ ὁ Παλαμᾶς παρατηρεῖ διτι πᾶς ὁ ἔχων τὸ φῶς τῆς γνώσεως τῶν δυντῶν καὶ βλέπων δι» αὐτοῦ τὸν Θεόν, δὲν σημαίνει διτι ἔχει ἔνοικον τὸν Θεόν, ἀλλὰ αὐτὴν τὴν γνῶσιν τῶν κτισμάτων καὶ ἐκ ταύτης στοχαζεται ἀναλογικῶν τὸν Θεόν. Ἐκείνος δμως, δι ὁποῖος ἔχει ἔνοικον τὸ φῶς τῆς δόξης, βλέπει δχι ἀναλογικῶς, ἀλλὰ μὲ ὑπερκειμένην τῶν κτισμάτων θεωρίαν γνωρίζει τὸν Θεόν καὶ φέρει ἐντὸς αὐτοῦ τὸν Θεόν. «Οὐκοῦν οὐ πᾶς δι τὴν δυντῶν γνῶσιν ἔχων δι» αὐτῆς ὄρδων ἔνοικον ἔχει τὸν Θεόν, ἀλλ' αὐτὴν τὴν γνῶσιν τῶν κτισμάτων, ἐξ αὐτῆς ως ἐξ εἰκότος στοχαζόμενος Θεόν. Ὁ δὲ τὸ φῶς ἐκείνο ἔχων ἀπορρήτως καὶ

42. «Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 167. Πρβλ. P. EVDOKIMOV, Τὸ ἄγιο Πνεῦμα..., σ. 23.

43. «Ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων 2, 3, 46», ἔκδ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ τόμ. Α, σ. 578-579. Χαρακτηριστικῶς δι Στ. Παπαδόπουλος ἀναλύων ἀπόψεις τοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη, ἀκμάσαντος κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ΙΔ' αἰώνος καὶ διακριθέντος ὡς ἡσυχαστοῦ, λέγει: «Αἱ ἀληθειῶν τῆς ἀποκαλύψεως ἀποτελοῦν λειτουργίαν ἔνενην, ἀγνωστὸν δλῶς καὶ ἀπρόσιτον εἰς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ προειρημένην φιλοσοφίαν. Τούτου δεδομένου, πᾶς ἡ φιλοσοφία, καὶ ἐν προκειμένῳ ἡ Ἑλληνική, δύναται νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν τῶν ἀποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν; 'Μή Ἐλληνες περὶ Τριάδος θεολογίοντιν... ἀλλ' οὐδὲ εἰ Πνεῦμα Ἄγιον Ἰσασιν 'Ἐλληνες', Συνάντησις..., σ. 85-86.

44. Λόγος 72, ἔκδ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ, Ἀθῆναι 1895, σ. 281.

όρων οὐκέτ' ἐκ τοῦ εἰκότος, ἀλλ' ἀληθεῖ καὶ τῶν κτισμάτων πάντων ὑπερανιδρυμένη θέᾳ, γινώσκει τε καὶ ἐν ἑαυτῷ ἔχει τὸν Θεόν· οὐ γάρ χωρίζεται ποτε τῆς ἀιδίου δόξης»⁴⁵. Ἡ λεγομένη κατὰ ταῦτα φυσικὴ Θεολογία (Theologia naturalis), χρησιμοποιήσασα τὴν Λογικὴν τῶν καταφάσεων διὰ γνωσιολογικῶν κυρίως κατηγοριῶν, δηλ. τὴν παραδοχὴν ἐνὸς ἐκτὸς τοῦ κόσμου Θεοῦ, τὴν πίστιν διτὶ ἡ φύσις καὶ ἡ ὑπαρξίς αὐτοῦ νοοῦνται καὶ βεβαιοῦνται πλήρως διὰ τῆς πίστεως καὶ τῶν φυσικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ δόν (analogia entis) τῆς περιωνύμου ἀρχῆς τῶν Δυτικῶν Σχολαστικῶν⁴⁶, δὲν δύναται νὰ παραλληλισθῇ πρὸς τὴν κατὰ φύσιν ζωὴν, πραγματοποιουμένην οὐχὶ διὰ κατηγορημάτων τοῦ δρθοῦ λόγου, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐν Χριστῷ καθάρσεως. Ἐπίσης ἡ συγκεχυμένη γνῶσις περὶ τῶν δυτῶν, τὴν δοπίαν λαμβάνει καὶ ὁ ἐκτὸς τῆς χάριτος ἀνθρωπος διὰ τῆς φύσεως, δὲν δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς τὴν παρεχομένην ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ γνῶσιν. Ἡ μόνη ὁδὸς θεογνωσίας, ἐξ ἐπόψεως νηπικῆς θεολογικῆς σκέψεως, παραμένει ἡ ὁδὸς τῆς θείας Οἰκονομίας ἐν Χριστῷ, διότι ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολὴ οὐδέποτε ἐκαλλιέργησε τὴν αὐτονομίαν τῆς φυσικῆς λογικῆς, *lumen naturale rationis* (τὸ φῶς τοῦ φυσικοῦ λογικοῦ). Ὁ Θεός ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν ἀνθρωπὸν διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἐνεργεῖ τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ πνεύματος αὐτοῦ. Ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ εἶναι πάντοτε χαρισματική⁴⁷.

Ἐξ δοσῶν ἐλέχθησαν ἐν τῇ παραγράφῳ ταῦτῃ, ἐν τῇ γνώσει ὑπάρχει πρόδος ἐκκινοῦσα ἐκ τῆς κατανοήσεως τῶν κατωτέρω εἰδῶν καὶ φθάνουσα εἰς τὴν ὑψηλοτέραν βαθμίδα ἐν Χριστῷ, δηλ. εἰς τὴν «ἄληστον γνῶσιν».

3. Τὸ ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ γνῶσις αὐτοῦ

Ἡ τελειοτέρα γνῶσις, ἣν λαμβάνει ὁ γνωστικός, εἶναι ἡ «ἄληστος γνῶσις», ἡ θεολογία. Αὕτη εἶναι, κατὰ Πέτρον τὸν Δαμασκηνόν, ἡ ὄγδοη γνῶσις, ἡ σχέσιν ἔχουσα μὲ τὴν ἀρπαγὴν τοῦ νοῦ ἐν τῇ προσευχῇ πρὸς τὸν Θεόν^{47a}. Πρόκειται περὶ τῆς «Μυστικῆς καὶ τελειοποιοῦ

45. «Ὕπερ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων 2, 3, 15», ἔκδ. Π. Χρηστοῦ, σ. 551, 2, 3, 16, σ. 552-3.

46. Βλ. Σπ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Προλεγόμενα εἰς τὴν ἐρώτησιν περὶ Θεοῦ*, Ἀθῆναι 1960, σ. 4-12. Βλ. ὥσπερ τὸ Στ. Παπαδοπούλου, *Συνάντησις...*, σ. 83. Πρβλ. Ε. ΘΕΟΔΟΡΟΥ, *Κριτικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως*, σ. 66-67.

47. Πρβλ. Μ. ΦΑΡΑΝΤΟΥ, *Ἡ θεολογία Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου*, Ἀθῆναι 1969, σ. 180. Πρβλ. P. ΕΝΔΟΚΙΜΟΥ, *Τὸ ἄγιο Πνεῦμα...*, σ. 24.

47a. *Περὶ τῆς ὄγδοης γνώσεως*, Γ', 59.

τάξεως», τῶν ἐλθόντων «εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ Χριστοῦ», περὶ ὃν ὄμιλεῖ Νικήτας ὁ Στηθᾶτος: «Καὶ ἴδιον μὲν αὐτοῖς τὸ διατεμεῖν τὸν ἀέρα καὶ τοῦ παντὸς ὑπερκύψαι, τὸ περὶ τὰς ἄνω τάξεις γενέσθαι τῶν οὐρανῶν καὶ τῷ πρώτῳ φωτὶ πλησιάσαι καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ ἐρευνῆσαι διὰ πνεύματος· ἔργον δὲ τὸ πληρῶσαι τὸν θεατὴν τῶν τοιούτων νοῦν τῶν περὶ προνοίας λόγων, τῶν περὶ δικαιοσύνης καὶ ἀληθείας, τῶν περὶ λύσεως αἰνιγμάτων καὶ παραβολῶν καὶ σκοτεινῶν λόγων τῆς θείας Γραφῆς· τέλος δὲ τὸ μυσταγωγῆσαι τὸν οὐτω τετελεσμένον τὰ ἀπόκρυφα μυστήρια τοῦ Θεοῦ, τὸ σοφίας ἔαυτὸν ἀρρήτου πληρῶσαι διὰ συνουσίας τοῦ Πνεύματος καὶ σοφὸν θεολόγον μέσον Ἐκκλησίας Μεγάλης ἀποδεῖξαι Θεοῦ, τῷ λόγῳ τῆς θεολογίας τοὺς ἀνθρώπους φωτίζοντα»⁴⁸.

Ο καταξιωθεῖς τῆς ἀμέσου γνώσεως, κατὰ τὴν ἀκροτάτην βαθμίδα τῆς θεογνωσίας, καθ' ἣν ὁ νηπικὸς λαμβάνει τὰς περὶ Θεοῦ «ἐκφάνσεις» καὶ ὀνομάζεται θεολόγος, γνωρίζει οὐχὶ τὸν Θεόν ὡς πρὸς τὸ εἶναι, ἀλλὰ τὰ περὶ τὸν Θεόν. Ο ἐκ τῶν πρώτων νηπικῶν Μακάριος ὁ Αἴγυπτος εἰς τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ περὶ Θεοῦ ἀποφατικῶς μὲν τονίζει τὸ ἀπερίγραπτον καὶ ἀκατάληπτον αὐτοῦ, καταφατικῶς δὲ τὴν πανταχοῦ παρουσίαν, τὴν παντοδυναμίαν, τὴν ἀγαθότητα, τὴν χρηστότητα, τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν φιλανθρωπίαν αὐτοῦ. Ἰδιαιτέρως ὑπογαμμίζει ὁ Μακάριος διτὶ ὁ Θεός εἰς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ εἶναι ἀγάπη, καὶ πρὸ παντὸς εἶναι ἀπῆλλαγμένος παντὸς κακοῦ⁴⁹. Οἱ χαρακτηρισμοὶ τοῦ Θεοῦ ὡς ἀγαθοῦ καὶ ἰσχυροῦ καὶ σοφοῦ καὶ κτίστου καὶ πατρὸς καὶ παντοκράτορος, δὲν εἶναι, κατὰ τὸν Εὐάγριον Ποντικόν, συμβεβηκότα ἡ ποιότητες, ἀλλὰ «αἰωνίως τῇ οὐσίᾳ αὐτοῦ ἐννυπάρχοντα στοιχεῖα»⁵⁰. Τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Θεόν, οἷον ἀγαθότης, χρηστότης, δικαιοσύνη, ἀγιασμός, φῶς, πῦρ, φύσις, δύναμις, σοφία καὶ τὰ τοιαῦτα, δὲν ἀποτελοῦν τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ. Ο Θεός δὲν θεολογεῖται, λέγει Πέτρος ὁ Δαμασκηνός, ἐκ τῶν κατ' αὐτόν. «Ἄστριστον γάρ τὸ θεῖον καὶ ἀπερίγραπτον καὶ οὐκ ἐκ τῶν κατ' αὐτὸν θεολογεῖται, ἀλλ' ἐκ τῶν περὶ αὐτόν», καὶ ἐπικαλούμενος τὸν ἄγιον Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην συνεχίζει: «δικαιότερον μᾶλλον εἰπεῖν τὸ ἀκατάληπτον, τὸ ἀνεξιχνίαστον, τὸ ἀνερμήνευτον, καὶ δσα οὐ δυνατὸν δρίζειν»^{50a}. Εκ τούτων συνάγεται διτὶ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἄλλο μὲν εἶναι ἀγνωστον καὶ ἀκατάλη-

48. ΝΙΚΗΤΑ ΣΤΗΘΑΤΟΥ, *Τρίτη γνωστικῶν κεφαλαίων ἐκατοντάς*, Γ', 336.

49. *Ὀμιλία 16, 1, PG 34, 613*. βλ. B. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, «Μακάριος». Ὁ Αἴγυπτος ὁ Μέγας ἡ ὁ πρεσβύτερος», ἐν *ΘΗΕ*, 8, 475.

50. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ I. ΜΑΓ' ΣΕΣΚΟΥ, ἐργ. μν., σ. 104.

50a. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ τῆς ὄγδοης γνώσεως*, Γ', 59.

πτον (δηλαδή ή ούσια αύτοῦ), ἄλλο δὲ γνωστὸν ἡ ἀκριβέστερον δύναται νὰ καταστῇ γνωστὸν (δῆλον, αἱ ἐκφαντορικαὶ δυνάμεις).

Ἡ διάκρισις μεταξὺ οὐσίας, μεταξὺ δηλαδὴ τῆς μὴ δυναμένης νὰ γνωσθῇ οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς γνώσεως καὶ μεθέξεως τῶν ἐκφαντορικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, διδαχθεῖσα καὶ ἀναπτυχθεῖσα ὑπὸ τῶν Καππαδοκῶν θεολόγων καὶ τοῦ Διονυσίου, ἐγένετο μετὰ ταῦτα ἀποδεκτὴ ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς ὁρθοδόξου παραδόσεως. Ὁ Ἀρεοπαγίτης ἐδίδαξεν διτὶ ὁ Θεός «ὑπέρκειται τῶν οὐσιῶν» καὶ εἶναι «ὑπερούσιος ἀοριστία». Διὰ τοῦ ὀνόματος Θεός «οὐ τί ἔστιν, ἀλλὰ τί οὐκ ἔστι, σημαίνεται»⁵¹. Ὁ Θεός εἶναι ἐκτὸς παντὸς ὀνόματος· εἶναι ἀνώνυμος, εἶναι αὐτοζῷ καὶ αὐτοσοφία. Ἀνάλογα διδάσκουν καὶ οἱ Καππαδόκαι θεολόγοι καὶ πατέρες Βασίλειος ὁ Μέγας καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης⁵². Κατὰ τὸν Διονύσιον ὡς καὶ κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης ἐνῷ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν δύναματα εἰς τὸν Θεόν ὑπάρχει ἐν τούτοις ἐν δνομα· ἡ ἀγαθότης⁵³. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον γνωρίζομεν τὸν Θεόν ἐκ τῶν ἐνεργειῶν· «Ἡμεῖς ἐκ μὲν τῶν ἐνεργειῶν γνωρίζειν λέγομεν τὸν Θεόν ἡμῶν», διδάσκει ὁ ἄγιος πατήρ, «τῇ δὲ οὐσίᾳ αὐτῇ προσεγγίζειν οὐχ ὑπισχνούμεθα. Αἱ μὲν γάρ ἐνεργειαι αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς καταβαίνουσιν, ἡ δὲ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος»⁵⁴.

Ἐν τῇ ἀποφατικῇ θεολογίᾳ μορφοῦται τὸ παράδοξον· «ἡ κατὰ τὸ κρείττον παντελῆς ἀγνωσία γνῶσις ἔστιν». Ὁ φθάνων εἰς τὴν θέαν τοῦ Θεοῦ «οὐκ αὐτὸν ἐώρακεν, ἄλλά τι τῶν αὐτοῦ τῶν δηνῶν καὶ γνωρισμάτων»⁵⁵. Ἐξ ἄλλου ὁ ἄγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἀναπτύσσει τὰ ἔξης· «Χρὴ οὖν τὸν περὶ Θεοῦ λέγειν ἡ ἀκούειν βουλόμενον, σαφῶς εἰδέναι, ὡς οὐδὲ πάντα ἅρρητα, οὐδὲ πάντα ρητά, τὰ τε τῆς θεολογίας, τὰ τε τῆς οἰκονομίας· οὔτε πάντα ἀγνωστα, οὔτε πάντα γνωστά». Καὶ δλίγον κατωτέρω συμπληρώνει· «Ἄπειρον οὖν τὸ Θεῖον καὶ ἀκατάληπτὸν· καὶ τοῦτο μόνον αὐτοῦ καταληπτόν, ἡ ἀπειρία καὶ ἀκαταληψία. Οσα δὲ λέγομεν ἐπὶ Θεοῦ καταφατικῶς, οὐ τὴν φύσιν, ἄλλὰ τὰ περὶ τὴν φύσιν δῆλοι. Κἄν ἀγαθόν, κἄν δίκαιον, κἄν σοφόν, κἄν διτὶ ἄλλο εἴπης, οὐ φύσιν λέγεις Θεοῦ, ἄλλὰ τὰ περὶ τὴν φύσιν»⁵⁶. Κα-

51. Περὶ θεῶν ὄρομάτων 1, 1, PG 3, 588B· Ἐκκλησιαστικὴ Ἱεραρχία 2, 3, PG 3, 140D· W. VÖLKER, *Die kontemplation...*, σ. 144.

52. W. VÖLKER, *Die kontemplation...*, σ. 148.

53. W. VÖLKER, *Kontemplation...*, σ. 182.

53a. M. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 235, PG 32, 869 AB.

54. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Ἐπιστολαὶ* 3, 1, PG 3, 1065 A· W. VÖLKER, *Kontemplation...*, 188.

55. *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὁρθοδόξου πίστεως* 1, 2, PG 94, 792 B· 1, 4, 800 BC.

τὰ τὸν Διονύσιον καὶ αἱ δύο θεολογίαι εἶναι ἀναγκαῖαι διά τὴν γνῶσιν· ἡ ἀποφατικὴ δύμας εἶναι τελειοτέρα⁵⁷. Ἡ καταφατικὴ θεολογία καλεῖται ὑπὸ τῶν πατέρων «συμβολική», ἐν τῇ ἐννοίᾳ διτὶ ἀναφέρεται μόνον εἰς τὰ ἀποκεκαλυμμένα ἰδιώματα τοῦ Θεοῦ, εἰς τὰς φανερώσεις τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τοῦ κόσμου. Ἡ ἀληθινὴ ὑπαρξίας τοῦ Θεοῦ δὲν ἡμπορεῖ νὰ ὑπαχθῇ εἰς οὐδὲν σύστημα σκέψεως. Νεῖλος ὁ ἀσκητὴς ἐπ’ αὐτοῦ συμβουλεύει τὰ ἔξης· «Μὴ σχηματίσῃς τὸ Θεῖον ἐν σεαυτῷ προσευχόμενος, μηδὲ πρὸς μορφήν τινα συγχωρήσῃς τυπωθῆναι σου τὸν νοῦν, ἄλλ’ ἀύλως τῷ ἀύλῳ πρόσιθι, καὶ συνήσεις»⁵⁸.

Ἡ διδασκαλία περὶ διακρίσεως ἀκαταλήπτου οὐσίας ἐν τῷ Θεῷ ἀφ’ ἐνὸς καὶ δυναμένων νὰ γνωσθοῦν καὶ καταστοῦν μεθεκταὶ ὑπὸ τοῦ πιστοῦ αἱ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ ἀφ’ ἐτέρου ἀνεπτύχθη ὑπὸ τοῦ ἄγιου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ κατ’ αὐτὸν εἶναι «ὑπεράρρητος» καὶ «ὑπεράγνωστος» καὶ «ὑπὲρ γνῶσιν»^{59a}. Ὁ ἐπιθυμῶν νὰ θεολογήσῃ, τονίζει ὁ αὐτὸς ἄγιος πατήρ, δὲν πρέπει νὰ ἀναζητήσῃ λόγους ἀναφερομένους εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ⁵⁹. Καὶ ἄλλαχοῦ θὰ ὑπογραμμίσῃ τὰ αὐτὰ λέγων ἐπὶ λέξει· «Ἐν δὲ Θεῷ γινόμενος, τοὺς περὶ οὐσίας αὐτοῦ πρῶτον λόγους ζητεῖ μὲν ὑπὸ τοῦ πόθου φλεγόμενος, οὐκ ἐκ τῶν κατ’ αὐτὸν δὲ τὴν παραμυθίαν εὑρίσκει. (Ἀμήχανον γάρ τοῦτο καὶ ἀνένδεκτον πάσῃ γεννητῇ φύσει ἐξ ἴσου). Ἐκ δὲ τῶν περὶ αὐτὸν παραμυθεῖται. Λέγω δή, τῶν περὶ ἀΐδιότητος, ἀπειρίας τε καὶ ἀοριστίας, ἀγαθότητός τε καὶ σοφίας καὶ δυνάμεως δημιουργικῆς τε καὶ προνοητικῆς τῶν δηνῶν. Καὶ τοῦτο πάντῃ καταληπτὸν αὐτοῦ μόνον, ἡ ἀπειρία καὶ αὐτὸς τὸ μηδὲν γινώσκειν, ὥσπερ οἱ θεολόγοι ἀνδρες εἰρήκασι, Γρηγόριος τε καὶ Διονύσιος»⁵⁹. Ὁ αὐτὸς ἄγιος πατήρ διακρίνων μεταξὺ τοῦ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς γνώσεως τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ, συνδέει τὴν γνῶσιν τῶν ἐνεργειῶν μὲ τὴν θέαν τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ. Ὁ ἄγιος πατήρ παραθέτει χωρία τοῦ Ἀπόστολου Παύλου καὶ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου διὰ νὰ συνδέσῃ γνῶσιν καὶ θέαν. Ὁ Ἀπόστολος Παύλος ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἐκ μέρους γνώ-

56. Πρβλ. VL. LOSSKY, *'Η θέα τοῦ Θεοῦ...*, σ. 165.

57. Λόγος περὶ προσευχῆς, Α', 182.

57a. Παρά W. VÖLKER, *Maximus Confessor...*, σ. 336.

58. «Θεολογεῖν μέλλων, μὴ τοὺς κατ’ αὐτὸν ζητήσῃ λόγους· οὐ μὴ γάρ ειρη ἀνθρώπινος νοῦς· ἄλλ’ οὐδὲ ἄλλου τινὸς τῶν μετά Θεόν ἄλλά τοὺς περὶ αὐτὸν, ὡς οἰόν τε διασκόπει οἰον, τοὺς περὶ ἀΐδιότητος, ἀπειρίας τε καὶ ἀοριστίας, ἀγαθότητός τε καὶ σοφίας καὶ δυνάμεως δημιουργικῆς τε καὶ προνοητικῆς τῶν δηνῶν. Οὗτος γάρ ἐν ἀνθρώποις μέγας θεολόγος, ὃ τούτων τοὺς λόγους καν ποσῶς ἔξευρίσκων», Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἐκατοντάς δευτέρα, Β', 17.

59. Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἐκατοντάς πρώτη, Β', 13.

σεως: «Ἐκ μέρους γάρ γινώσκομεν καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν» (*A' Koq.* 13, 9). Διὰ τοῦ «ἐκ μέρους» ὁ Παῦλος δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, διότι αὗτη εἶναι «ἀβατος» ἀγγέλοις καὶ ἀνθρώποις» καὶ «οὐδὲν γινώσκεται», ἀλλὰ εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Μόνον ὁ Θεὸς γινώσκει ἑαυτὸν «ἐκ τῆς μακαρίας αὐτοῦ οὐσίας». Ὁ Θεὸς γνωρίζει καὶ τὰ ὑπὸ αὐτοῦ γεγονότα. Ὁ ἄνθρωπος δῆμος, ὡς καὶ αἱ θεῖαι δυνάμεις, γνωρίζουν τὸν Θεόν «οὐδὲν γινώσκει ἑαυτὸν», δηλ. τὴν οὐσίαν του, ἀλλὰ «μετοχῇ γινώσκουσιν, τὸν ὑπὲρ μετοχήν δοντα», δηλ. τὰς ἐνεργείας αὐτοῦ. Πρὸς τὴν «ἐκ μέρους» γνῶσιν συνδέει ὁ Μάξιμος τὸ χωρίον τοῦ Ἰωάννου, διμιλοῦντος περὶ τῆς θέας τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ. «Ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὡς μονογενοῦς παρὰ Πατρός, πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας» (*Iow.* 1, 14), διδάσκων δτι αἱ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ δόξα αὐτοῦ, ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν θείον νηπτικόν, ὁ Ἰωάννης διμιλεῖ περὶ τῆς ὀραθείσης θείας δόξης τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ, δι' ἣς ἐφανερώθη εἰς τοὺς ἀνθρώπους δ λόγος, δηλ. δ σκοπὸς τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου. Ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ χάρις, αἱ ἐνέργειαι περὶ τῶν ὅποιων ὀμίλησεν δ Παῦλος καὶ αἱ ὅποιαι καθίστανται ὀραταί»⁶⁰.

Ο κυριώτερος δῆμος ἐκπρόσωπος τῆς δρθιδόξου παραδόσεως, ἵδιας κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, ὑπῆρξεν ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, τοῦ ὅποιου ἡ διδασκαλία περὶ διακρίσεως οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ἔχει ἡδη ἀρκούντως ἀναπτυχθῆ καὶ καταστῆ ἐν πολλοῖς γνωστῇ. Οὕτος ἔρμηνεύων χωρίον τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καθ' δ «τὰ ἀόρατα τοῦ Θεοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασιν νοούμενα καθορᾶται, ἡ τε ἀΐδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ θειότης» (*Pram.* 1, 20), διδάσκει δτι ἐν τῇ φύσει καὶ ἐν τοῖς ποιήμασι τοῦ Θεοῦ καθορᾶται οὐχὶ ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ. Πρόκειται περὶ τῆς φανερώσεως τοῦ Θεοῦ, ἥτοι τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ ἐν τῇ φύσει, ὡς ἡ δημιουργική καὶ ἡ προνοητική, αἱ ὅποιαι ἥσαν προσιταὶ καὶ εἰς αὐτοὺς εἰσέτι τοὺς μὴ χριστιανούς. Τοῦτο ἄλλωστε προδιδάξας δ Παῦλος ἐτόνισεν δτι «τὸ γνωστὸν τοῦ Θεοῦ φανερὸν ἐστιν αὐτοῖς» (*Pram.* 1, 19). Διὰ τῆς φράσεως ταύτης δ Παῦλος διδάσκει δτι ὑπάρχει «ἄλλο τι ὑπὲρ τὸ γνωστόν». Χειραγωγούμενος καὶ δ Παλαμᾶς ὑπὸ τῶν θεοφόρων πατέρων λέγει· «Τοῦ Θεοῦ τὸ μέν ἐστιν ἄγνωστον, ἥγουν ἡ οὐσία αὐτοῦ· τὸ δὲ γνωστόν, ἥγουν πάντα τὰ περὶ τὴν οὐσίαν, τουτέστιν, ἡ ἀγαθότης, ἡ σοφία, ἡ δύναμις, ἡ θειότης, ἡ-

60. Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντάς δευτέρα, Β' 84. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἑκατοντάς τρίτη, Β', 30. Πρβλ. Vl. LOSSKY, *'Η θέα τοῦ Θεοῦ...*, σ. 206.

τοι ἡ μεγαλειότης· ἡ καὶ ἀόρατα δ Παῦλος λέγει· νοούμενα μέντοι τοῖς ποιήμασι»⁶¹. Ἡ διάκρισις μεταξὺ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν, ώς «ἐκυρώθη ἀπὸ τὰς Συνόδους τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, εἶναι δογματικὴ ἔκφρασις τῆς παραδόσεως τῆς ἀναφερομένης εἰς τὰ γνωστὰ ἰδιώματα τοῦ Θεοῦ, τὴν διότιαν εὑρίσκομεν εἰς τοὺς Καππαδόκας καὶ ἀργότερον εἰς τὸν Διονύσιον, καὶ δὴ εἰς τὴν διδασκαλίαν του περὶ ἐνώσεων καὶ διακρίσεων, περὶ ἀρετῶν καὶ περὶ φωτός (ἀκτίνων) τοῦ θείου γνόφου· ἡ διάκρισις μεταξὺ αὐτῶν (τῶν ἐνεργειῶν) καὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ ἔγινεν ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθοῦν δύο διαφορετικοὶ μορφαὶ θεολογίας, ἡ καταφατικὴ καὶ ἡ ἀποφατική. Ἡ μία ἀποκαλύπτει τὸν Θεόν, ἡ ἄλλη ὀδηγεῖ εἰς ἔνωσιν μὲν αὐτὸν διὰ τῆς ἀγνοίας»⁶².

Ο ἀντίπαλος δῆμος τῶν ἡσυχαστῶν Βαρλαάμ, ὑποστηρίζων δτι οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀπόδειξις ἐπὶ τῶν θείων καὶ δτι δ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ γνωρίσῃ οὔτε καὶ σκιὰν σκιᾶς τοῦ Θεοῦ, ἐξήγειρε τὴν ἀντίδρασιν τοῦ θείου Παλαμᾶ, δ ὅποιος δχι μόνον καλῶς ἐγνώριζε τὴν ἐν προκειμένῳ πατερικὴν θεολογίαν, ἀλλὰ καὶ δ ἴδιος εἰχε προσωπικὴν ἐμπειρίαν τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ. «Ο ἄγιος πατὴρ διὰ πολλῶν θεολογικῶν ἐπιχειρημάτων ἀποδεικνύει τὴν δυνατότητα γνώσεως τοῦ Θεοῦ, χρησιμοποιῶν μεταξὺ τῶν ἄλλων Γραφικάς ρήσεις. Αὐταὶ μαρτυροῦν δτι δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν τὸν Θεόν οὐχὶ βεβαίως ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτοῦ ἀλλὰ τούλαχιστον «ἐκ μέρους». Συγκεκριμένως ἐπικαλεῖται τὸν Ἀπόστολον Παῦλον διδάξαντα· «βλέπομεν γάρ ἦρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι» (*A' Koq.* 13, 12). Πρόκειται, λέγει δ Παλαμᾶς, περὶ τοῦ καθρέπτου ἐν φ σηματίζονται τὰ εἰδῶλα καὶ ἐρωτῇ· Ἀκόμη καὶ δταν δ καθρέπτης εἶναι διαφανῆς καὶ λεῖος, οὔτε τότε δὲν ἔχει ἵχνος σκιᾶς, δ ὅποια νὰ φαίνεται; Καὶ πᾶς δύναται δ καθρέπτης νὰ δειξῃ τι, καὶ πᾶς εἶναι πράγματι καθρέπτης, καὶ πᾶς ἡμεῖς βλέπομεν ἐν αὐτῷ ἐν ἀντικείμενον ἐὰν δὲν ἔχῃ ἵχνος σκιᾶς; Καὶ προχωρῶν εἰς τοὺς συλλογισμούς του παρατηρεῖ καὶ τὰ ἔξῆς. «Οταν τις καθίστῃ ἐαυτὸν καθρέπτην τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπιτύχῃ τὴν εὐμένειαν τοῦ Θεοῦ, ἔχει τὸν καθρέπτην τοῦτον πλέον ἐντός του καὶ βλέπει κατὰ ὑπερφυσικὸν τρόπον τὸν Θεόν. Τότε, ἐφ' δσον πάντα ταῦτα πραγματοποιηθοῦν, πᾶς δύναται νὰ γίνεται λόγος δτι δὲν ὑφίσταται σκιὰ σκιᾶς; Οταν μάλιστα δ καθρέπτης δὲν εἶναι ἄλλος εἰ μὴ δ ἴδιος δ νοῦς καὶ δταν δ νοῦς εἶναι καθαρός καὶ ἀκηλίδωτος καὶ ἡ φύσις του καθίσταται ἄνλος καὶ τὸ φῶς αὐτοῦ «συγγενές» «τῷ ἀνωτάτῳ καὶ πρώτῳ φωτί», τότε καταλάμπεται ὑπὸ τοῦ θείου φωτὸς διὰ τῆς μεθέξεως. Ἐπικαλούμενος καὶ

61. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Κεφάλαια φυσικά, θεολογικά...*, Δ', σ. 164.

62. Vl. LOSSKY, *'Η θέα τοῦ Θεοῦ...*, σ. 206.

τὸν προφήτην τονίζει ὅτι «ἡ λαμπρότης τοῦ Θεοῦ ἐφ' ἡμᾶς» (*Ψαλμ.* 89, 17). Αὐτὸς δέ, ὁ ὄποιος καθίσταται διὰ τοῦ βίου καὶ διὰ τῶν ἀρετῶν του «εὐώδια Χριστοῦ» (*B' Κορ.* 2, 15) καὶ γίνεται ἀγγελομίμητος, πᾶς εἶναι δυνατὸν οὐδὲ σκιάν σκιᾶς νά μὴ ἔχῃ τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ;⁶³ Περὶ τοῦ πνευματικοῦ τούτου κατόπτρου ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Εὐεργετινοῦ τὰ ἔξης· Αἱ μακάριαι ψυχαὶ ἔχουν τὸν ἄγιον πνευματικὸν καθρέπτην των, ἐντὸς τοῦ ὄποιου βλέπουν μετὰ προσοχῆς μήπως ἔχουν ἐπὶ τῆς ἐμψύχου εἰκόνος τοῦ Θεοῦ κηλῖδα καὶ δὲν ἀρέσουν εἰς τὸν Νυμφίον των. Ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ καθρέπτου ἀπολαμβάνουν τὸν μυστικὸν ἀντικατοπτρισμὸν τῆς δόξης τοῦ Νυμφίου των κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Ἀποστόλου· «ἡμεῖς δὲ πάντες ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ τὴν δόξαν Κυρίου κατοπτριζόμενοι τὴν αὐτὴν εἰκόνα μεταμορφούμεθα» (*B' Κορ.* 3, 18)⁶⁴. Ὁ Παλαμᾶς—διὰ νά συνεχίσωμεν τάς σκέψεις τοῦ Ἱεροῦ πατρὸς—ἐπειδὴ ὁ Βαρλαάμ προσεπάθει νά θεμελιώσῃ τὰ ἐπιχειρήματα αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, ἐν κατακλεῖδι λέγει πρὸς αὐτὸν καὶ τὰ ἔξης· «Πόθεν εἰς τούτους τοὺς δητῶς ἀφωτίστους καὶ πολυσκίους λόγους ἐλήλυθας, ὡ φιλόσοφε; Τῶν γάρ σκιῶν τούτων πόρρω τὰ Διονυσίου τοῦ μεγάλου συγγράμματα· τοσοῦτο δὲ αὐτὸς μέγα τι χρῆμα δείκνυσιν οἰόμενος τὴν τῶν θεοφόρων ἀληθῆ καὶ μυστικὴν ἐποψίαν, ὡς καὶ τῆς κατὰ νοῦν αὐτῶν θεωρητικῆς ἀποπληρώσεως ἀπεικονίσματα λέγειν τάς τῶν Ἱερῶν γραφῶν διεξοδικὰς μαθητείας»⁶⁵. Ἐνῷ δηλαδὴ ὁ Βαρλαάμ παρενόει τὰ διδάγματα τοῦ Διονυσίου καὶ ἐφαίνετο ὅτι δὲν κατενόει τοῦτον εἰς τὸ λίαν σοβαρὸν θέμα τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς διὰ τῶν ἐπιχειρημάτων του ἀπέδειξε τὸ δυνατὸν τῆς δράσεως τοῦ Θεοῦ. Διότι ὁ ἐν ἀσκήσει διάγων καὶ διὰ νήψεως πορευόμενος, ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν ἀνεπτύξαμεν, δχι μόνον σκιάν σκιᾶς τοῦ Θεοῦ ἔχει, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν δόξαν αὐτοῦ, ἀφοῦ ἡ «λαμπρότης τοῦ Θεοῦ» εὑρίσκεται ἐφ' ἡμᾶς.

Ἡ δρθόδοξος παράδοσις συνεχίζεται ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ δι' ὅσων διδάσκει καὶ ὁ Πατριάρχης Κάλλιστος. Ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ, λέγει οὗτος, συνδέεται μὲ τὴν θέαν τοῦ Θεοῦ, ἥτοι τὴν δόξαν αὐτοῦ. Ἐν πρώτοις παρατηρεῖ ὅτι ὁ Θεός δὲν ὄρυται, οὐδὲ μετέχεται καθ' ἑαυτόν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ οὐσία αὐτοῦ εἶναι παν-

63. «*B' Πρὸς Βαρλαάμ* 51», ἔκδ. Π. Χρηστού, τόμ. Α', σ. 289. Πρβλ. N. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο ἄγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης», σ. 472.

63a. Bλ. *Εὐεργετινός*, ἥτοι συναγωγὴ τῶν θεοφόργων ρημάτων τῶν ἀγίων πατέρων, τόμ. Δ', Αθῆναι 1966, σ. 411.

64. «*Πρὸς Βαρλαάμ* 51», ἔκδ. Π. Χρηστού, τόμ. Α', σ. 290. Bλ. *Περὶ θείων ὄρομάτων* 2, 9, PG 3, 645AB.

τελῶς ἀόρατος καὶ ἀμέθεκτος. Ὁρῦται δῆμος «ἄλλῳ λόγῳ καὶ καταλαμβάνεται ὁ ἀπερίληπτος». Ὁρῦται δηλ. τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ, τὸ κάλλος αὐτοῦ. Διότι ὁ Θεός ἔχει καὶ πρόσωπον καὶ κάλλος. «Ἐι τοίνυν πρόσωπον καὶ κάλλος, κατά τι τῷ Θεῷ προσῆκον, οὐκ ἀπαναίνεται λέγεσθαι ἐπὶ Θεοῦ, ἀσχημάτιστον καὶ τοῦ ἐν ὑποκειμένῳ χωρίς, καὶ εἰδος λέγοιτ' ἄν ἦρα εἰκότως, τὸ ὄποιον καὶ πρόσωπον καὶ κάλλος». Ὁ Θεός ὥφθη τῷ Μωϋσεῖ «ἐν εἴδει καὶ οὐ δι' αἰνιγμάτων» (*Aριθμ.* 12, 8). Ἐάν ὁ Θεός ἐστερείτο παντελῶς «εἰδους», θά ἥτο τελείως ἀθέατος. Τὸ εἰδος καὶ τὸ κάλλος εἶναι ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ. «Οτι τὸ εἰδος εἶναι ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ βεβαιοῦται, κατὰ τὸν Κάλλιστον, ἐκ τῶν ψαλμῶν, κατὰ τοὺς ὄποιους ὁ Δανιὴλ ἐπεζήτει τὸ πρόσωπον τοῦ Κυρίου διὰ παντὸς» (*Ψαλμ.* 104, 4) καὶ ἐπεθύμει νά ἰδῃ τὴν δόξαν αὐτοῦ (*Ψαλμ.* 16, 15). Οἱ ὄρωντες τὸν Θεόν βλέπουν τὸ εἰδος αὐτοῦ, τὴν δόξαν καὶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ⁶⁶.

Ἐγείρεται δῆμος τὸ ἐρώτημα· πῶς θὰ κατανοηθοῦν οἱ λόγοι τοῦ Παύλου εἰπόντος, «διὰ πίστεως περιπατοῦμεν, οὐ διὰ εἰδους» (*B' Κορ.* 5, 7); «Ο ιερὸς νηπτικὸς ἐρμηνεύων τοὺς λόγους τούτους καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ χριστιανὸς καὶ δὴ ὁ νηπτικὸς βλέπει «εἰδος τοῦ Θεοῦ», εἰς τοῦτο δὲ ἀφιερώνει χαρακτηριστικὴν ὑποπαράγραφον τοῦ ἔργου του *Πᾶς θεωροῦσιν οἱ θεωρητικοί*. Ἐν πρώτοις ἡ πίστις περὶ ής ὁμιλεῖ ὁ Παῦλος δὲν εἶναι πίστις ψιλή, πίστις δηλ. ἔξ ακοῆς, ἀλλ' ἐνυπόστατος. Δηλ. δὲν σημαίνει ὑποχρεωτικὴν ἀποδοχὴν πράγματός τινος μὴ δρωμένου, ἀλλὰ δρωμένου ἐν τινὶ μέτρῳ. Πρὸς τοῦτο ἐπικαλεῖται τὸν αὐτὸν ἀπόστολον, εἰπόντα «ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην»· καὶ «ὅταν ἔλθῃ τὸ τέλειον, τότε τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται» (*A' Κορ.* 13, 12· *A' Κορ.* 13, 10), διὰ νά ἐρμηνεύσῃ ὅτι ἡ κατὰ τὸ παρόν γνῶσις ἐνεργεῖ οὕτως ὥστε νά ἀντιληφθῶμεν όποια θὰ εἶναι ἐν τῷ μέλλοντι, δηλ. ἡ γνῶσις τοῦ μέλλοντος αἰδονος· αὕτη δὲν θὰ εἶναι διάφορος τοῦ παρόντος, ἀλλὰ θὰ εἶναι τελεία. Ὁ Πατριάρχης Κάλλιστος ἐπικαλεῖται καὶ ἔτερον χωρίον τοῦ αὐτοῦ ἀπόστολου· «Ἐγὼ τοίνυν οὕτω τρέχω ὡς οὐκ ἀδήλως, οὕτω πυκτεύω ὡς οὐκ ἀέρα δέρων» (*A' Κορ.* 9, 26). Διὰ τῶν λόγων τούτων ὁ Παῦλος ἐκφράζει βεβαιάν καὶ ἀληθῆ γνῶσιν τῶν ἀληθειῶν, πρᾶγμα δηπερ σημαίνει ὅτι ἡ πίστις εἶναι ἐσωτερική, βαθυτέρα, «ένυπόστατος». Ἡ ἐνυπόστατος πίστις βεβαιουμένη ἐκ

65. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ, *Κεφάλαια περὶ προσευχῆς*, Δ', 334 - 337. Περὶ κάλλους τῆς θείων ὄρομάτων, βλ. VL. LOSSKY, «Le Problème de la 'Vision face à face', et la tradition patristique de Byzance», ἐν *SP* 2(1957) 532.

τῆς ἔξαστραπούσης δόξης τοῦ κάλλους τοῦ προσώπου τοῦ Θεοῦ καὶ ἐκ τοῦ εἰδούς τῆς φαντασίας τοῦ φωτὸς αὐτοῦ «δὲν εἶναι πλέον πίστις ἐξ ἀκοῆς». Ἐν τῷ παρόντι αἰδοί τὸ εἶδος εἶναι «σκιῶδες», ἐνῷ ἐν τῷ μέλλοντι αἰδοί, «τοῦτο τρανότερον ὁφθήσεται». Διὰ τοῦτο «οὐκ ἔστιν ἐν τῷ μέλλοντι αἰδοί χρεία τῆς πίστεως, διὰ τοῦτο ὅδε ἔστιν ἡ ἐνυπόστατος· τότε τῆς θείας δόξης τὸ εὐπρεπέστατον εἶδος τρανότερον ὁφθήσεται δῆ, διὰ τοῦτο νῦν σκιωδέστερον»⁶⁶. Κατὰ τοὺς ἑρμηνευτάς τῶν θείων Γραφῶν, ὡς ἐδίδαξεν ἐνωρίτερον τοῦ Καλλίστου ὁ ἄγιος Μάξιμος, ὁ Κύριος ἀποκαλύπτεται νῦν ἔχη δύο μορφάς. Ἡ μία εἶναι ἡ κοινὴ, ἡ δημόδης, τὴν ὅποιαν βλέπουν πολλοί· κατὰ τὴν μορφὴν ταύτην ὁ Κύριος «οὐκ εἰχεν εἶδος, οὐδὲ κάλλος» (*Hσ.* 53, 2). Ἡ ἄλλη μορφὴ εἶναι ἡ μυστικωτέρα, προσιτὴ μόνον εἰς τοὺς ὀλίγους, οἱ ὅποιοι ἡδυνήθησαν νῦν ὑψωθοῦν εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς χάριτος τῶν ἀγίων Ἀποστόλων καὶ δὴ τοῦ Πέτρου, τοῦ Ἰακώβου καὶ τοῦ Ἰωάννου, ἐνώπιον τῶν ὅποιων μετεμορφώθη ὁ Κύριος· ἡ ἔξαισία αὐτὴ μορφὴ νικᾷ τὴν δύναμιν τῶν αἰσθήσεων, καὶ καταυγάζει τὴν ψυχὴν διὰ τοῦ φωτὸς τῆς δόξης τοῦ Κυρίου. Κατὰ τὴν μορφὴν αὐτῆν ὁ Κύριος ἀποκαλύπτεται «ώραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων» (*Ψαλμ.* 44, 3)^{66a}. Διὰ τῆς πίστεως πορεύεται ὁ χριστιανὸς τὴν ὁδὸν τῆς θεογνωσίας. Ἡ πορεία αὐτοῦ εἶναι κατ' οὐσίαν συνάντησις «πρόσωπον πρὸς πρόσωπον», πρᾶγμα διπέρ δυνατὸν ἀφοῦ καὶ ὁ Θεὸς εἶναι προσωπικότης»⁶⁷. Ἡ κατὰ πρόσωπον ὅμως συνάντησις μὲ τὸν Θεόν καὶ ἡ θέα τῆς δόξης καὶ τοῦ κάλλους αὐτοῦ εἶναι ἐπίτευγμα μόνον τοῦ «παθόντος τὴν ἀφαίρεσιν» καὶ «τὰ θεῖα», ἦν καὶ δὲν ἀποκλείονται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πάντες οἱ πιστοί.

Κατὰ ταῦτα ἡ διάκρισις μεταξὺ τῆς ἀκαταλήπτου οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς δυναμένης νῦν καταστῆ μεθεκτὴ ὑπὸ τῶν ἀξίων δόξης τοῦ Θεοῦ, ἡ ὅποια ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει εἶναι κτιστή, οὐδόλως καταλήγει εἰς τὸν Ἀγνωστικισμόν. Ὁ γνωστὸς Ρωμαιοκαθολικὸς θεολόγος B. SCHULTZE ἀναφερόμενος εἰς τινας φράσεις τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, κατὰ τὰς ὅποιας «αἱ ἀλήθειαι τῆς πίστεως εἶναι ὑψηλότεραι πάσης νοήσεως καὶ πάσης καθαρῆς ἐπιστήμης καὶ θέας» καὶ θεωρῶν τοῦ-

66. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ Πατριάρχου, *Κεφάλαια περὶ προσευχῆς*, Δ' 337.

66a. *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς πρώτη*, Β', 67. Βλ. *Ἐνεργετιρός*, ἥτοι συναγωγὴ τῶν θεοφθόγγων ρημάτων..., σ. 309.

67. *Περὶ τῆς πρόσωπον πρὸς πρόσωπον θέας τοῦ Θεοῦ*· βλ. ὡσαύτως VL. LOSSKY «Le problème de la 'Vision face à face'...», σ. 512-537. Π. Χρηστού, «Ἡ ἀποφατικὴ θεολογία», ἐν *ΘΗΕ* 2, 1230, 1233.

τον (τὸν Μάξιμον) παλαμιστήν, ἐπιρρίπτει εἰς τὸν ἄγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν Ἀγνωστικισμόν. Ἄλλ' ὥπως παρετήρησεν ἡδη ὁ Καλογήρου, κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἔξετασιν τοῦ Schultze, ἐάν εἰς τὰς φράσεις τοῦ Μαξίμου κατ' ἐπίδρασιν τοῦ Παλαμᾶ ἐμπερικλείεται «Ἀγνωστικισμός», πρόκειται περὶ οὐσιώδους γνωρίσματος τῆς δλητῆς ἀποφατικῆς θεολογίας δχι μόνον τοῦ Παλαμᾶ, ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν νηπτικῶν πατέρων. Κατὰ τὴν ὀρθόδοξον πατερικὴν διδασκαλίαν ὁ Θεὸς «γινώσκεται ἀρνητικῶς» καὶ μετέχεται κατὰ τὴν δόξαν αὐτοῦ διὰ τῆς ἀναλογίας τῆς πίστεως. Οὕτω διασπᾶται τὸ φάσμα τῆς ἀγνωσίας διὰ τῆς διακρίσεως μεταξὺ τῆς ἀκαταλήπτου οὐσίας καὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ⁶⁸.

4. *Tὸ παράδοξον μυστήριον τῆς Ἀγίας Τριάδος*

Ἡ πνευματικὴ γνῶσις εἶναι ἔργον καὶ δῶρον τοῦ τρισυποστάτου Θεοῦ. Ὁ δεύτερον ἐπὶ τὴν γνῶσιν ὁδεύει κατ' οὐσίαν ἐπὶ τὴν γνῶσιν τῆς Ἀγίας Τριάδος⁶⁹. Προϋπόθεσις ἀπαραίτητος πρὸς γνῶσιν τῆς Ἀγίας Τριάδος εἶναι ἡ κάθαρσις τοῦ ἀνθρώπου τὴν ὅποιαν, ὡς εἶδομεν, θεωροῦν ἀπαραίτητον οἱ ἵεροι νηπτικοί. Οὕτως ὁ ἄγιος Μάξιμος παρατηρεῖ· «ὅ καθαρὸς νοῦς, ἢ ἐν τοῖς ψιλοῖς νοήμασι τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων εὑρίσκεται ἢ ἐν τῇ τῶν ὁρατῶν φυσικῇ θεωρίᾳ ἢ ἐν τῇ τῶν ἀοράτων ἢ ἐν τῷ φωτὶ τῆς Ἀγίας Τριάδος»⁷⁰. Τὴν ἀνάγκην τῆς καθαρότητος τοῦ νοῦ ὑπογραμμίζει ιδιαιτέρως καὶ ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς⁷¹. Ἡ γνῶσις αὐτῆς εἶναι πηγὴ ἀθανασίας καὶ δικαιοσύνης. Ἐπίσης ἡ αἰώνιος ζωὴ ἔγκειται ἐν τῇ γνώσει τοῦ μοναδικοῦ Θεοῦ ἐν τρισὶν ὑποστάσεσι προσκυνουμένου καὶ ἐν τῇ γνώσει τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν δυσὶ φύσεσι καὶ θελήσεσι⁷². Χαρακτηριστικῶς ὁ ἄγιος Μάξιμος παρατηρεῖ τὰ ἔχη· «Οτε ὁ νοῦς τελείως τῶν παθῶν ἐλευθερωθῇ, τότε καὶ ἐπὶ τὴν θεωρίαν τῶν δυτῶν ἀμεταστρεπτὶ ὁδεύει, ἐπὶ τὴν γνῶσιν τῆς Ἀγίας Τριάδος τὴν πορείαν ποιούμενος»⁷³.

68. Βλ. ΙΩ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, *Περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Bernhard Schultze, S. J., κριτικὴν ἔξετασιν Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ ὡς Θεολόγου*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 235-237.

69. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἐκατοντάς πρώτη*, Β', 12.

70. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἐκατοντάς πρώτη*, Β', 13.

71. Βλ. ΙΕΡΟΜ. ΑΜΦ. ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ, *Τὸ μυστήριον τῆς Ἀγίας Τριάδος...*, σ. 58-61.

72. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κεφάλαια πάνω ὀφέλιμα*, Δ', 36.

73. *Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἐκατοντάς δευτέρᾳ*, Β', 12.

Ἐν τῇ περὶ Ἀγίας Τριάδος διδασκαλίᾳ τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν, ἡ οποία εἶναι προϊὸν τῆς ἐμπειρίας των, διακρίνομεν α) «κοινά» τινα καὶ β) «ἀκοινώνητα», ἥτοι κοινήν φύσιν ἡ οὐσίαν καὶ κοινάς ἐνεργείας καὶ ἀκοινώνητα ὑποστατικά ἰδιώματα.

Ἡ κοινὴ φύσις ἡ οὐσία εἶναι ἄκτιστος καὶ ἀΐδιος. Ὁ ἅγιος Μάξιμος διδάσκει ὅτι ἐν τῇ Τριάδι ὑπάρχει μία κοινὴ οὐσία καὶ τρεῖς ὑποστάσεις. Ἐπικαλούμενος λόγους τοῦ Κυρίου—«Ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἑσμεν» (*Io. 10, 30*), καὶ «Ἐγὼ ἐν τῷ Πατρὶ καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἐμοὶ» (*Io. 14, 11*)—διδάσκει ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ «ταῦτὸν» τῆς οὐσίας καὶ τὸ «ἀσύγχυτον» τῶν ὑποστάσεων. Ὁ εἰς κατ' οὐσίαν Θεός διακρίνεται εἰς τρία πρόσωπα ἡ ὑποστάσεις. Αἱ ὑποστάσεις, ἀν καὶ διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων, εἶναι ἐν τούτοις ἀσύγχυτοι. «Καὶ γάρ διαιρεῖται μὲν, ἀλλ' ἀδιαιρέτως, κατὰ τὸν αὐτὸν, καὶ συνάπτεται μὲν, διηρημένως δέ. Καὶ διὰ τοῦτο παράδοξος καὶ ἡ διαίρεσις καὶ ἡ ἔνωσις»⁷⁴.

Ο νηπτικὸς Θαλάσσιος ὅμιλον περὶ τῆς ταυτότητος τῆς φύσεως ἐν τρισὶν ὑποστάσεσι διδάσκει ὅτι ὁ Πατὴρ εἶναι πηγαία θεότης ἐν τῇ Τριάδι· γεννήτωρ τοῦ Υἱοῦ καὶ προβολεὺς τοῦ Ἀγίου Πνεύματος· ἀπονέμων αὐτοῖς τὴν φύσιν, ἡ οποία παραμένει μία καὶ ἀδιαιρέτος, ἀπαράλλακτος καθ' ἑαυτὴν καὶ εἰς τὰς τρεῖς ὑποστάσεις. Ὁ Θεός παραμένει ἀμερῆς καὶ ἀδιαιρέτος καὶ αὐτὸς καὶ μονάς καὶ Τριάς. «Ἡ μονάς μέχρι Τριάδος παρ' αὐτοῖς (ἡ αὐτῆς) κινουμένη, μένει μονάς. Καὶ ἡ Τριάς μέχρι μονάδος πάλιν συναγομένη, μένει Τριάς· ὁ καὶ παράδοξον»⁷⁵. Ἡ κοινότης τῆς οὐσίας τῆς θεότητος εἶναι ἀδιαιρέτος. Συνοψίζων ὁ Θαλάσσιος λέγει διτί ὅμολογούμεν «μονάδα ἐν Τριάδι καὶ Τριάδα ἐν μονάδι, διαιρουμένην ἀδιαιρέτως καὶ συναπτομένην διηρημένως»⁷⁶.

Ο Θεός εἶναι Νοῦς πρῶτος, λέγει Νικήτας ὁ Στηθάτος. Βασιλεὺς δὲν τοῦ παντὸς ὁ Θεός ἔχει ἐν ἑαυτῷ ὅμοούσιον Λογὸν καὶ μετὰ τοῦ Πνεύματος συναίδιον. Διδάσκων τὸ ἄκτιστον καὶ συναίδιον τῆς τρισυποστάτου θεότητος ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ Πατὴρ οὐδέποτε ἥτο ἀνευ Λόγου καὶ Πνεύματος. Ἡ φύσις καὶ διὰ τὰ τρία πρόσωπα εἶναι μία καὶ ἄτμητος, «εἰ καὶ τῇ διαφορῇ τῶν ὑποστάσεων διαιρεῖται

εἰς πρόσωπα καὶ τριαδικῶς ἀνυμνεῖται Πατήρ, Υἱός καὶ Ἀγίον Πνεύμα»⁷⁷.

Ἐφ' ὅσον ἡ κοινὴ οὐσία ἐν τῇ Τριάδι εἶναι ἄκτιστος καὶ ἀΐδιος εἶναι ἄρα καὶ ἀπλῆ, διότι τὸ σύνθετον ἀρμόζει εἰς τὰ κτίσματα. «Μή ἔξεις καὶ ἐπιτηδειότητας ζητήσῃς ἐπὶ τῆς ἀπλῆς καὶ ἀπείρου οὐσίας τῆς Ἀγίας Τριάδος, ἵνα μὴ σύνθετον αὐτὴν ποιήσῃς, ὥσπερ τὰ κτίσματα· διότε πολὺ πολὺ μᾶλλον ἀθέμιτον ἐπὶ Θεοῦ ἔννοησαι»⁷⁸.

Ἡ ἀλήθεια διακρίσεως κοινῆς οὐσίας καὶ ὑποστάσεων ἐν τῇ Τριάδι ἀναπτύσσεται ὑπὸ πάντων τῶν πατέρων τῆς Ἑκκλησίας. Ὁ Μ. Βασίλειος διδάσκει ὅτι ἡ οὐσία εἶναι γενικὴ ἔννοια ἐκάστης ὑπάρξεως, ἐνῷ ἡ ὑπόστασις εἶναι ἔννοια ἐνὸς ἀτομικοῦ εἶναι, μιᾶς συγκεκριμένης πραγματικότητος. Εἶναι ἡ σχέσις μεταξὺ τοῦ γένους, τοῦ γενικοῦ καὶ τοῦ προσωπικοῦ· ἔστιν ἀνθρωπός εἶναι ἡ οὐσία, Παῦλος ἡ ὑπόστασις. Καλῶν τάς τρεῖς ὑποστάσεις ὅμοουσίους, ἀποδίδει δόξαν «τῷ Πατρὶ μετὰ τοῦ Υἱοῦ σὺν τῷ Ἀγίῳ Πνεύματι»⁷⁹. Ἀνάλογα διδάσκει καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός. Οὗτος παρατηρεῖ ὅτι ἡ οὐσία εἶναι «τὸ κοινὸν καὶ περιεκτικὸν εἶδος τῶν ὅμοειδῶν ὑποστάσεων, οἷον Θεός, ἀνθρωπός, ἡ δὲ ὑπόστασις ἀτομον δηλοῖ, ἥτοι Πατέρα, Υἱὸν, Πνεύμα «Ἄγιον»⁸⁰. Ἐπὶ πλέον ὁ συστηματικὸς οὗτος θεολόγος ἀνέπτυξεν ὅτι «ἐπὶ τῆς θεότητος μίαν μὲν φύσιν ὅμολογούμεν, τρεῖς δὲ ὑποστάσεις κατ' ἀλήθειαν οὕσας φαμέν, καὶ πάντα μὲν τὰ φυσικά καὶ οὐσιώδη, ἀπλὰ φαμεν»⁸¹. Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐνυπόστατος, ζῶν καὶ τέλειος, ἐπειδὴ ἡ ὑπαρξία αὐτοῦ δὲν ἔχει ἀρχὴν καὶ τέλος. Τὸ αὐτὸ τὸ ισχύει καὶ περὶ τοῦ Πνεύματος. Διὰ τοῦ Πνεύματος δὲν ἔννοοῦμεν πνοὴν ἀνυπόστατον, ἀλλὰ «δύναμιν οὐσιώδη, αὐτὴν ἔαυτης ἐν ἴδιαζούσῃ ὑποστάσει θεωρουμένην, ἐκ τοῦ Πατρός προερχομένην, καὶ ἐν τῷ Λόγῳ ἀναπαυομένην»⁸².

Ο ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἀναπτύσσων τὰ περὶ μιᾶς φύσεως ἡ οὐσίας ἐν τῇ Τριάδι ὅμιλει καὶ περὶ τῶν ἀκοινωνήτων ἰδιωμάτων «...τὴν δὲ διαφορὰν τῶν ὑποστάσεων ἐν μόναις ταῖς τρισὶν ἰδιότησι, τῇ ἀναιτίῳ καὶ πατρικῇ καὶ τῇ αἰτιατῇ καὶ υἱικῇ, καὶ τῇ αἰτιατῇ καὶ ἐκπορευτῇ ἐπιγινώσκομεν»⁸³.

77. Τρίτη γνωστικῶν κεφαλαίων ἑκατοντάς, Γ', 327.

78. ΜΑΣΙΜΟΥ Ομολογητού, Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἑκατοντάς δευτέρα, Β', 42.

79. Περὶ Ἀγίου Πνεύματος 1, PG 32, 72 BC.BL. ἐπιστ. ΣΙ', PG 32, 776 B, 773 C.

80. Ἐκδοσις ἀκριβῆ..., 3, 4, 997A.

81. Αὐτόθι, 3, 5, 1000 B.

82. Αὐτόθι, 1, 7, 804A-805B.

83. Αὐτόθι, 3, 5, 1000B-1005AB.

74. Αὐτόθι, 17-18.

75. Περὶ Ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας ἑκατοντάς, Β', 228.

76. Αὐτόθι, 229.

Έκαστον πρόσωπον ἔχει ιδίαν υποστατικήν ιδιότητα. Τοῦ Πατρὸς ἡ ιδιότης είναι τὸ ἄναρχον καὶ ἀγέννητον. Ἡ ιδιότης τοῦ Υἱοῦ είναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ γεννητόν. Τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἐκτὸς τῆς ἀρχῆς, είναι καὶ τὸ ἐκπορευτόν. Διὰ τοῦτο δὲ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα είναι καὶ λέγονται συναῖδια, οὐχὶ ὅμως καὶ συνάναρχα. Καὶ συναῖδια μέν, ὡς «ἔξ ἀπείρου τῷ Πατρὶ συνυπάρχοντα· οὐ συνάναρχα δέ, ὡς οὐκ ἀναίτια». Ἀμφότερα τὰ πρόσωπα, δὲ Λόγος καὶ τὸ Πνεῦμα, ἔχουν τὴν ἀρχήν των ἐκ τοῦ Πατρὸς, «εἰ καὶ μὴ μετ' αὐτόν, ὡς ἔξ ἡλίου τὸ φῶς». Ὁ Λόγος ὅμως καὶ τὸ Πνεῦμα ἐν σχέσει πρὸς τὸν χρόνον είναι ἄναρχα· «οὐκ ἄναρχα οὖν τῷ αἰτίῳ, τῷ δὲ χρόνῳ ἄναρχα· ὡς πρὸ παντὸς καὶ χρόνου καὶ αἰῶνος, καὶ ὑπὲρ αἰῶνα καὶ χρόνου, δι' ὃν ἄπας καὶ αἱών καὶ χρόνος· καὶ τὰ ἐν αἰῶνι καὶ τὰ ἐν χρόνῳ, καὶ ὡς τῷ Πατρὶ, ὡς προείρηται, συναῖδια»⁸⁴. Ἀρχὴ τῶν δύο προσώπων ἐν τῇ Τριάδι δὲν είναι ἡ θεία οὐσία, ἀλλὰ ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς· είναι ἡ ὑπόστασις τοῦ Πατρὸς, ἀρχὴ καὶ ἐνότης ἐν τῇ Τριάδι. «Οταν λέγωμεν δτι δὲ Υἱὸς γεννᾶται ἐκ τοῦ Πατρὸς, τοῦτο δὲν σημαίνει δτι ἔχει τὸν Πατέρα αὐτοῦ προγενέστερον, ἀλλὰ σύγχρονον ὡς ἄχρονον καὶ ὑπέρχρονον. Ὁ Υἱὸς δὲν είναι ἄλλος ὡς Θεὸς καὶ ἄλλος ὡς Υἱὸς ἀλλὰ είναι μόνος Υἱὸς «πρὸ τῶν δοντων πάντων ὃν καὶ πρὸς τὸν Θεὸν ὃν καὶ Θεοῦ Λόγος καὶ Υἱὸς ὃν», ἡ ἀπαράλλακτος εἰκὼν τοῦ Πατρὸς»⁸⁵. Ὁ Πατὴρ είναι ἐπίστης ἡ κατάληξις τῶν σχέσεων, ἔξ ὃν καὶ αἱ ὑποστάσεις δέχονται τοὺς διακεκριμένους χαρακτῆρας αὐτῶν. Ως ἐκ τῆς ὑποστατικῆς πατρότητος δὲν είναι ἔλαβε τὴν ὑποστατικήν νίότητα, οὕτω καὶ τὸ Ἀγιον Πνεῦμα. Κατὰ τὴν σαφῆ διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ δὲν ἄλλος Παράκλητος (*Iw.* 14, 16) είναι διάφορον πρόσωπον ἡ διάφορος τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ὑπόστασις, ἀλλ' ὅμως κατὰ πάντα δὲν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ. Τὸ Ἀγιον Πνεῦμα είναι προαιώνιος χαρὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. Ὁ ἄγιος Γρηγόριος δὲν είναι οὐδὲν πάντα τὸν Πατέρα τοῦ Πατρὸς, οὐδὲν πάντα τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ, οὐδὲν πάντα τὸν Πατέρα τοῦ Πνεύματος· «Ἴν' ἡμεῖς ἐπιγνῶμεν οὐ Λόγον μόνον, ἀλλὰ καὶ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς, οὐ γεννώμενον, ἀλλ'

84. ΘΑΛΛΕΙΟΥ, *Περὶ Ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας*, Β', 229.

85. Παρὰ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΥ PANTOVITΣ, *Τὸ μετέπομπον τῆς Ἀγίας Τριάδος κατὰ τὸν ἄγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 88-89. Περὶ τοῦ Πατρὸς ὡς πηγῆς ὑπάρχεις καὶ τῶν δύο ἔτερων προσώπων ἐν τῇ θεολογίᾳ τοῦ Μ. Φωτίου, βλ. Β. ΓΙΟΥΛΤΗΝ, *Θεολογία καὶ διαπροσωπικὴ σχέσεις κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 26.

ἐκπορευόμενον· δν δὲ τοῦ Υἱοῦ, παρὰ τοῦ Πατρὸς τοῦτ' ἔχοντος, ὡς ἀληθείας, καὶ σοφίας καὶ λόγου Πνεύμα· λόγος γάρ ἡ ἀληθεία καὶ ἡ σοφία τῷ Γεννήτορι κατάλληλος· δς τῷ Πατρὶ ἐπ' αὐτῷ χαίροντι, συγχαίρει· κατὰ τὸ παρ' αὐτοῦ διὰ τοῦ Σολομῶντος εἰρημένον· ἐγὼ ἡμην ἡ συνέχαιρον αὐτῷ· οὐκ ἔχαιρον εἶπεν, ἀλλὰ συνέχαιρον. Αὕτη γάρ ἡ Πατρός τε καὶ Υἱοῦ προαιώνιος χαρά, τὸ Πνεῦμα τὸ Ἀγιόν ἐστιν, ὡς κοινὸν μὲν αὐτοῖς κατὰ τὴν χρῆσιν (δι' ὅ παρ' ἀμφοτέρων καὶ πρὸς τοὺς ἀξίους πέμπεται)· μόνου δὲ τοῦ Πατρὸς καθ' ὑπαρξιν ὑπάρχον. Δι' ὅ καὶ παρ' αὐτοῦ μόνου ἐκπορεύεται καθ' ὑπαρξιν»⁸⁶.

5. *Ἡ προσευχὴ τοῦ Ἰησοῦ*

Μὴ ἀποσκοποῦντες ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ νὰ ἐπεκταθῶμεν εἰς ἀνάπτυξιν χριστολογίας, περιοριζόμεθα μόνον εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῆς μονολογίστου προσευχῆς ἐν ἀναφορῇ πρὸς τινας χριστολογικάς αἵρεσεις.

Εἰδομεν δτι ἡ μονολόγιστος προσευχὴ «Κύριε ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστὲ Υἱὲ τοῦ Θεοῦ ἐλέησόν με» είναι ἡ ἀκροτάτη προσευχὴ. Μετ' αὐτῆς συνδέεται ἡ κατάστασις τοῦ σαββατισμοῦ, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ νοῦς πορεύεται πρὸς τὸν θεῖον γνόφον, τὸν τόπον τῆς ἀμέσου γνώσεως. Ἡ προσευχὴ αὕτη, προτὸν καθαρότητος, είναι, κατὰ τὸν Συμεών, ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης, εὐχὴ πίστεως, χορηγὸς θείων δυνάμεων, ἐκδίωξις δαιμόνων καὶ ἐνοίκησις Ἰησοῦ Χριστοῦ, πηγὴ πνευματικῶν ἐννοιῶν, βρύσις ἐλέους καὶ ἀποκαλύψεων καὶ τὸ μόνον σωτήριον, «επεὶ καὶ τὸ σωτήριον φέρει ἐν αὐτῇ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν δονομα». «Ἐνεκα πάντων τούτων ἡ μονολόγιστος προσευχὴ ἀποτελεῖ καὶ ὁμολογίαν πίστεως πρὸς τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον»⁸⁷.

Ἐπειδὴ, ὡς εἰδομεν, ὁ Βαρλαὰμ παρενόησε τὴν προσευχὴν τῶν ἡσυχαστῶν, ἡ δὲ στάσις αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἐχθρικὴ κατὰ τῆς μονολογίστου προσευχῆς, οἱ ἡσυχασταὶ ὑπεραμυνόμενοι αὐτῆς, μὲ ἐπικεφα-

86. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Κεφάλαια φυσικά...*, Δ', 146. Περὶ τῆς χρησιμοποιήσεως ἐνταῦθι ὑπὸ τοῦ Παλαμᾶ «ψυχολογικῆς εἰκόνος» κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ τρίτον πρόσωπον τῆς Ἀγίας Τριάδος παρουσιάζεται ὡς ἀπάρρητος καὶ προαιώνιος ἔρως τοῦ Πατρὸς πρὸς τὸν Υἱόν, καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐναντὶ τοῦ Πατρὸς, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν αἴρεται ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευσις τοῦ ἄγιου Πνεύματος, βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, *Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, σ. 23-24.

87. ΣΥΜΕΩΝ, ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης, *Περὶ ἱερᾶς καὶ θεοπρεποῦς προσευχῆς*, Ε', 60.

λῆς τὸν ἄγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν, ἔδειξαν δτὶ ἡ προσευχὴ αὕτη ἐδράζεται ἐπὶ ἀγιογραφικῆς βάσεως⁸⁸. Τοῦτο πράττουν καὶ ἔτεροι νηπτικοί. Οὕτως ἀνώνυμος νηπτικός, παραφράζων ἔργον τοῦ ἄγίου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ εἰς τὴν ἔρμηνειαν τῆς εὐχῆς ταύτης τοῦ Ἰησοῦ, δι’ οὐ αὕτη ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους τῶν ἀποστόλων, λέγει· «Καὶ μὲ τοῦτον τὸν τρόπον μᾶς ἐπαράδωκαν οἱ μακάριοι ἀπόστολοι νὰ λέγωμεν ἐν Πνεύματι Ἀγίῳ καὶ νὰ διμολογοῦμεν Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἐπειδὴ καὶ εἶναι τρεῖς, εἶναι καὶ ἀξιόπιστοι, διατὶ κάθε λόγος μὲ τρεῖς μάρτυρες βεβαιώνται καὶ πιστώνεται». Κατὰ τὴν ὡς ἀνω παράφρασιν, δὲ πρῶτος, δὲ δόποις εἴπε τὴν προσευχὴν εἶναι ὁ Παῦλος, μετ’ αὐτὸν ὁ Ἰωάννης καὶ τέλος ὁ Πέτρος. Ἡ μυστικὴ παράδοσις τῆς προσευχῆς ταύτης ἥρξατο ἀπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἀκολούθως δὲ διὰ τοῦ Ἰωάννου γίνεται κτῆμα καὶ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου. Καὶ ἡ ἀνώνυμος παράφρασις ἔρμηνεύουσα τὴν πορείαν ἀπὸ τοῦ Παύλου εἰς τὸν Ἰωάννην καὶ διὰ τοῦ Ἰωάννου εἰς τὸν Πέτρον ἀναφέρει τὰ ἔξῆς· «Καὶ καθὼς νομίζω, τοῦτο εἶναι σημεῖον τῆς προκοπῆς ἡμῶν τῆς τακτικῆς καὶ τῆς ἐνώσεως ἡμῶν μὲ τὸν Θεὸν διὰ μέσου τῆς πράξεως καὶ θεωρίας μὲ τὴν ἀγάπην, διατὶ ὁ Παῦλος σημαίνει τὴν πρᾶξιν, καθὼς λέγει ὁ Ἰδιος· ‘περισσότερον πάντων ἐκοπίασα’ (Α’ Κορ. 15, 10)· ὁ Ἰωάννης σημαίνει τὴν θεωρίαν, ὡς καὶ τὸ δόνομα θεολόγος, δόπον ἔχει, τὸν φανερώνει· καὶ ὁ Πέτρος σημαίνει τὴν ἀγάπην, καθὼς τὸν μαρτυρεῖ ὁ Κύριος μας εἰς καιρὸν δόπον τοῦ εἴπε· ‘φιλεῖς με Πέτρε; Ποίμαινε τὰ πρόβατά μου’ (Ιω. 21, 16)⁸⁹. Καὶ ἔτερος νηπτικὸς ἀνάγει ὡσάντως τὴν προσευχὴν ταύτην εἰς χρόνους τῶν ἀποστόλων. «Τὸ Κύριε Ἰησοῦν Χριστέ, ἐλέησόν με, καὶ συντομώτερα τὸ Κύριε ἐλέησον ἀπὸ τὸν καιρὸν τῶν ἀποστόλων ἔχαρισθη εἰς τοὺς χριστιανοὺς καὶ ἐδιωρίσθη νὰ τὸ λέγουν οἱ χριστιανοὶ ἀκαταπαύστις, καθὼς καὶ τὸ λέγουν»⁹⁰.

88. Βλ. Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Λαυριώτου, «Οἱ ησυχασμὸι τοῦ ἄγιου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ», ἐν ΕΑΣ, 229. Περὶ τῆς ἀρχικῆς προελεύσεως τῆς προσευχῆς ταύτης βλ. N. CRAINIC, «Das Jesusgebet», ἐν ZK 60(1941) 346 ἐ., B. SCHULTZE, «Untersuchungen über das Jesus-Gebet», ἐν OChP 18(1952) 319-343.

89. Ἀνωνύμου τινὸς ἄγιου, Λόγος θαυμάσιος περὶ τῶν λόγων τῆς θείας προσευχῆς, ἦγουν τοῦ «Κόριε Ἰησοῦν Χριστέ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ, ἐλέησόν με», Ε', 63-68. Ὁπως ἀπέδειξεν δὲ Εἰρηναῖος Bulović, ἐν τῷ ἀρθρῷ αὐτοῦ «Ἡ ἔρμηνεια τῆς εὐχῆς τοῦ Ἰησοῦν ὑπὸ τοῦ ἄγιου Μάρκου Ἐφέσου», ἐν K 7 (1975), 345 ἐ., πρόκειται περὶ παραφράσεως συγγράμματος τοῦ ἄγ. Μάρκου, ἀγνόστου μέχρι τοῦδε, γενομένης ὑπὸ τοῦ ἀναφερομένου ἀνωνύμου νηπτικοῦ.

90. Ἐρμηνεία τοῦ Κύριε ἐλέησον, Ε', 69.

Ἄλλὰ καὶ τὰ δόνόματα τῆς προσευχῆς, κατὰ τοὺς νηπτικούς, ἔχουν χρονολογικήν σειράν. Ἐν ἀρχῇ ἐλέχθη τὸ δόνομα «Κύριος», ὑστερὸν τὸ δόνομα «Ιησοῦς» καὶ τέλος τὸ δόνομα «Χριστός». Ἐρευνῶντες τὴν Π. Διαθήκην ἀνευρίσκουν ἐν αὐτῇ πρὸ τοῦ Νόμου καὶ μετ’ αὐτὸν τὸ δόνομα Κύριος, ἀναφερόμενον εἰς τὸν Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ. Οὕτω τὰ χωρία Γερ. 19, 24 «ἔβρεξε Κύριος πῦρ παρὰ Κυρίου», καὶ Ψαλμ. 109, 1 «Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου» ἀλλὰ καὶ τὸ Λουκᾶ, 1, 31 δταν ὁ Γαβριὴλ εὐηγγελίσθη εἰς τὴν Θεοτόκον τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου, εἰπὼν «καλέσεις τὸ δόνομα αὐτοῦ Ἰησοῦν», ἀναφέρονται εἰς τὸ δόνομα Κύριος. Διότι ὁ ἀνώνυμος παραφραστής Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ παρατηρεῖ· «ὅντας ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ Κύριος καὶ ἔχουσιαστής ἀπάντων καὶ Θεός, ἡθέλησε διὰ τὴν ἄκραν του ἀγαθότητα καὶ εὐσπλαγχνίαν νὰ γένη ἀνθρωπος, διὰ νὰ σώσῃ τὸν ἀνθρωπὸν»⁹¹. Τὰ δόνόματα ταῦτα ἀναφέρονται εἰς τὸν Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ, δὲ δόποις εἶναι κύριος καὶ ἔχουσιαστής ἀπάντων, Θεός. Ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ ἄγγελος τοῦ Θεοῦ, ὁ Κύριος τῆς δόξης, ὁ τῆς Μεγάλης βουλῆς ἄγγελος, ὁ ἀποκαλύπτων ἀσάρκως ἔαυτὸν καὶ ἐν ἔαυτῷ τὸν Πατέρα⁹². Ο Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἡθέλησε διὰ τὴν ἄκραν αὐτοῦ ἀγάπην καὶ εὐσπλαγχνίαν νὰ γένη ἀνθρωπος διὰ νὰ σώσῃ τὸν ἀνθρωπὸν. «Ἐνεκα δὲ τούτου ὀνομάσθη Ἰησοῦς, δπερ σημαίνει σωτὴρ καὶ λυτρωτής. Προσέλαβεν δμως καὶ τὸ δόνομα Χριστός. Τὸ δόνομα τοῦτο Χριστός ἀποδίδεται εἰς τὸν Λόγον καὶ ἄγγελον τοῦ Θεοῦ ἡ Κύριον τῆς δόξης, ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως αὐτοῦ, καὶ ὡς τούτου δὲν ἀναφέρονται εἰς τὴν Π. Διαθήκην χωρία περὶ προϋπαρχούσης ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Μεστίου ἡ Χριστοῦ. Τὸ δόνομα Χριστός, κατὰ τὸν παραφραστὴν τοῦ Εὐγενικοῦ, ἀναφέρεται εἰς τὴν θέωσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως «ὅπου ἔλαβεν ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ ἐσπαρκώθη καὶ ἔγινεν ἀνθρωπος»⁹³. Ο Λόγος ἀναλαβὼν ἐν ἔαυτῷ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἀνύψωσε καὶ ἔθέωσε ταύτην. Τοῦτο σημαίνει δτὶ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις διὰ τῆς ἐν Χριστῷ οὐσιώδους καὶ ὑποστατικῆς ἐνώσεως ἔτυχεν ἐμπλούτισμον χαρισμάτων καὶ θείας ἔξυψώσεως. Ἡ θέωσις δμως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως οὐδόλως σημαίνει ἔκστασιν ἐκ τῆς φυσικῆς αὐτῆς ποιότητος· οὐδὲ πανθεϊστικὴν διάλυσιν αὐτῆς, οὐδὲ φυσικὴν τροπὴν ἡ ἀλλοίωσιν αὐτῆς. Δηλ. ἡ

91. Ἐνθ' ἀνωτ., Ε', 67.

92. Βλ. Ιω. ΡΑΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία...*, σ. 196-197. Πρβλ. P. EVDOKIMOV, *Tὸ ἄγιον Πνεῦμα...*, σ. 46.

93. Ἐνθ' ἀνωτ., Ε', 67. Ιω. ΡΑΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία...*, σ. 196. Πρβλ. Ιω. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, *Ιστορία τῶν Δογμάτων*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 154.

άνθρωπίνη φύσις ἐν τῷ Θεανθρώπῳ δὲν ἔπαινε νὰ είναι κτίσμα καὶ δημιούργημα, τοῦτο δὲ ἐπρεπε νὰ μείνῃ καὶ κατὰ τὴν θέωσιν καὶ τελείωσιν. Ἡ ἀνθρωπίνη δῆλη φύσις δὲν ὑπέστη σύγχυσιν καὶ δὲν ἀπερροφήθη ὑπὸ τῆς θείας⁹⁴. Ὁ ἀνώνυμος παραφραστής τοῦ Εὐγενικοῦ ἐπιμένων ἐπὶ τοῦ ὄντος Χριστὸς ἐπαναλαμβάνει διὰ τούτου δηλούται ἡ θέωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Καὶ τονίζει μὲν διὰ τὸ ὄνομα Χριστὸς φανερώνει τὴν θέωσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀπὸ τῆς σαρκώσεως του, ὑπογραμμίζει δημοσίᾳ διὰ τοῦτο ἐτονίζετο ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ ἀποστόλων μετὰ τὸ πάθος καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ. «Προτύτερα ἀπὸ τὸ πάθος καὶ τὸν θάνατόν του ἐμπόδιζεν εἰς τοὺς μαθητάς του καὶ δὲν τοὺς ἀφῆνε νὰ τὸν κηρύξτουν Χριστόν» δημοσίευσεν ἀπὸ τὸ πάθος καὶ τὴν ἀνάστασιν του, μὲν μεγάλην παρρησίαν τὸν ὄντος οὐρανοῦ ὁ Ἀπόστολος Πέτρος ἔμπροσθεν εἰς τὸν λαὸν τῶν Ἰουδαίων, Χριστόν, λέγοντας· «γινωσκέτω πᾶς οἶκος Ἰσραὴλ διὰ τὴν Κύριον αὐτὸν καὶ Χριστὸν ἐποίησεν ὁ Θεός» (*Πλαξ.* 2, 36), διότι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ὅποι ἔλαβεν ὁ Υἱός καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, παρευθὺς τότε ἐχρίσθη ἀπὸ τὴν Θεότητά του, πλὴν ἀφ' οὐ ἐσταυρώθη καὶ ἀνέστη ἐκ νεκρῶν καὶ ἀνελήφθη εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρός, τότε ἔγινεν ὁ μόθεος». Καὶ συνεχίζων τὰς σκέψεις τοῦ Εὐγενικοῦ ὁ ἀνώνυμος παραφραστής λέγει διὰ τὴν ἀνάστασιν, τὴν ἀνάληψιν ἡτο πλέον καιρὸς νὰ φανερωθῇ ἡ ὄντος οὐρανοῦ αὐτή τοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ κηρύσσεται πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν ὑπὸ τῶν ἀποστόλων. Τὴν προσευχὴν ταύτην, διὰ τῆς σειρᾶς τῶν ὄντος, παρέλαβον οἱ πατέρες παρὰ τῶν ἀγίων ἀποστόλων, ὑφίσταται δὲ μέχρις ἡμῶν⁹⁵. «Ο ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς περὶ τοῦ ὄντος Χριστοῦ εἶχεν ἀναπτύξει συστηματικῶς τὰ ἔξῆς· «Τὸ δέ, Χριστὸς, ὄνομα τῆς ὑποστάσεως λέγομεν, οὐ μονοτρόπως λέγομεν, ἀλλὰ τῶν δύο φύσεων ὑπάρχον σημαντικόν. Αὐτὸς γάρ ἐαυτὸν ἔχρισε χρίων μὲν ὡς Θεός τὸ σῶμα τῆς θεότητος αὐτοῦ, χριόμενος δέ, ὡς ἀνθρωπός αὐτὸς γάρ ἐστι τοῦτο κακεῖνο»⁹⁶.

Πάντα τὰ θεῖα ὄντοτα τοῦ Χριστοῦ μαρτυροῦν διὰ τὸ Κύριος εἶναι Θεός τέλειος καὶ ἀνθρωπός τέλειος. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς εἶχε διδάξει διὰ τοῦ Χριστοῦ εἶναι Θεός τέλειος, δημοσίᾳ δὲν

94. Πρβλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *'Η Δογματική...*, τόμ. Β', σ. 128. Πρβλ. Α. ΘΕΟΔΟΡΟΥ, *'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἔκκλησίας μέχρι τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ*, Αθῆναι 1956, σ. 7 ἐ.

95. *Ἐνθ'* ἀνωτ., σ. 67.

96. *"Ἐκδοσις ἀκριβής..."*, 3, 3, 989A.

της δὲν είναι Θεός, διότι δὲν είναι μόνον Θεός, ἀλλὰ καὶ ἀνθρωπός. Ἐπίσης δῆλος εἶναι ἀνθρωπός τέλειος, δημοσίᾳ δὲν είναι ἀνθρωπός, διότι δὲν είναι μόνον ἀνθρωπός, ἀλλὰ καὶ Θεός⁹⁷. Τὴν διδασκαλίαν ταύτην ἀναπτύσσουν καὶ οἱ ἵεροι νηπτικοὶ διὰ τῆς μονολογίστου προσευχῆς ἀναιροῦντες χριστολογικάς αἰρέσεις ὡς τοῦ Παύλου τοῦ Σαμοσατέως, τῶν νεοτοιχιανῶν, τῶν θεοπασχιτῶν, τῶν Ἀρμενίων, τοῦ Εὐτυχοῦς καὶ τοῦ Διοσκόρου.

Ἐν πρώτοις Παῦλος ὁ Σαμοσατέως ἀπέρριψεν δῆλον τὴν περὶ Ἀγίας Τριάδος διδασκαλίαν τῶν προφητῶν καὶ ἀποστόλων, ἀλλὰ ἡρνήθη καὶ τὴν κατὰ φύσιν ἔνωσιν τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων. Κατὰ τὸν ἀιρεσιάρχην τοῦτον ἡ μία οὐσία καὶ ὑπόστασις τοῦ Θεοῦ ἐνοῦται ἐν Χριστῷ μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως οὐχὶ κατὰ φύσιν ἀλλὰ κατ' ἐνέργειαν καὶ εὔδοκίαν. Κατὰ τὴν ἐνσάρκωσιν δὲ Θεός γίνεται Πατήρ καὶ οὗτο λέγεται διὰ γεννῆσαν τὸν μονογενῆ Αὐτοῦ Υἱόν, τὸν ἀνθρώπον Χριστόν. Κατὰ Παῦλον τὸν Σαμοσατέα τὸ *"Ἀγιον Πνεῦμα"* ἡτο ἡ ἐν Χριστῷ χάρις καὶ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, τὸ διόπιον συγκατάκει μετὰ τῆς ἐνέργειας τοῦ Λόγου ἐν τῷ ἀνθρώπῳ Χριστῷ ὡς καὶ εἰς τοὺς προφήτας, μὲ τὴν διαφορὰν διὰ τοῦ Χριστὸς ἐγένετο ναὸς τοῦ πληρώματος τῆς θεότητος τοῦ Θεοῦ. Διὰ τὰς κακοδοξίας του ταύτας Παῦλος ὁ Σαμοσατέως κατεδικάσθη ὑπὸ τῆς Ἔκκλησίας⁹⁸. Ἐναντὶ τῆς κακοδοξίας ταύτης Παύλου τοῦ Σαμοσατέως προβάλλεται τὸ ὄνομα *"Κύριος"*, τὸ διόπιον ἐκφράζει τὸ ἀκτιστον καὶ τὴν ἀιδιότητα τοῦ Λόγου, γεννηθέντος πρὸ τῶν αἰώνων ἐκ τοῦ Πατρός, καὶ διὰ τὸ Λόγος ἡνάθη καθ' ὑπόστασιν μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν είναι μόνον ἀνθρωπός^{98a}.

Διὰ τοῦ ὄντοτα τοῦ Χριστοῦ ἀντιμετωπίζεται κυρίως ἡ αἵρεσις τοῦ Νεστορίου καὶ τῶν διπαδῶν αὐτοῦ. Ὁ Νεστόριος ἀπέκρουσε πᾶσαν ιδέαν ἐνώσεως τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων, ἐπειδὴ ἐθεώρει διὰ τῆς ἐνώσεως θὰ ἐπήρχετο ὀπωσδήποτε μείωσις εἰς τίνα ἐξ αὐτῶν. Ταυτίζων ὁ Νεστόριος ἀριστοτελικῶς τοὺς δρους *"ὑπόστασις"* καὶ *"πρόσωπον"*, ἐθεώρει ἐκάστην τῶν δύο φύσεων ὡς μετὰ προσώπου ὑφισταμένην, ἥρα δὲ ἀμφοτέρας πλήρεις καὶ τελείας καὶ ὡς πρὸς τὸ στοιχεῖον τοῦ προσώπου, καὶ ἀπεδέχετο μόνον ἐνοίκησιν ἡ συνάφειαν αὐτῶν ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ. Οὕτω διεχώριζεν εἰς τὴν πραγματικό-

97. Αὐτόθι, 3, 7, 1012B.

98. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ θεολογία...*, σ. 274. BL. R. SEEBERG, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, τόμ. A', Graz 1953, σ. 567.

98a. *Ἐνθ'* ἀνωτ., E', 66.

τητα ταύτας παντελῶς ἀπ' ἄλλήλων, ἀκολουθῶν δηλ. τὴν διαιρετικὴν ἔνωσιν. Ἐπίσης ὁ Νεστόριος ἐδίδασκε κακοδόξως ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ Θεὸς Λόγος νὰ γεννηθῇ, σταυρωθῇ καὶ ἀναστηθῇ δι' ἡμᾶς. Ἡ κακοδοξία αὐτῇ διῆκε δι' δλου τοῦ ἔργου τοῦ Νεστορίου, ἀποτελοῦσα τὸ κυριώτερον καὶ σπουδαιότερον σημεῖον τοῦ δλου χριστολογικοῦ του οἰκοδομήματος. Τοιαῦτα διδάσκων τὴν μητέρα τοῦ Χριστοῦ ἀπεκάλει οὐχὶ Θεοτόκον, ἀλλὰ Χριστοτόκον, ως γεννήσασαν, κατ' αὐτὸν, τὸν ἄνθρωπον Ἰησοῦν οὐχὶ τὸν Θεὸν Λόγον, ἀλλὰ μόνον τὸν μετὰ τῆς θεότητος ἐπιγενεστέρως συναφθέντα ἄνθρωπον⁹⁹. Ἡ Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος τῷ 431 ἐν Ἐφέσῳ ἀνεγνώρισε τὴν ταυτότητα τοῦ προσώπου (ἐν Χριστῷ) καὶ διεκήρυξε τὴν περὶ μητρὸς τοῦ Κυρίου ως Θεοτόκου, ἀλήθειαν¹⁰⁰, ὁ δὲ δογματικὸς τῆς Ὀρθοδοξίας, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ἐδίδαξεν «Ἄντος ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος χρηματίσας τῇ σαρκὶ ὑπόστασις· οὐ γάρ προύποστάσῃ καθ' ἑαυτὴν σαρκὶ ἡνώθη ὁ θεῖος Λόγος, ἀλλ' ἐνοικήσας τῇ γαστρὶ τῆς Ἄγιας Παρθένου, ἀπειργάπτως ἐν τῇ ἑαυτοῦ ὑπόστασις»¹⁰¹. Γνωρίζων τὴν διδασκαλίαν ταύτην Μᾶρκος ὁ Εὐγενικὸς διὰ τοῦ ἀνωνύμου παραφραστοῦ του λέγει· «Τὸ Χριστὸς φανερώνει καὶ τὰς δύο φύσεις, καὶ τὴν θείαν καὶ τὴν ἄνθρωπίνην, πὼς εἶναι καὶ οἱ δύο εἰς ἓνα πρόσωπον καὶ εἰς μίαν ὑπόστασιν, καὶ ἀνατρέπει τὴν αἵρεσιν ἐκείνων

99. Ιω. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, *'Ιστορία τῶν Δογμάτων*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 132. Βλ. ώστας J. S. ROMANIDES, «St. Cyril's 'One physis or hypostasis of God the Logos incarnate' and Chalcedon», ἐν «Unofficial consultation between Theologians of Eastern Orthodox and Oriental Orthodox Churches, August 11-15, 1964, Papers and Minutes», ἐκ GOTHR, Vol X (1964-1965) N 2, σ. 84 ἔξ. 'Ο Ρωμανίδης εἰς ἐτέρων μελέτην αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Highlights in the Debate over Theodore of Mopsuestia's Christology and some suggestions for a fresh approach», ἐν GOTHR, vol. V, 5(1959-60), 167, 170-172, διαβλέπει ὅρθως τὰς φιλοσοφικὰς σχέσεις μεταξὺ Ἀρειανῶν καὶ Νεστοριανῶν καὶ ἀναφειτά δρθολογιστικὰ σημεῖα τῆς κακοδοξίας αὐτῶν. Βλ. ώστας M. ΦΑΡΑΝΤΟΥ, *Χριστολογία*, Αθῆναι 1972, σ. 80-81. A. ΘΕΟΛΑΡΟΥ, «Χριστολογικὴ δρολογία καὶ διδασκαλία Λεοντίου τοῦ Βυζαντίου», ἐν Θ 26(1955), 420.

100. ED. SCHWARTZ, *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, Tomus Primus, *Concilium Universale Ephesenum* 1, 1, 2, σ. 31-36. Ιω. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, 1^ο, σ. 139-140.

101. *'Ἐκδοσις ἀκριβῆς...*, 3, 2, 985BC.

ὅπου ἔλεγαν πὼς ὁ Χριστὸς ἔχει δύο ὑποστάσεις χωρισμένας ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλην»¹⁰².

Τέλος, ἔναντι τῶν δεχομένων σύγχυσιν καὶ φυρμὸν κατὰ τὴν ἔνωσιν τῶν δύο φύσεων, Εὐτυχοῦς καὶ Διοσκόρου, δηλ. τῶν μονοφυσιτῶν καὶ τῶν θεοπασχιτῶν Ἀρμενίων, τοὺς ὅποιους ἀντιμετωπίζει ὁ ἄγιος πατήρ, ἀναπτύσσομεν τὰ ἔξης. 'Ἐν πρώτοις ἡ βασικὴ θέσις τοῦ Εὐτυχοῦς συνοψίζεται εἰς τὴν ὁμολογίαν του, «ὅμολογῷ ἐκ δύο φύσεων γεγενῆσθαι τὸν Κύριον ἡμῶν πρὸ τῆς ἔνώσεως, μετὰ δὲ τὴν ἔνωσιν μίαν φύσιν ὁμολογῷ»¹⁰³. 'Ο Εὐτυχῆς δὲν ἡρνεῖτο διὰ τὸν Λόγος εἶχε προσλάβει πλήρη καὶ ἀκεραίαν ἄνθρωπίνην φύσιν καὶ ως ἐκ τούτου διεμαρτύρετο πάντοτε διὰ τὸ διὰ τὸν Λόγον προσλαβόμενη ἀπολλιναρισμῷ. 'Η ἀπόκλισίς του ἐνέκειτο ἀκριβῶς εἰς τὸ διεκήρυττεν διὰ τὴν τελείαν αὐτῆς ἄνθρωπίνης φύσις ὑπέστη τὴν ὀλοσχερῆ ἐκείνην μετάστασιν εἰς τὴν δλην οὐσίαν τῆς θείας φύσεως, ἡ δοπία οὕτω μόνη αὐτῇ προέβαλλε τὸν θεῖον Λόγον κατὰ τὰς ἐκδηλώσεις του καὶ τὰς ἐνεργείας του εἰς τὸ ἔργον τῆς θείας οἰκονομίας. 'Ο Εὐτυχῆς, ἀντιθέτως πρὸς τὸν Νεστόριον, ἡκολούθει τὴν συγχυτικὴν ἔνωσιν¹⁰⁴. 'Ο μονοφυσιτισμὸς ἀντεμετωπίσθη διὰ τῆς φράσεως τοῦ δρου «ἐν δύο φύσεσιν» ως καὶ διὰ τῶν δύο διίως ἐπακολουθουσῶν ἐπιρρηματικῶν ἐκφράσεων «ἀσυγχύτως καὶ ἀτρέπτως» καὶ τῆς δλης συμβολῆς τοῦ ἀγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, παραμένοντος πάντοτε τὸ κριτήριον τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451)¹⁰⁵. Καὶ ὁ ἄγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός βραδύτερον ἐδίδαξε· «Διὸ δὴ ἐκ δύο φύσεων τελείων, θείας τε καὶ ἄνθρωπίνης, φαμέν γεγενῆσθαι τὴν ἔνωσιν οὐ κατὰ φυρμόν, η σύγχυσιν, η σύγκρασιν, η ἀνάκρασιν, ως ὁ θεήλατος ἔφη Διόσκορος, Εὐτυχῆς τε, καὶ Σευῆρος,^{106a} καὶ ἡ τούτων ἐναγῆς συμ-

102. *'Ἐνθ'* ἀνωτ., E', 65.

103. ED. SCHWARTZ, *Concilium Universale Chalcedonense*, Τόμ. II, 1, 1, σ. 143.

104. Αὐτόθι, II, 1, 1, σ. 161 καὶ 142. Βλ. καὶ Ιω. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, *'Ιστορία τῶν Δογμάτων...*, B', σ. 227. Βλ. M. ΦΑΡΑΝΤΟΥ, *Χριστολογία...*, σ. 81. 'Ἡ Θεολογία Γενναδίου..., σ. 227.

105. Βλ. *'Ορον τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου παρὰ Ed. SCHWARTZ*, II, 1, 2, σ. 128-129. Ιω. ΚΑΡΜΙΡΗ, μν. ἔργ. σ. 174-176. Διὰ πλείονα βλ. παρὰ Ιω. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, *'Ιστορία τῶν Δογμάτων*, τόμος Β', σ. 255. Περὶ τῆς δλης συμβολῆς τῆς Χριστολογίας τοῦ ἀγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν Δ' Οἰκουμενικήν Σύνοδον βλ. τὴν ἀνωτέρω μνημονεύθεισαν μελέτην τοῦ Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *'St. Cyril's 'One physis or hypostasis of God the Logos incarnate' and Chalcedon'*.

105a. Περὶ τοῦ Σεβήρου καὶ τῶν δρθοδόξων η μὴ φρονημάτων αὐτοῦ θὰ ἔχωμεν τὴν δυνατότητα νὰ ίδωμεν νέας ἀπόψεις εἰς τὴν ἐγκριθεῖσαν ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ μὴ εἰσέτι δημοσιεύθεισαν διατριβήν ἐπὶ διδακτορίᾳ

μορίω¹⁰⁶. Φρονοῦμεν δτι ἡ περὶ τοῦ Διοσκόρου κρίσις εἶναι αὐτηρά. Παρὸν οὗτος κατὰ τὴν πρώτην συνεδρίασιν τῆς Δ' ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου ὀμολόγησε καὶ ὑπεστήριξε διὰ τῆς δηλώσεως του «οὔτε σύγχυσιν λέγομεν, οὔτε τροπήν ἡ ἀνάκρασιν»¹⁰⁷. Παρὰ ταῦτα δμως οὗτος κατεδικάσθη ὑπὸ τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὁμοῦ μετ' ἄλλων αἵρεσιαρχῶν. Σήμερον δμως κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ διαλόγου, ιδίᾳ μετὰ τῶν ἀρχαίων Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν, ἡ θέσις τοῦ Διοσκόρου ἀποσαφηνίζεται ὥστε οὗτος νὰ μὴ θεωρῇται πλέον ως μονοφυσίτης. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταῦτην ἔχουν ἡδη ἐργασθῆ ἀρκετοί. Περιοριζόμεθα νὰ μνημονεύσωμεν τὸν πρώην Νευροκοπίου Γεώργιον Παπαγεωργιάδην, τὸν Ἰω. Καρμίρην καὶ τὸν Ἰω. Ρωμανίδην. Ο πρῶτος ἔξ αὐτῶν εἰς ιστορικοδογματικὴν μελέτην αὐτοῦ ὑπὸ τὸν ἐνιαῖον τίτλον 'Η ἐρωτική τῆς Κοπτικῆς μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ενχερής ἔδειξεν, δτι ὁ Διόσκορος δὲν ὑπῆρξε μονοφυσίτης καὶ δὲν κατεδικάσθη ἐπὶ αἱρέσει¹⁰⁸. Οὐσιαστικώτεραι δμως ὑπῆρξαν αἱ συμβολαὶ τῶν καθηγητῶν Ἰω. Καρμίρη καὶ Ἰω. Ρωμανίδου κατὰ τὰς ἀνεπισήμους διασκέψεις Ὀρθοδόξων καὶ Ἀντιχαλκηδονίων εἰς Aarhus τῆς Δανίας (ἀπὸ 11 - 15 Αὐγούστου 1964). Ἀμφότεροι δι' ἐμπεριστατωμένων αὐτῶν εἰσηγήσεων ἐκτὸς τῶν ἄλλων διηγκρίνισαν τὴν θέσιν τοῦ Διοσκόρου, (ιδίᾳ δ Ῥωμανίδης), συντελέσαντες οὕτως «εἰς τὸ νὰ σπάσῃ ὁ πάγος μεταξὺ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Ἀντιχαλκηδονίων»¹⁰⁹.

Καθ' δσον ἀφορᾶ εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ μονοφυσιτισμοῦ εἰς τοὺς Ἀρμενίους, περὶ τῶν δποίων γίνεται λόγος ἐν τῷ κειμένῳ, εἶναι γνωστὸν δτι οὗτος συνεδέθη μὲ τοὺς Ἀρμενίους κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἀκακιανοῦ σχίσματος καὶ προεκλήθη ἡ θεοπασχητικὴ ἔρις ἐπὶ τοῦ μονοφυσίτου αὐτοκράτορος Ἀναστασίου τοῦ Δικόρου (491 - 518).

τοῦ Αιθίοπος Καχαλ Αλεμού ὑπὸ τὸν τίτλον «Χριστολογία τῶν Αιθιοπικῶν ἀναφορῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνος».

106. "Ἐκδοσις ἀκριβῆς..., 3, 3, 993AB.

107. Mansi VI, σ. 676-677, καὶ VI, 636.

108. "Ἐν ΓΠ 35(1952) 235, 336.

109. Bλ. εἰσηγήσεις αὐτῶν ἐν «unofficial consultation between theologians of Eastern Orthodox and Oriental Orthodox Churches, papers and minutes (Aarhus 11-15 August 1964)» ἐν GOTH R X² (1964/65) τοῦ μὲν Ἰω. ΚΑΡΜΙΡΗ, εἰς τὰς σελ. 61-74 τοῦ δὲ ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ εἰς τὰς σελ. 82-107. Περὶ τῆς πορείας τῶν σχέσεων τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας μετὰ τῶν Ἀντιχαλκηδονίων βλ. ΑΝΤ. Μ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐναντὶ θεμάτων πανορθοδόξου ἐνδιαφέροντος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 127 ἐ.

Τὸ δλον θέμα ἐδημιουργήθη ἐκ τῆς φράσεως «ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς», τὴν δποίαν ἐφεῦρεν ὁ μονοφυσίτης ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας Πέτρος ὁ Γναφεύς. Ἡ φράσις αῦτη θὰ ἡτο δυνατὸν νὰ νοηθῇ ὅρθιοδόξως, δτι δηλ. ἐσήμαινε μετάδοσιν ἰδιωμάτων τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων, ἔνεκα τῆς προσωπικῆς αὐτοῦ ἐνώσεως, ἀλλ' ὡς ἐκ τῆς προελεύσεως αὐτῆς ἡ φράσις εἶχε μονοφυσιτικὸν χαρακτῆρα καὶ νόημα, ἀφομοίωσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὴν θείαν καὶ ἐπομένως θεοπασχητικὸν νόημα, δτι δηλ. ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἔπαθεν ἡ θεία φύσις¹¹⁰.

"Ἐναντὶ τῶν Ἀρμενίων τούτων τὸ δνομα Ἰησοῦς δηλοὶ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τοῦ Χριστοῦ ἀνατρέπον τὴν αἱρεσιν τῶν θεοπασχιτῶν, ἐνῷ διὰ τῆς φράσεως «Υἱὲ τοῦ Θεοῦ» ὑποδηλοῦται δτι εἰς τὸν Χριστὸν ἡ θεία φύσις εἶναι ἀσύγχυτος καὶ μετὰ τὴν ἔνωσιν μὲ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ως ἀνεπτύχθη ὑπὸ τῶν Συνόδων¹¹¹.

"Ἐγείρεται δμως εὐλόγως τὸ ἐρώτημα· διατί διὰ τῆς μονολογίστου ταύτης προσευχῆς ἐπανέρχεται ὁ ἄγιος πατήρ εἰς παλαιὰς χριστολογικάς αἱρέσεις; Ἡ ἀπάντησις φρονοῦμεν δτι δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ μόνον εἰς τὴν ὅρθην παρατήρησιν τοῦ A. Adam, δτι τὸ χριστολογικὸν δόγμα εἶχε μὲν ἀπαρτισθῆ κατὰ τὰς Συνόδους τῆς Ἐφέσου καὶ τῆς Χαλκηδόνος, δὲν ἔλειπον δμως θεολογικαὶ συζητήσεις καὶ περαιτέρω ὄρισμοί, ἀνασύροντες θεολογικάς συζητήσεις καὶ ως ἐκ τούτου καὶ τὸ χριστολογικὸν δόγμα,¹¹² ἀνάλογόν τι δπερ συμβαίνει καὶ σήμερον κατὰ τὸν διάλογον Ὀρθοδόξων μετὰ τῶν Ἀντιχαλκηδονίων, ἀλλὰ κυρίως εἰς χριστολογικάς αἱρέσεις τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος καὶ εἰς συζητήσεις Ὀρθοδόξων καὶ Ἀρμενίων. Τυγχάνει γνωστὸν δτι κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἀνεφύησαν χριστολογικαὶ ἔριδες καὶ μονοφυσιτικαὶ κακοδοξίαι, αἱ δποῖαι καὶ ἀντεμετωπίζοντο¹¹³. Εἰδικότερον περὶ τῶν Ἀρμενίων εἶναι γνωστὸν δτι ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Εὐστρατίου Νικαιας (1050 - 1120) ἐγράφησαν δύο μελέται a) Κατὰ Ἀρμενίων περὶ τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ καὶ b) Σχέδιον δύο λόγων κατὰ Ἀρμενίων. Τούτων, κατὰ τὸν Θεόδωρον Ζήσην, ἡ πραγματεία Κατὰ Ἀρμενίων περὶ τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ συνδέεται μὲ τὰς συζητήσεις, τὰς δποίας διεξήγαγεν δ ἀυτοκράτωρ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς πρὸς τοὺς

110. "Ἐκδοσις ἀκριβῆς 3, 10, 1020 A. Bλ. B. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, "Ἐκκλησιαστικὴ Ἰστορία, 'Αθῆναι 1948, 208.

111. "Ἐνθ' ἀνωτ., E', 66.

112. Πρβλ. A. ADAM, Lehrbuch der Dogmengeschichte, Tόμ. A', Gütersloh 1965, σ. 368.

113. Περὶ τούτων βλ. ΣΤ. ΣΑΚΚΟΥ, "Ο πατήρ μου μεῖζων μονόστορος," Ερίδες καὶ Σύνοδοι κατὰ τὸν IB' αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 95,

'Αρμενίους τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Αἱ φιλενωτικαὶ προσπάθειαι φιλορθοδόξων Ἀρμενίων Καθολικῶν καὶ πολλῶν Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων ἀναφέρονται καὶ μετὰ ταῦτα, δυστυχῶς δῆν Ἰσχυσαν νὰ ἀποσπάσουν ὀλοσχερῶς καὶ δριστικῶς τοὺς Ἀρμενίους ἀπὸ τῆς μονοφυσιτικῆς πλάνης αὐτῶν. Οἱ Ἀρμένιοι οὐδέποτε ἡθέλησαν διὰ συνοδικῆς ἀποφάσεως αὐτῶν νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν Δ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, ὡς δυστυχῶς γίνεται καὶ σήμερον ὑπὸ τῶν Ἀντιχαλκηδονίων, καὶ νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν αὐτῆς. Αἱ ἐπακολουθήσασαι Σταυροφορίαι, αἱ παπικαὶ προσπάθειαι πρὸς ἐκλατινισμὸν τῶν Ἀρμενίων καὶ ἡ τουρκοκρατία ἔθεσαν τέρμα εἰς τὰς φιλενωτικὰς ἑκείνας προσπαθείας^{113α}. Αἱ χριστολογικαὶ αὗται συζητήσεις δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπανέφερον τὸ δόλον χριστολογικὸν θέμα ἐπὶ τάπτηος, ὁ δὲ Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός, «Ἄτλας τῆς Ὁρθοδοξίας ὅν», νὰ ὑπεραμύνεται τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος.

"Ηδη ἐγένετο λόγος περὶ δονομάτων τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἀγίας Τριάδος. Τὰ δονόματα ταῦτα δὲν ἀναφέρονται εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ Λόγου ἀλλὰ εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτοῦ. 'Ο ἄγιος Μάξιμος ὑπενθυμίζει· «Ωσπερ ὁ Θεός κατ' οὐσίαν οὐχ ὑποπέπτωκε γνώσει, οὕτως οὐτε ὁ Λόγος αὐτοῦ γνώσει τῇ καθ' ἡμᾶς περιλαμβάνεται. 'Ο γάρ τῆς Ἀγίας Γραφῆς λόγοις, κανεὶς εἰσδέχεται περιγραφὴν κατὰ τὸ γράμμα, τοῖς χρόνοις τῶν ιστορουμένων πραγμάτων συναπολήγων· ἀλλὰ κατὰ πνεῦμα ταῖς τῶν νοούμενων θεωρίαις μένει διὰ παντὸς ἀπερίγραπτον»¹¹⁴. Γενικῶς, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν πατέρων, ὡς δὲν ὑπάρχουν δονόματα ἀποδιδόμενα εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, οὕτω δὲν ὑπάρχουν δονόματα ἀποδιδόμενα καὶ εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ Λόγου. Τὰ ἀποδιδόμενα εἰς αὐτὸν δονόματα, ὡς εἰρήνη, δύναμις, ζωή, ἀναφέρονται εἰς τὰς εὐεργετικὰς ἐνεργείας αὐτοῦ¹¹⁵.

"Η τριαδολογία καὶ ἡ χριστολογία, κατὰ τοὺς ἱεροὺς νηπτικοὺς, ἀποτελοῦν τὰ δύο βασικὰ δόγματα τῆς Ὁρθοδοξίας. Κατὰ Γρηγόριον τὸν Σιναῖτην «Ορος Ὁρθοδοξίας ἐστί, τὰ δύο τῆς πίστεως δόγματα

113α. Εἰδικότερον περὶ τῶν Ἀρμενίων βλ. ΘΕΟΛΟΡΟΥ ΖΗΣΗ, «Περὶ τὴν χρονολόγησιν τῆς κατὰ Ἀρμενίων πραγματείας τοῦ Εὐστρατίου Νικαίας» ἐν *K7*(1975) 315-326. Περὶ σχέσεων Ὁρθοδόξων καὶ Ἀρμενίων βλ. Ιω. ΚΑΡΜΙΡΗ, Αἱ ἀρχαὶ Ἀντιχαλκηδόνοις Ἐκκλησίαι τῆς Ἀρατολῆς καὶ ἡ βάσις τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῶν μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1965, σ. 18-19, ὥσαύτως τοῦ αὐτοῦ, Σχέσεις Ὁρθοδόξων καὶ Ἀρμενίων καὶ ἰδίως δὲ κατὰ τὸν *IB* αἰώνα θεολογικὸς διάλογος μετὰ αὐτῶν, Ἀθῆναι 1967.

114. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντάς τετάρτη*, Β', 124.

115. Πρβλ. VL. LOSSKY, *Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ...*, σ. 183, W. VÖLKER, *Kontemplation und Ekstase...*, σ. 183.

ἐκ καθαρότητος ἴδειν καὶ γνῶναι ἐξ αὐτοῦ, τὴν Τριάδα, λέγω, καὶ δυάδα. Τὴν μὲν Τριάδα, ἐν μονάδι ἀσυγχύτως καὶ ἀτμήτως θεωρεῖν καὶ γινώσκειν τὴν δὲ δυάδα τῶν Χριστοῦ φύσεων, ἐν μιᾷ ὑποστάσει· τουτέστιν ἔνα Υἱόν καὶ πρὸ σαρκώσεως καὶ μετὰ τὴν σάρκωσιν ἐν δύο φύσεσιν ὅμοιογενῖν καὶ εἰδέναι, ἐν δύο θελήσεσι θεϊκῆς τε καὶ ἀνθρωπίνης ἀσυγχύτως δοξάζομεν»¹¹⁶.

"Η πνευματικὴ γνῶσις, ἡ ἀποκτωμένη κατὰ τὰ στάδια τῆς τελειώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἴδια ἡ περὶ Θεοῦ καὶ μυστηρίων γνῶσις αὐτοῦ, είναι ὑπερτέρα πάσης ἄλλης ἐκ τῆς θύραθεν προσαποκτωμένη. Συγκεκριμένως ἡ πνευματικὴ γνῶσις είναι ἀνωτέρα καὶ ὑψηλότερα τῆς φυσιολογίας καὶ ἀστρολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας. Η γνῶσις καὶ ἡ διερεύνησις τῶν μεγεθῶν τῶν ἀστρων καὶ τῶν λόγων τῆς φύσεως είναι κατωτέρα τῆς πνευματικῆς. Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἐπιστήμη, ἡ δοπία νὰ θέτῃ ὅρθως τὸν ἀνθρωπὸν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ ἔξηγῃ τὸ μυστήριον τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, τὸ μυστήριον τῆς ψυχῆς, τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, περὶ πάντων τούτων λαμβάνει γνῶσιν ὃ ἀνθρωπὸς διὰ τῆς πίστεως. «Οὐ μόνον δὲ τὸ γινώσκειν κατὰ τὸ ἐγχωροῦν ἐν ἀληθείᾳ Θεόν, ἀσυγκρίτως κρείττον τῆς καθ' Ἐλληνας φιλοσοφίας ἐστίν», λέγει ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, «ἄλλα καὶ μόνον τὸ εἰδέναι τίνα τόπον ἔχει ὃ ἀνθρωπὸς παρὰ τῷ Θεῷ, πᾶσαν ὑπερβαίνει τὴν κατ' ἐκείνους σοφίαν. Μόνος γάρ ἀπάντων ἐπιγείων τε καὶ οὐρανίων ἐκτίσθη κατ' εἰκόνα τοῦ πλάσαντος, ὡς πρὸς ἐκείνον ὁρφή καὶ αὐτὸν ἀγαπῷ, κάκείνου μόνου μύστης καὶ προσκυνητῆς εἴη· καὶ τῇ πρὸς αὐτὸν πίστει καὶ νεύσει καὶ διαθέσει, τὴν οἰκείαν καλλονὴν συντηροίη. Πάντα δὲ τ' ἄλλα, δσα γῇ καὶ οὐρανὸς δὲ φέρει, κατώτερα έαυτοῦ εἰδείη καὶ νοῦ παντάπασιν ἄμοιρα»¹¹⁷.

116. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, Δ', 35.

117. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Κεφάλαια φυσικά, Δ', 142-143.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'

ΑΛΗΘΕΙΣ ΓΝΩΣΤΙΚΟΙ

1. Γνῶσις καὶ εὐσέβεια

Προϋπόθεσιν τῆς πνευματικῆς γνώσεως καὶ τῆς θεωρίας τῶν μυστηρίων, δηλ. τῆς ἀληθείας, ως εἶδομεν, ἀποτελεῖ ἡ ἀσκησις καὶ ἡ διὰ ταύτης κάθαρσις καὶ ἀπόκτησις τῶν ἀρετῶν· ἄλλως ἡ εὐσέβεια. Ἡ εὐσέβεια συνίσταται εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ. Ἡ τήρησις ἄλλωστε τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ είναι γνῶσις Θεοῦ. «Οὐδὲν γάρ ἄλλο ἔστιν εὐσέβεια, εἰ μὴ τὸ ποιεῖν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, διπερ ἔστι γνῶσις Θεοῦ»¹. Ἡδη, ἐξ ὅσων ἀνεπτύξαμεν ἐν τοῖς πρόσθιν καὶ ἴδια ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ περὶ τῆς ὁδοῦ τῆς θεογνωσίας, ἐγένετο φανερὸν ὅτι ἡ θεολογικὴ γνωσιολογία κατὰ τοὺς νηπτικοὺς πατέρας δὲν ἀποτελεῖ περιέργειαν καὶ ἰκανοποίησιν στοχαστικὴν ἀναφερομένην μόνον εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' αὕτη ἐπεκτείνεται εἰς τὸν ἄνθρωπον, συνεργεῖ δηλ. εἰς τὴν ἄλλοισιν καὶ μεταμόρφωσιν αὐτοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Κατὰ ταῦτα ἡ θεογνωσία τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν καὶ ἡ κατοχὴ τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος προσλαμβάνει διαστάσεις σωτηριολογικάς. Διότι δταν ὁ νοῦς εὑρεθῆ εἰς τὴν ὑπερλογικὴν κατάστασιν, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν κινεῖται πλέον εἰς τὴν ἀσφυκτικὴν περιοχὴν τῶν συμβόλων καὶ τῶν σχημάτων, ἀλλὰ ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἐνὸς μυστικοῦ Θαβώρ, τότε ἄλλοιώνεται καὶ μεταμορφώνεται μὲ τὴν ἀπαστράπτουσαν ἀνταύγειαν τῆς θείας παρουσίας.

Ἡ εὐσέβης πολιτεία είναι ἡ πύλη τῆς γνώσεως. Αἱ ὁδοὶ τῆς τελειώσεως, κατὰ τὸν Κλήμεντα, είναι τὸ ἔργον καὶ ἡ γνῶσις. Ὁ γνωρίζων τὸν Θεόν είναι εὐσέβης, ἡ δὲ κατὰ Θεόν γνῶσις καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον δοντως ἄνθρωπον. «Μέγιστον ἄρα ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ. Διό καὶ ταύτη

σώζεται τὸ ἀναπόβλητον τῆς ἀρετῆς». «Ο δὲ ἐγνωκὼς τὸν Θεόν ὅσιος καὶ εὐσέβης. Μόνος ἄρα ὁ γνωστικὸς εὐσέβης ἡμῖν είναι δέδεικται». «Ἐστιν γάρ, ως ἔπος εἰπεῖν, ἡ γνῶσις τελείωσίς τις ἀνθρώπου ως ἀνθρώπου»². Παρὰ ταῦτα ὁ «γνωστικός» τοῦ Κλήμεντος είναι ἔν φανταστικὸν πρόσωπον, δημιούργημα τῆς λογικῆς, ἐνῷ δὲ πνευματικὸς τοῦ Ὄριγένους προσεγγίζει πρὸς τὸν χριστιανὸν ἀσκητήν, διότι ὁ ἐκκλησιαστικὸς οὗτος συγγραφεὺς λέγει ἐπικαλούμενος τὸν Ἰωάννην «πᾶς ὁ ἀμαρτάνων οὐχ ἔωρακεν αὐτὸν» (*A' Iω. 3, 6*) δηλῶν διὰ τοῦ ἔωρακεν αὐτὸν ως ἀεὶ δυναμένων είναι τῶν ὀρώντων τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ ἐκ τοῦ ἔωρακέναι αὐτὸν μεταλαμβανόντων δυνάμεως πρὸς τὸ μηδαμῶς ἀμαρτάνειν»³.

Οἱ ἀληθεῖς γνωστικοὶ λαμβάνουν μοναδικάς ἐμπειρίας, τὰς δοποίας, φυσικῷ τῷ λόγῳ, δὲν ἐπιθυμοῦν νὰ ἀπολέσουν. Εἰδομεν ὅτι τὸ τελικὸν στάδιον τῆς ἐπὶ τὴν γνῶσιν ὁδοῦ είναι ἡ εἰσόδος εἰς τὸν γνόφον. Ἡ εἰσόδος αὕτη συνδέεται μὲ τὴν ἐκπλήξιν. Ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ τῆς ἐκπλήξεως, ἔχων ὁ νηπτικὸς «ἔνδον αὐτοῦ τὸ φῶς τοῦ Παναγίου Πνεύματος», δὲν δύναται νὰ βλέπῃ τοῦτο καὶ πίπτει πρηνῆς εἰς τὴν γῆν. Τότε «κράζει» καὶ «βοϊ ἐν ἐκπλήξει τε καὶ φόβῳ πολλῷ, ως ὑπὲρ φύσιν, ὑπὲρ λόγον, ὑπὲρ ἔννοιαν πρᾶγμα ἵδων καὶ παθών». Ὁ ύποστάς τὴν ἐκπλήξιν «γίνεται δομοῖς ἀνθρώπῳ ποθὲν ἀναφέντι τὰ σπλάγχνα ὑπὸ πυρὸς· υφ' οὐ φλεγόμενος, καὶ τῆς φλογὸς τὸν ἐμπρησμὸν μὴ δυνάμενος φέρειν, ὑπάρχει ὥσπερ ἐξεστηκώς, καὶ μηδὲ ἑαυτοῦ γενέσθαι δλῶς ἰσχύων· τοῖς δάκρυσι δὲ καταντλούμενος ἀενάως, καὶ ὑπὸ τούτων καταψυχόμενος, τὸ πῦρ ἐξάπτει τοῦ πόθου σφοδρότερον». Ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ καὶ ἐφ' ὅσον συνεχίζεται ἡ ἐκπλήξις, ὁ παθὼν ταῦτα ἐκπυροῦται καὶ γίνεται ως φῶς. Τότε ὁ Θεός ἐνοῦται μετ' αὐτοῦ καὶ γνωρίζεται ὑπὸ αὐτοῦ. Πληροῦται δηλ. τὸ λεχθὲν «Θεός θεοῖς ἐνούμενός τε καὶ γνωριζόμενος, καὶ τοσοῦτον ἵσως, ὅσον ἦδη τοῖς συναφεῖσιν ἡγάθη καὶ τοῖς ἐγνωκόσιν ἀπεκαλύφθη»⁴. Ἡ ἀμεσος κατὰ ταῦτα γνῶσις συνδέεται μὲ τὴν ἐγνωσιν τοῦ νηπτικοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ. Οἱ γνωστικοὶ Κάλλιστος καὶ Ἰγνάτιος δὲν ἀρκοῦνται μόνον εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς πνευματικῆς ταύτης καταστάσεως, ἀλλὰ διμιούργων καὶ περὶ τῆς σωματικῆς ἄλλοιώσεως. Βασικὸν στοιχεῖον, χαρακτηρίζον τὸν εἰσερχόμενον εἰς τὸν θείον γνόφον, είναι ἡ πρὸς τὸν

2. *Στρωματεῖς Z'*, 7 ΒΕΠ 8, 267· Z, 10 ΒΕΠ 8,270· W. VÖLKER, *Der wahre Gnostiker...*, σ. 302.

3. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, 'Ἐρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, τόμ. K', 14, ΒΕΠ 12, 218. VL. LOSSKY, 'Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ...', 137.

4. ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ *Κεφάλαια πρακτικά καὶ θεολογικά*, Γ', 249.

1. ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ, *Παρανέσεις περὶ ἥθους ἀνθρώπων καὶ χρηστῆς πολιτείας*, A', 24. Κρίσεις τοῦ I. HAUSHERR περὶ τοῦ ἔργου τούτου βλ. παρ' ΑΝ. ΤΑΧΙΔΩΝ, ἔργ. μν., σ. 73· ώσαύτως βλ. τὰς κρίσεις τοῦ K. ΜΠΟΝΗ, 'Ασκητικοὶ συγγραφεῖς τοῦ A' αἰώνος', Αθῆναι 1970, σ. 28.

Θεὸν ἀγάπη· δῆλος ὁ θεῖος ἔρως, ὡς εἶδομεν. Ἡ ἀγάπη ἀλλοιώνει καὶ αὐτὴν ταύτην τὴν μορφὴν τοῦ ἀνθρώπου. Σημεῖα δὲ αἰσθητὰ τῆς ἀγάπης ταύτης εἰναι, ὡς λέγουν οἱ νηπτικοὶ Κάλλιστος καὶ Ἰγνάτιος, ἐπικαλούμενοι τὸν Ἰσαὰκ τὸν Σύρον, ἡ ἀλλοίωσις τοῦ προσώπου· «γίνεται τὸ πρόσωπον τοῦ ἀνθρώπου πυρρόν, περιχαρές· καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ θερμαίνεται· ἀφίσταται ἀπ’ αὐτοῦ ὁ φόβος καὶ ἡ αἰδὼς καὶ γίνεται ὡς ἐκστατικός· καὶ ἡ δύναμις ἡ συνάγουσα τὸν νοῦν φεύγει ἐξ αὐτοῦ καὶ ὡς ἔκφρων γίνεται»⁵.

Ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ τῆς μεθέξεως τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ δὲν ὑφίσταται μὲν ὁ ἀρχικὸς φόβος, περὶ τοῦ ὅποιου ὠμιλήσαμεν, δοκιμάζει δῆμος ὁ «παθὼν τὰ θεῖα» ἄλλης μορφῆς φόβου ἐκ τῆς αἰσθητῆς πλέον παρουσίας τοῦ Θεοῦ. Ὁ γνωστικός δὲν φοβεῖται πλέον τὸν Θεόν ὡς κριτήν· αἰδεῖται αὐτὸν διὰ τὴν «ὑπερβάλλουσαν τῆς ἀπέιρου δυνάμεως ὑπεροχήν». Ὑπάρχων τέλειος ἐν ἀγάπῃ μετ’ αἰδοῦς καὶ τῆς πρεπούσης σεβασμιότητος, ἔχει φόβον, διαμένοντα εἰς τοὺς αἰδῶνας⁶. Ὡς ἀληθῆς γνωστικός προγεύεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν τὰ μυστήρια τοῦ Θεοῦ. Ἀπολαμβάνων τῆς δόξης Αὐτοῦ, ἐλλάμπεται ἐν τῷ ταμείῳ τῶν μυστηρίων καὶ «ἀξιοῦται τῷ Νυμφίῳ Λόγῳ συγκοιτασθῆναι»⁷. Ὁ ἐπισκοπῶν τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ φοβεῖται καὶ τρέμει τὴν παρουσίαν αὐτοῦ⁸, ἐν τῇ ἐννοίᾳ πλέον τοῦ δέους.

Τίθεται δῆμος τὸ ἔρωτημα· δύναται δὲ προκόψας εἰς ἀπάθειαν καὶ καταξιωθεῖς τῆς θεωρίας καὶ τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας νὰ παύσῃ νὰ είναι οἰος ὑπῆρχε διὰ νὰ φθάσῃ εἰς γνῶσιν; Ἄλλαις λέξεσιν ὑφίσταται κίνδυνος ἐκπτώσεως τοῦ καταστάντος διὰ τῆς μακρᾶς πορείας γνωστικοῦ ἐκ τῆς θείας χάριτος;

Ο καθαρθεὶς διὰ τῆς νήψεως νοῦς, «φραδίως σκοτίζεται, εἰ μὴ τῇ συνεχεῖ μνήμη τοῦ Ἰησοῦ ἀπασχολεῖται πάντῃ τῶν ἔξωθεν». Ο δὲ τὴν

5. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΙΓΝΑΤΙΟΥ, *Περὶ τῶν αἰρουμένων ἡσύχως βιῶνται*, Δ', 284. Διετυπούτο κατηγορία κατὰ τῶν ἡσυχαστῶν, οἱ δόποιοι ἵσχυρίζοντο διτὶ κατὰ τὴν νοεράν προσευχὴν πολλάκις ἡ καρδία σκιρτᾷ καὶ ἀναπηδᾷ ἐκ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ ἀγαθοῦ. Ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, δικαιῶν τοὺς ἡσυχαστάς, ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν τοῦ Μ. Βασιλείου (Βλ. "Ὀροντος κατὰ πλάτος", 2, PG 31, 909 BC), καὶ τοῦ Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ (Βλ. *Blov' Aγίου Αιτωνίου* PG 26, 896 C), οἱ δόποιοι θεωροῦν τὸ σκίρτημα ὡς ἐνέργειαν τῆς χάριτος. Ο π. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, παρατηρεῖ διτὶ «έκεινος ποὺ θὰ προσευχήθῃ μὲ ἀνεπιθόλωτον νοῦν πρὸς τὸν Θεόν, θὰ ἔξελθῃ τοῦ κελλίου του μὲ πρόσωπον οἰονεὶ πεπυρωμένον», Βλ. "Ο ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ...," σ. 112.

6. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς τοίτη*, Β', 103.

7. Τοῦ αὐτοῦ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς πρώτη*, Β', 54.

8. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κεφάλαια πάντων ὀφέλιμα*, Δ', 68.

πρακτικήν συναρμόσας τῇ θεωρίᾳ, οἵονεὶ τῇ τοῦ νοὸς τηρήσει, ψόφους οὐκ ἀπαναίνεται· κτύπους ἀνάρθρους ἢ καὶ ἐνάρθρους οὐκ ἀποσείεται· τρωθεῖσα γάρ ἡ ψυχὴ τῷ θείῳ ἔρωτι τοῦ Χριστοῦ, ὡς ἀδελφιδῷ τούτῳ γε κατακολουθεῖ⁹. Ἐπειδὴ ἡ θεία γνῶσις εἶναι καρπὸς καὶ προϊὸν τοῦ θείου ἔρωτος πρὸς τὸν Χριστόν, φυσικῷ τῷ λόγῳ, ὁ καταξιωθεῖς τοιαύτης γνώσεως νὰ ἀρέσκεται εἰς τὸ νὰ ἐνδιατρίβῃ ἔτι μᾶλλον περὶ τοὺς βίους καὶ τοὺς λόγους τῶν πατέρων ὡς καὶ πάντων τῶν ἀγίων ἀνδρῶν ἐν οὐδεμιᾷ δὲ περιπτώσει περὶ δογμάτων ξένων. Ὁ ἔχων θείαν γνῶσιν οὐδενὸς ἀκούει, ίδιᾳ τῶν αἰρετικῶν, ἵνα συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως τηρῇ ἑαυτὸν ἀπαθῆ¹⁰. Ἡ μετὰ ταῦτα πορεία τοῦ νηπτικοῦ καὶ τοῦ καταστάντος δυτῶς γνωστικοῦ εἶναι συνεχῆς εὐχαριστία καὶ ὑμνος πρὸς τὸν Θεόν, διότι κατηξιώθη ὑψηλῆς τιμῆς¹¹.

Παρὰ ταῦτα ὑφίσταται κίνδυνος πτώσεως ἐκ τῆς καταστάσεως ταύτης. Ὁ λαβὼν γνῶσιν ἔλαβε φῶς νοερόν. Ὁ ἀτιμάζων τοῦτο «δψεται σκότος»¹². Οἱ ιεροὶ νηπτικοὶ πατέρες, φοβούμενοι μήπως ἐκπέσουν ἐκ τοῦ φωτὸς εἰς τὸ σκότος, μνημονεύουν τὴν περίπτωσιν τοῦ διαβόλου. Οὗτος, ἄγγελος ὃν τοῦ Θεοῦ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐν ἀύλῳ φύσει, ἐν σοφίᾳ καὶ πάσῃ ἀρετῇ, ἔξαιφνης ἐγένετο διάβολος¹³. Ἐάν σημεῖον τοῦ πρώτου φόβου εἴναι «τὸ μισεῖν καὶ ὀργίζεσθαι τὴν ἀμαρτίαν ὡς δὲ πληγεῖς ὑπὸ θηρός», τοῦ τελείου φόβου, τοῦ ἄγνοοῦ, σημεῖον εἶναι «τὸ ἀγαπᾶν τὴν ἀρετὴν καὶ φοβεῖσθαι τὴν τροπήν». Ὁ γνωστικός γνωρίζει καλῶς διτὶ οὐδεὶς εἶναι ἀναλλοίωτος καὶ διτὶ πάντοτε ὑφίσταται κίνδυνος πτώσεως, ἕνεκα τοῦ ὅποιου καὶ δοκιμάζει φόβον¹⁴. Ο δεύτερος οὗτος φόβος τῆς τροπῆς συντελεῖ μεγάλως εἰς τὴν ἐδραίωσιν τοῦ ἔχοντος τοῦτον ἐν τῇ ἐστίᾳ ἐν ἡ ἀνήλθει καὶ εὐρέθη. Καὶ μένει οὗτος σταθερὸς ἐν τῇ ἐστίᾳ ταύτῃ ἐστω καὶ ἂν οἱ πολλοὶ δὲν κατανοοῦν τοῦτον. Διότι δὲ ἀληθῆς γνωστικός δὲν γνωρίζει μόνον τὴν ἀληθείαν, ἀλλὰ τυγχάνει ἡνωμένος μετ’ αὐτῆς· «Τὸν ἐν ἀληθείᾳ πιστεύσαντα, κατὰ τὸν ἴερὸν λόγον, οὐδὲν ἀποκινήσει τῆς κατὰ τὴν ἀληθῆ πίστιν ἐστίας· ἐφ' ἡ τὸ μόνιμον ἔξει τῆς ἀκινήτου καὶ ἀμεταβόλου ταυτότητος· εὖ γάρ οἶδεν δὲ πρὸς τὴν ἀληθείαν ἐνωθεῖς, διτὶ εὖ ἔ-

9. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ, *Κεφάλαια περὶ προσευχῆς*, Δ', 297.

10. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ τῶν ἐπτά σωματικῶν πράξεων*, Γ', 18.

11. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΤΑΦΥΓΙΩΤΟΥ, *Τὰ σφεζόμερα περὶ θείας ἐνάσεως καὶ βίου θεογητικοῦ*, Ε', 44.

12. ΘΩΛΛΑΣΣΙΟΥ, *Περὶ Ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας ἐκατοντάς δευτέρᾳ*, Β', 212.

13. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Προσοίμοι*, Γ', 6.

14. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΙΓΝΑΤΙΟΥ, *Περὶ τῶν αἰρουμένων ἡσύχως βιῶνται*, Δ', 220.

χει, καν οι πολλοί νουθετούν αὐτὸν ώς ἔξεστηκότω¹⁵. Διότι γνωρίζει καλῶς δτι ἀπὸ τοῦ θείου τούτου ἐκστασιασμοῦ, τῆς πνευματικῆς ταύτης μέθης, κατελήφθησαν οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ μάρτυρες τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ οἱ μὲν ἀπόστολοι διέτρεξαν τὸν κόσμον ἀπαντὰ ὑποβληθέντες εἰς σκληροὺς κόπους καὶ ὑποστάντες ἀγογγύστως ἔξευτελισμοὺς ὑπὸ τῶν ἀπίστων, οἱ δὲ μάρτυρες, κατατεμαχισθέντες καὶ φοβερὰ μαρτύρια παθόντες, δὲν ἐδειλίασαν ἀλλὰ ὑπέφερον μετὰ γενναιότητος τὰς δοκιμασίας ταύτας. Καὶ ἐνῷ ἡσαν κατὰ Θεὸν σοφοί, ἐν τούτοις οἱ ἄπιστοι ἀπεκάλουν αὐτοὺς παράφρονας¹⁶.

Ο φόβος οὗτος, τὸν ὁποῖον δοκιμάζει ὁ γνωστικός, εἴτε ἐκ τοῦ θάμβους τῆς θέας τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ εἴτε ἐκ τοῦ φόβου τῆς τροπῆς καὶ ἀπωλείας τῆς μεθέξεως ταύτης, εἶναι φόβος ἀγνός. Νικήτας ὁ Στηθάτος παρατηρεῖ τὰ ἔξης· «Τοῖς μὲν εἰσαγωγικοῖς εἰς τὸν κατ’ ἀρετὴν βίον, φόβος τῶν κολάσεων συνεργεῖ εἰς ἐργασίαν τῶν ἐντολῶν καὶ ἀποφυγὴν τῶν κακῶν. Τοῖς δὲ κατ’ ἀρετὴν ἐπὶ θεωρίαν προκόψασι τῆς τοῦ Θεοῦ δόξης, ἄλλος ἀναλόγως παρέπεται φόβος, λίαν ὥν αὐτοῖς φοβερὸς ἐξ ἀγάπης, ὁ ἀγνός· δς καὶ συνεργεῖ τούτοις εἰς τὴν παραμονὴν ἀκλονήτως ἵστασθαι τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, φοβουμένοις τὸν ἐκ ταύτης φοβερὸν δλισθον»¹⁷. «Ἐτερον καὶ βασικὸν ὡσαύτως στοιχεῖον τοῦ ἀγνοῦ φόβου εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ἀρετὴν. Τί δὲ εἶναι ἀρετὴ, τὴν ὅποιαν τόσον πολὺ ἐπιζητεῖ ὁ ἀληθῆς γνωστικός; Ἡ ἀπαθεστάτη καὶ παγία πρὸς τὸ καλὸν ἔξις, «ἥς ἐφ’ ἔκάτερα καθέστηκεν οὐδέν, Θεοῦ φερούστης χαρακτῆρα, φ οὐδέν ἐστιν ἐναντίον. Αἰτίᾳ δὲ τῶν ἀρετῶν ἐστιν ὁ Θεός· τούτου δὲ ἡ κατ’ ἐνέργειαν γνῶσις, ἡ τοῦ κατ’ ἀλήθειαν ἐπεγνωκότος τὸν Θεόν πρὸς τὸ Πνεῦμα κατὰ τὴν ἔξιν ἀλλοίωσις»¹⁸.

Ἐπειδὴ ἡ ἀρετὴ συνδέεται μὲ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ, ὁ τηρῶν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ εἶναι μακάριος. «Μακάριος ἀνὴρ ὁ φοβούμενος τὸν Κύριον, ἐν ταῖς ἐντολαῖς αὐτοῦ θελήσει σφόδρα· καὶ, μακάριοι πάντες οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον, οἱ πορευόμενοι ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτοῦ· καὶ, φοβήθητε τὸν Κύριον πάντες οἱ ἄγιοι αὐτοῦ· δτι οὐκ ἐστιν ὑστέρημα τοῖς φοβουμένοις αὐτὸν· καὶ, ἴδου οὕτως εὐλογηθήσεται ἀνθρώπος, ὁ φοβούμενος τὸν Κύριον· καὶ, ὁ φόβος Κυρίου ἀγνός,

15. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας ἐκατοντάς ἐβδόμη*, Β', 184.

16. Βλ. *Εὐεργετινός*, ἦτοι συναγωγὴ τῶν θεοφθόγγων ὅμμάτων καὶ διαδασκαλῶν..., Δ', σ. 83.

17. ΝΙΚΗΤΑ ΣΤΗΘΑΤΟΥ, *Πρώτη πρακτικῶν κεφαλαίων ἐκατοντάς*, Γ', 286.

18. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς ἐβδόμη*, Β', 168.

διαμένων εἰς αἰδνα αἰδνοῖς¹⁹. Ὁ τηρῶν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ οὐχὶ ἐκ φόβου τῶν κολάσεων, ἀλλ’ ἐξ ἀγάπης, οὗτος πλέον εἰσέρχεται καὶ ἀνήκει εἰς τὴν τάξιν τοῦ υἱοῦ²⁰, δηλ. διηλθε καὶ ἐγκατέλειψε τὴν θέσιν τοῦ δούλου καὶ τοῦ μισθωτοῦ. Ὁ αἰσθανόμενος φόβον ἀγνόν, ἀπέκοψεν ἦδη τὸ ίδιον θέλημα, δὲ Θεός δίδει εἰς αὐτὸν τὸ ἑαυτοῦ θέλημα, καὶ διατηρεῖ αὐτὸν εἰς συνεχῆ καθαρότητα²¹. Παλαιότερον, Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, ἐχαρακτήρισε τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ, ἡ οποία εἶναι κοινωνία καὶ ἀφθαρσία. Ἡ γνῶσις συνδέεται μὲ τὴν ἡθικὴν πρᾶξιν. Γνῶσις καὶ ἔργα ἀγαθὰ ἀποτελοῦν ἀδιάσπαστον ἐνότητα²².

Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ συνδέεται μὲ τὴν ἐνωσιν μετ’ αὐτοῦ. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν βασικὴν ἐπιδίωξιν τοῦ ὄντως γνωστικοῦ καὶ τὴν κατάληξιν τῆς ἐπιπόνου πορείας του. «Ἐν τῇ ἐνώσει μετὰ τοῦ Θεοῦ ὁ γνωστικός λαμβάνει ἄμεσον γνῶσιν τῶν μυστηρίων αὐτοῦ· ἐκ τῆς γνώσεως ταύτης προέρχεται τὸ ἀγαθὸν καὶ μόνον ἀγαθόν²³. Ὁ ἐν Χριστῷ ζῶν γίνεται πατήρ τῆς θεωρίας καὶ τῆς γνώσεως τῶν μυστηρίων καὶ τῶν δογμάτων γεννήτωρ ἀναβάσεων θείων καὶ ἐννοιῶν σοφωτάτων²⁴. Ὁ μετὰ πράξεως γινώσκων, καὶ μετὰ γνώσεως πράττων, καθίσταται καὶ εἶναι «θρόνος καὶ ὑποπόδιον τοῦ Θεοῦ»^{24a}. Ὁ ἀληθῆς κατὰ Θεὸν γνωστικός ἀγαθὸς ὥν εἶναι συγχρόνως ἰκανός νὰ διακρίνῃ μεταξὺ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Διακρίνων εὐκόλως τὸ ἐν ἀπὸ τοῦ ἄλλου πράττει πάντοτε τὸ ἀγαθόν, ἐνῷ ἀποστρέφεται τὸ κακόν²⁵. Ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ ἐνεργεῖ τὴν πλήρη ἵσιν τῶν παθῶν τῆς ὥλης καὶ τὴν θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου²⁶. Ἀναγεννημένος ὁ κατὰ Θεὸν γνωστικός πράττει ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ δ, τι ὁ Κύριος· μιμεῖται δηλ. κατ’ οὐσίαν τὸν Χριστόν. Ὡς ὁ Κύριος λοιδορούμενος δὲν ἀντελοιδόρει, πάσχων οὐδένα ἡπειλεῖ, οὕτω καὶ ὁ ὄντως γνωστικός. Οὐδένα λοιδορεῖ καὶ οὐδένα ἀπειλεῖ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀποδιδομένη ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου δικαιοσύνη εἶναι

19. Ψαλμ. 111, 1· 127, 4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ καὶ ΙΓΝΑΤΙΟΥ, *Περὶ τῶν αἰδονιμένων...*, Δ, 220.

20. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἄργοι συνοπτικοὶ...*, Γ', 118.

21. ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Κεφάλαια πρακτικά καὶ θεολογικά*, Γ', 255.

22. ΣΤΩΜΑΤΕΙΣ Λ, 6, ΒΕΠ 8, 59· W. VÖLKER, *Der wahre Gnostiker...*, σ. 432-439.

23. ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ, *Παρανέσεις...*, Α', 20.

24. ΗΣΥΧΙΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, *Πρὸς Θεόδοντον*, Α, 163.

24a. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς πέμπτη*, Β', 127.

25. ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ, *Παρανέσεις...*, Α', 8.

26. Αὐτόθι, 24.

σχετική, ό κατά Θεὸν γνωστικός οὐτε δικάζει οὐτε κινεῖ δίκην κατὰ τῶν συνανθρώπων του, διότι μεταξὺ τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ αἰδονος τούτου ὑφίσταται τεραστία διαφορά²⁷. 'Ο ἀγνός φόβος, ό όποιος συνέχει τὴν καρδίαν τοῦ γνωστικοῦ «συνέζευκται τῇ ἀγάπῃ, εὐλάβειαν τῇ ψυχῇ ἀεὶ ἐμποιῶν»²⁸. 'Η θεία γνῶσις πληροὶ τὴν ψυχὴν εἰρήνης, γαλήνης, χαρᾶς, σοφίας ἀρρήτου καὶ τελείας ἀγάπης²⁹.

2. Φίλοι Χριστοῦ

Οι ἀληθινοὶ γνωστικοὶ εἰναι φίλοι τοῦ Χριστοῦ. 'Ο Χριστὸς εἶπεν εἰς τοὺς ἀποστόλους: «'Υμεῖς φίλοι μού ἔστε, ἐὰν ποιῆτε ὃ ἐγὼ ἐντέλλομαι ὑμῖν. Οὐκέτι λέγω ὑμᾶς δούλους, ὅτι ὃ δοῦλος οὐκ οἴδεν τί ποιεῖ αὐτοῦ ὁ Κύριος· ὑμᾶς δὲ εἰρηκα φίλους...» (*Io. 15, 14*). 'Η φιλία αὕτη κατορθοῦται χάριτι θείᾳ καὶ συνεργίᾳ τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς καταλλαγῆς τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως. Οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ ἄγιοι πάντες ἀραντες τὸν σταυρὸν αὐτῶν καὶ ἀκολουθήσαντες τὸν Χριστὸν μέχρι τοῦ μαρτυρίου, ἐγένοντο φίλοι τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ³⁰.

'Ο γνωστικός, κατὰ τὸν Κλήμεντα, εἰναι δοντως φίλος τοῦ Θεοῦ. «Ο ἄρα γνωστικός, τοῦ ἐνὸς δοντως Θεοῦ ἀγαπητικὸς ὑπάρχων, τέλειος δοντως ἀνὴρ καὶ φίλος τοῦ Θεοῦ, ἐν υἱοῖ καταλεγείς τάξει. Ταυτὶ γάρ δονόματα εὐγενείας καὶ γνώσεως καὶ τελειότητος κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ ἐποπτείαν, ἣν κορυφαιοτάτην προκοπὴν ἡ γνωστικὴ ψυχὴ λαμβάνει, καθαρὰ τέλεον γενομένη, 'πρόσωπον', φησί, πρὸς 'πρόσωπον', ὅραν ἀιδίως καταξιουμένη τὸν παντοκράτορα Θεόν»³¹. 'Υποδείγματα ἀνθρώπων, «τῷ δοντὶ γνωστικῷ», ὁ Κλήμης θεωρεῖ τὸν Ιάκωβον, τὸν Πέτρον, τὸν Ιωάννην, τὸν Παῦλον καὶ πάντας τοὺς λοιποὺς ἀπόστολους³². Καὶ οἱ ἱεροὶ νηπτικοὶ κατατάσσουν τοὺς προφήτας, τοὺς ἀπόστολους, τοὺς μάρτυρας τῆς Ἔκκλησίας, ως καὶ πάντας τοὺς ἀγίους,

27. Διλδοχού ἐπισκόπου Φοπκης, *Λόγος ἀσκητικός*, Α', 253. Περὶ μιμήσεως τοῦ Χριστοῦ κατὰ Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν, βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, *Ἡ μίμησις τοῦ Χριστοῦ κατὰ Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν*, Θεσσαλονίκη 1967.

28. ΜΑΣΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἐκατοντάς πρώτη*, Β', 11.

29. ΝΙΚΗΤΑ ΣΤΗΘΑΤΟΥ, *Τρίτη γνωστικῶν κεφαλαίων ἐκατοντάς*, Γ' 331.

30. Περὶ τῶν ἀγίων ὡς φίλων τοῦ Θεοῦ βλ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία...*, σ. 130.

31. Στρωματεῖς Ζ, 11 ΒΕΠ 8, 277. Vl. LOSSKY, *Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ...*, σ. 73.

32. Στρωματεῖς ΣΤ, 8 ΒΕΠ 8, 203.

εἰς τοὺς φίλους τοῦ Χριστοῦ. Οὗτοι πάντες διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀσκήσεως μετέσχον τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ πρὸ Χριστοῦ προφῆται τῆς ἀκτίστου ἐνεργείας τοῦ σταυροῦ, μεταβάντες οὕτως ἀπὸ τῆς θέσεως τοῦ δούλου καὶ τοῦ μισθωτοῦ διὰ τῆς χάριτος εἰς τὴν θέσιν τοῦ φίλου τοῦ Θεοῦ. «Τοιαῦται οὖν ψυχαὶ ἡσαν αἱ τῶν προφητῶν φιλούσαι τὸν Θεὸν καὶ ὑπὲρ τοῦ βουλήματος αὐτοῦ πάσχειν σπουδάζουσαι ἐκ τῆς θεογνωσίας· καὶ εἰκότως. 'Ο γάρ γινώσκων ἀκριβῶς ὅδόν τινα ἦ ἐπιστήμην, μετὰ προθυμίας ἀπάστης καὶ εὐκολίας μετέρχεται τούτων, καὶ ἄλλοις δείκνυσιν ἀσφαλῶς τὴν δοιοπορίαν ἢ τὰ μυστήρια τῆς τέχνης καὶ νοήματα, καν αὐτὸς Ἰσως νέος τῇ ἡλικίᾳ καὶ ιδιώτης τυγχάνη πολλάκις, κἀκεῖνοι πολυχρόνιοι εἰσὶ σοφοὶ εἰς ἄλλα μαθήματα. Οἱ γάρ προφῆται, ἀπόστολοι καὶ μάρτυρες οὐκ ἔμαθον τὴν θεογνωσίαν καὶ τὴν σοφίαν ἐξ ἀκοῆς, ως ἡμεῖς, ἀλλ' αἷματα ἔδωκαν καὶ ἔλαβον πνεῦμα, κατὰ τὸ λεγόμενον ὑπὸ τῶν γερόντων δός αἷμα καὶ λάβε πνεῦμα»³³. 'Αλλὰ καὶ οἱ πατέρες πάντες ἐν τῇ ἀσκήσει καὶ τῇ ἀπαθείᾳ ὥσαύτως ἐμαρτύρησαν κατὰ συνείδησιν ἔχοντες πρὸς ἐπίδειξιν ἀντὶ θανάτου σωματικοῦ τὸν κατὰ προαίρεσιν, «ἴνα νικήσῃ ὁ νοῦς τὰ σαρκικὰ θελήματα καὶ βασιλεύῃ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ»³⁴.

Φίλοι τοῦ Χριστοῦ εἰναι οἱ πνεύματι στοιχοῦντες δι' ὅλου τοῦ βίου των καθιστάμενοι οὕτως εὐάρεστοι τῷ Θεῷ ὡς «Ναζιραῖοι». Οὗτοι καθαίρουν συνεχῶς ἑαυτοὺς ἀπὸ παντὸς ρύπου διὰ πόνου καὶ διὰ τῆς τηρήσεως τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ «κενοῦντες ἑαυτῶν τὰ αἷματα ὑπὲρ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ»³⁵. Οἱ γνωστικοὶ οὗτοι διακριθέντες ἐν Χριστῷ καὶ καταστάντες πατέρες ἀξίζουν ιδίας τιμῆς: «Εἰ δὲ τοὺς κατὰ σάρκα πατέρας οὕτω, πόσῳ πλέον τιμήσεις καὶ ἀγαπήσεις τοὺς κατὰ πνεῦμα σοι γεγονότας πατέρας; Οἱ σε ἀπὸ τοῦ εἰναι εἰς τὸ εὖ εἰναι μετεποίησαν καὶ μετέδωκάν σοι τοῦ φωτισμοῦ τῆς γνώσεως καὶ ἐδίδαξαν τὴν φανέρωσιν τῆς ἀληθείας καὶ ἀνεγέννησάν τε διὰ τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας καὶ ἐνέθηκάν σοι τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς ἀθανασίας καὶ τῆς ἀδιαδόχου βασιλείας καὶ κληρονομίας καὶ ἐποίησάν σε ἐξ ἀναξίου ἀξιον τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν καὶ οὐράνιον ἀντ' ἐπιγείου καὶ αἰώνιον ἀντὶ προσκαίρου καὶ υἱοῦ καὶ διδακτόν, οὐκέτι ἀνθρώπου, ἀλλὰ τοῦ θεανθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ χαρισμάτου σοι

33. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Λόγοι συνοπτικοὶ πνευματικῆς γνώσεως* Γ', 168.

34. Αὐτόθι.

35. ΝΙΚΗΤΑ ΣΤΗΘΑΤΟΥ, *Λευτέρα γνωστικῶν κεφαλαίων ἐκατοντάς*, Γ', 300· βλ. τοῦ αὐτοῦ, *Τρίτη γνωστικῶν κεφαλαίων ἐκατοντάς*, Γ', 344, 350.

τὸ πνεῦμα τῆς υἱοθεσίας»³⁶. Οἱ ἄγιοι διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν, λέγει ὁ ἄγιος Μάξιμος ὁ Ὄμολογητής, καθίστανται φῶτα θεουργικά· «θεουργικά φῶτά φαμεν τὰς τῶν ἀγίων διδασκαλίας, ὡς φῶτα γνώσεως ἐμποιούσας καὶ θεούσας τοὺς πειθομένους»³⁷. Ἐκ τούτων εὐκόλως συνάγεται πλέον ὅτι οἱ ἀληθεῖς γνωστικοί, οἱ ἄγιοι καὶ οἱ θεωθέντες πατέρες, δὲν εἶναι μόνον δέκται καὶ φύλακες τῆς παρακαταθήκης, ἀλλὰ καὶ μεταδόται ταύτης, ὡς συμβασιλεύοντες μετὰ τοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς αἰδόνας, πρὸς πάντα κοινωνοῦντα μετ' αὐτῶν, ιδίᾳ εἰς τὰ ἀρχικὰ στάδια τῆς πνευματικότητος αὐτῶν³⁸. Κατὰ τὸ πνεῦμα ἄρα τῶν νηπτικῶν πατέρων οὐδόλως δύναται νὰ γνωσθῇ καὶ πρὸ πάντων νὰ βιωθῇ τὸ δόγμα, προσέτι δὲ καὶ νὰ προβληθῇ σήμερον κατὰ τὰς πρὸς ἑτεροδόξους συζητήσεις, ἐὰν λείπῃ ἡ μετὰ τῶν ἀγίων κοινωνία.

Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ, ὅτι δηλ. ὁ γνωστικὸς εἶναι μεταδότης τῆς ἀληθείας, κατανοεῖται ὅποιαν σημασίαν προσλαμβάνει καὶ ἡ πρὸς γέροντα ὑπακοὴ ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ μοναχισμῷ. Ἡ ὑπακοὴ καὶ ἡ πειθαρχία οὐδὲν παράλληλον ἔχουν πρὸς οἰανδήποτε μορφὴν πειθαρχίας ἐν τῇ ἱεραρχίᾳ εἰς τοὺς ποικίλους τομεῖς τοῦ καθ' ὑμέραν βίου. Ὁ γέρων εἶναι γνωστικός, ὁ ἀληθῆς φίλος τοῦ Χριστοῦ, κεκαθαρμένος καὶ πεφωτισμένος, μεταδίδει ἐμπειρικῶς τὴν θείαν γνῶσιν. Οἱ ὑπακούοντες εἰς αὐτὸν χειραγωγοῦνται ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ των, ὁ ὅποιος εἶναι ἡ κάθαρσις, ὁ θεῖος φωτισμὸς καὶ τέλος ἡ θέωσις. Κατὰ ταῦτα οἱ γνωστικοί, ἀποβαλόντες προηγουμένως τὸ ἴδιον θέλημα καὶ βιοῦντες τὸ δοθὲν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ θέλημα Αὐτοῦ εἰς αὐτούς, δὲν ὑποδεικνύουν καὶ δὲν ἐπιβάλλουν εἰς τοὺς ὑπ' αὐτῶν χειραγωγουμένους ἀρχὰς ἰδικάς των, ἀλλὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Μεταδίδουν εἰς τοὺς νεοφωτίστους τὴν, χάριτι θείᾳ, κτηθεῖσαν πειράν των. Τοῦτο ισχύει καὶ διὰ τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ ζῶντας καὶ ὀπωδήποτε πορευομένους ἐπὶ τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθογνωσίας. Οἱ ἄγιοι καὶ οἱ πνευματικοί πατέρες κατευθύνουν πάντας ἡμᾶς διὰ τῆς διδασκαλίας των εἰς τὴν ὀρθὴν γνῶσιν τῶν δογμάτων, καὶ διὰ τῆς γνώσεως ταύτης εἰς ὀρθὸν κατὰ Θεὸν βίον. Ἐν προκειμένῳ οἱ λόγοι Συμεὼν τοῦ Θεολόγου ἐκφράζουν αὐτὸ διπέρ εἴπομεν. «Ἐάν ἀποτάξασθαι βουληθῆσῃς καὶ τὴν εὐαγγελικὴν πολιτείαν ἐκδιδαχθῆναι, μὴ ἀπείρω, μηδὲ ἐμπαθεῖ διδασκάλῳ ἑαυτὸν ἐκδῷς· ἵνα μὴ, ἀντὶ εὐαγγελικῆς, διαβολικὴν πολιτείαν ἐκδιδαχθῆς». «Ἀφ'

36. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Δεκάλογος τῆς κατὰ Χριστὸν γομοθεσίας, ἦτοι τῆς Νέας Διαθήκης. Λόγος ΞΒ', Δ', 119.*

37. Παρά ΚΑΛΛΙΣΤΟ, ΚΑΤΑΦΥΓΙΩΝ, *Τὰ σφζόμενα περὶ θείας ἐνώσεως..., Ε', 49.*

38. Ποβλ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *'Η Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία..., σ. 111* ἔ.

οὐ δὲ σεαυτὸν ὅλον τῷ πνευματικῷ σου ἀναθήσῃς πατρί», «βλέπε αὐτόν, λογιζόμενος βλέπειν αὐτὸν τὸν Χριστόν». «Ἔχε δὲ ὑπ' ὅψιν ὅτι «ὅ τῷ διδασκάλῳ καὶ δῦνηγῷ αὐτοῦ, ὡς Θεῷ ἀτενίζων, ἀντιλέγειν οὐ δύναται». Ἀποτελεῖ δύνατος πλάνην νὰ νομίζῃ τις, ὡς παρατηρεῖ ὁ Τρεμπέλας, ὅτι δύναται νὰ ἔχῃ ἀμφότερα καὶ νὰ ἀτενίζῃ πρὸς τὸν πνευματικόν του πατέρα ὡς εἰς Θεὸν καὶ νὰ ἀντιλέγῃ εἰς αὐτόν³⁹.

Οἱ ἄγιοι καὶ οἱ πατέρες εἶναι φίλοι καὶ ἀληθεῖς γνωστικοί τοῦ Χριστοῦ. «Ἄλλ' εἶναι ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν ὅτι οὐτε πάντα σκοπὸν Θεοῦ περὶ ἑκάστου πράγματος ἡ γραπτὸν λόγον γνωρίζουν, οὐτε πάλιν ἐφ' ἄπαξ πάντα ὑπ' αὐτῶν γνωσκόμενα γράφουν. Ὁ Θεὸς εἶναι ἀκατάληπτος καὶ ἡ σοφία αὐτοῦ οὐκ ἔχει πλήρωμα, ἐνεκα τούτου δὲν δύναται δημιούργημα αὐτοῦ, ἄγγελος ἡ ἀνθρώπος, χωρῆσαι πάντα. Ἐξ ἄλλου οἱ ἄγιοι, ὡς πραγματικοί παιδαγωγοί, κρίνουν ὅτι δὲν εἶναι συμφέρον νὰ λέγουν πάντα δσα γνωρίζουν εἰς τοὺς ἀνθρώπους διὰ τὴν ἀσθένειαν αὐτῶν· «ἴνα μὴ μηκύνηται ὁ λόγος καὶ γίνηται μισητὸς ἡ ἀκατανόητος ἐκ τῆς συγχύσεως, ἀλλ' ἵνα μεμετρημένα τὰ λεγόμενα γίνωνται»⁴⁰.

Οἱ ἔχοντες γνῶσιν Θεοῦ, διὰ θερμῆς πίστεως καὶ ἀρετῆς ἐν Πνεύματι Ἀγίῳ κατακτήσαντες ταύτην, εἶναι μακάριοι καὶ κρείττονες ἀπάντων τῶν ἀνθρώπων. «Μακάριοι τῷ δοντὶ καὶ ζηλωτοὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ὑπερφυοῦς ἀπολαύσεως, δσοι διὰ θερμῆς πίστεως καὶ φιλαρέτου διαγωγῆς, τῶν ἐπουρανίων τοῦ Πνεύματος μυστηρίων, πείρα καὶ αἰσθήσει τὴν γνῶσιν εἰλήφασι καὶ τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ἔχουσιν. Οὗτοι καὶ συμπάντων κρείττους ἀνθρώπων εἰσί»⁴¹.

Οἱ γνωστικοί καὶ οἱ δύντες φίλοι τοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς χάριτος αὐτοῦ γίνονται «ἐπάνω παθῶν», λέγει ὁ ἄγιος Διάδοχος ὁ Φωτικῆς. Τῆς πείρας τῆς γνωστικῆς γεύεται καὶ ὁ θεολόγος «εἰπερ ταπεινότερον ἑαυτὸν διάθοιτο». Ποία ἡ σχέσις μεταξὺ γνωστικοῦ καὶ θεολόγου κατὰ τὸν Διάδοχον Φωτικῆς; Εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ αὐτοῦ χωρίου οὐτος παρατηρεῖ καὶ τὰ ἔξης· «Τὰ γάρ δύο οὐ συμβαίνει ἐκάστῳ ἐξ ὀλοκλήρου παραγίνεσθαι χαρίσματα· ἵνα, τῶν ἀμφοτέρων θαυμαζόντων εἰς ὁ ἔκαστος περιττεύει, ἡ ταπεινοφροσύνη ἐν αὐτοῖς μετὰ ζῆλου δικαιοσύνης πλεονάζῃ»⁴². Ἐκ τούτων φαίνεται ὅτι δὲν ταυτίζει ἀπολύ-

39. ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικά, Γ', 239, 240, 242, 243. Βλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Μυστικισμός..., τόμ. Α', σ. 63.*

40. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Λόγοι συνοπτικοί..., Γ', 157.*

41. *Εἰς τὸν Ν' λόγον τοῦ ἀγίου Μακαρίου παράφρασις Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ Γ', 212.*

42. ΔΙΑΔΟΧΟΥ ΦΩΤΙΚΗΣ, *Λόγος ἀσκητικός Α', 257. Ησύχιος ὁ Πρεσβύτερος*

τως τὸν θεολόγον καὶ τὸν γνωστικόν. Ἡ θεολογία, περὶ τῆς ὁποίας εἰς πολλὰ σημεῖα κάμνει λόγον ὁ Διάδοχος, δὲν εἶναι θεωρητικὸς λόγος περὶ Θεοῦ. "Οπως ἡ γνῶσις εἶναι θρησκευτικὴ ἐμπειρία, δι' ἣς ὁ ἄνθρωπος ἐνώνεται μὲ τὸν Θεὸν καὶ μεταμορφωμένος πλέον ἐνεργεῖ τὸ ἀγαθὸν, οὕτω καὶ ἡ θεολογία προϋποθέτει θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν. "Οτι ἡ θεολογία δὲν εἶναι ἀπλῇ κήρυξις περὶ Θεοῦ, ἀλλὰ ἐνθεος ζῆλος καὶ βίος κατὰ Χριστόν, τονίζεται ἀλλαχοῦ ὑπὸ τοῦ Διαδόχου. «Οὐδὲν δὲ οὕτως ἡμῶν ἀναφλέγει καὶ κινεῖ τὴν καρδίαν εἰς τὴν ἀγάπην τῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος, ως ἡ θεολογία. Γέννημα γάρ οὖσα αὐτῇ πρώιμον τῆς τοῦ Θεοῦ ἀγαθότητος, πρῶτα πάντως καὶ δῶρα χαριζεται τῇ ψυχῇ. Πρῶτον μὲν γάρ παρασκευάζει ἡμᾶς πάσης τῆς τοῦ βίου χαίροντας καταφρονεῖν φιλίας, ως ἔχοντας ἀντί φθαρτῶν ἐπιθυμιῶν ἀνεκλάλητον πλοῦτον τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ. "Επειτα δὲ τῷ πυρὶ τὸν νοῦν ἡμῶν περιανγάζει τῆς ἀλλοιωσεως. "Οθεν αὐτὸν καὶ κοινωνικὸν τῶν λογικῶν πνευμάτων ποιεῖ. Γνησίως οὖν οἱ εἰς ταύτην προετοιμασθέντες τὴν ἀρετὴν πορευθῶν, ἀγαπητοὶ τὴν εὐπρεπῆ, τὴν πανθέωρον, τὴν πάσης ἀμεριμνίας πρόξενον, τὴν ἐν αὐγῇ φωτὸς ἀρρήτου τὸν νοῦν τρέφουσαν τοῖς λόγοις τοῦ Θεοῦ, τὴν τῷ Θεῷ λόγῳ, ἵνα μὴ πολλὰ λέγω, τὴν λογικὴν ψυχὴν διὰ τῶν ἀγίων προφητῶν πρὸς κοινωνίαν ἀρμοσαμένην ἀχώριστον ἵνα καὶ παρὰ ἀνθρώποις· ὃ τοῦ θαύματος· τοὺς θειώδεις φθόγγους ἡ νυμφαγωγὸς ἐναρμόσασα ἡ θεία, τρανῆς ἥδη τὰς δυναστείας τοῦ Κυρίου»⁴³.

"Ἐκ τῶν ἀνωτέρω φαίνεται διτὶ ἡ θεολογία σημαίνει κατανόησιν καὶ θεώρησιν τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποτελεῖ τὴν ὑψηλοτέραν βαθμίδα τῆς τελειώσεως. Αὗτη προϋποθέτει ἐπίπονον ἐν Χριστῷ βίον, ἄρνησιν τῆς φιλίας τοῦ κόσμου ἀρνητικῶς, θετικῶς δὲ τὴν περιαύγασιν τοῦ νοῦ διὰ τοῦ πυρὸς τῆς ἀλλαγῆς. Διὰ πάντων τούτων δῦνηγεῖται ὁ θεολόγος εἰς κοινωνίαν μετὰ τῶν προφητῶν καὶ τέλος μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ἡ «θεολόγος ψυχὴ» ἴκανοποιεῖται διὰ τῶν «θείων καὶ πνευματικῶν θεωρημάτων» ἡ «θεολογικῶν κινημάτων». Μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων τῆς θεολογίας ἐνυπάρχει καὶ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ⁴⁴. Καὶ ὁ ἄγιος Μάξιμος θέ-

τονίζει διτὶ οἱ «ἄγιοι καὶ συνετοί διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ γενέσθαι δύνανται· καὶ οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ μυστικὰ θεωρεῖν καὶ θεολογεῖν καὶ θεωρητικὸν γενόμενοι, τῷ ἀκριψεστάτῳ καὶ ἀπειρφ φωτὶ τούτῳ διανήχονται, θίγουσί τε αὐτοῦ ἀρρήτοις θίξεσι καὶ σὺν αὐτῷ κατοικοῦσι τε καὶ πολιτεύονται· ἐπειπερ ἐγεύσαντο, διτὶ χρηστὸς ὁ Κύριος», *Πρὸς Θεόδοντον*, Α', 168.

43. *Ἄργος ἀσκητικός*, Α', 255.

44. *Ἄργος ἀσκητικός*, Α, 237, 255, 259· βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Διάδοχος ὁ Φωτικῆς...*, σ. 70 καὶ 71.

τει τὴν θεολογίαν εἰς ὑψηλὴν βαθμίδα, χρησιμοποιῶν τὸν δρόν τοῦτον μὲ τὰς φράσεις «μυστικὴ θεολογία», «θεολογικὴ ἐπιστήμη» καὶ «θεολογικὴ μυσταγωγία»⁴⁵. Ἡ πρωτεύουσα θέσις τῆς θεολογίας εἰς τὴν κλίμακα τῆς τελειώσεως ἔχαιρεται καὶ ὑπὸ τοῦ Θεογνώστου. Οὗτος ἐπισημαίνει τὰς προϋποθέσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας εἶναι ἐφικτὴ ἡ θεολογία. Αὗτη ως καθαρὰ θεωρία ἀποκτᾶται μετὰ κάθαρσιν τοῦ βίου καὶ τοῦ νοῦ. "Οσοι δημοσιεύονται μὲ τὸ γάλα τῶν ἀρετῶν δὲν πρέπει νὰ πιστεύσουν διτὶ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀνέλθουν εἰς τὴν κορυφήν, ἔστω καὶ ἀν ἐλκύσῃ τὸν πόθον των τὸ μέλι τῆς γνώσεως, διότι ὑπάρχει ὁ φόβος νὰ πτερορυήσουν, ως οἱ νεοσσοί, οἱ τολμῶντες νὰ πετάξουν προώρως"⁴⁶.

Εἴδομεν ἐν τοῖς πρόσθεν τὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ Παλαμᾶ διάκρισιν θεολογίας καὶ θεοπτίας. 'Αλλ' ὁ ἄγιος πατὴρ τοποθετῶν τὴν θεοπτίαν εἰς ὑψηλοτέραν βαθμίδα τῆς θεολογίας, κατ' οὐσίαν δὲν μειώνει τὴν τελευταίαν, ἀλλὰ «διασφαλίζει τὴν πραγματικὴν αὐτῆς οὐσίαν», ἡ ὁποία ἐκφράζεται διὰ τοῦ δροῦ «θεοπτία». Τοῦτο ἔπραξεν ὁ Παλαμᾶς ἔναντι τῆς θεολογίας τῆς ἐποχῆς του, ἡ ὁποία κατέστη ἐπιστήμη διεπομένη ὑπὸ αὐτηρῶν κανόνων λογικῆς ἐπεξεργασίας. 'Η ἀληθῆς θεολογία συνδέεται ὀργανικῶς μὲ τὴν θεοπτίαν καὶ ἀποτελεῖ καρπὸν καὶ ἔκφρασιν αὐτῆς. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἐθεολόγησαν δῆλοι οἱ πατέρες καὶ διδάσκαλοι τῆς Ἑκκλησίας, ὁ δὲ Χριστὸς εἶναι ὁ κατ' ἔξοχὴν θεολόγος. Οἱ θεολόγοι, οἱ ὁποῖοι δὲν περιορίζονται ἀπλῶς εἰς τὴν κτῆσιν καὶ μετάδοσιν ἀληθειῶν, ἀλλὰ ἔχουν βαθυτέρας πνευματικάς ἐμπειρίας, εὑρίσκονται εἰς τὴν περιοχὴν τῆς θεοπτίας⁴⁷. Κατὰ ταῦτα δὲ κατ' ἔξοχὴν θεολόγος, ἐξ ἐπόψεως νηπτικῆς σκέψεως, εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος διέρχεται διὰ τῶν βαθμίδων τῆς τελειώσεως ως καὶ ὁ γνωστικός. 'Αμφότεροι γνωρίζουν ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ ἀμέσως διὰ τῆς ἐλλάμψεως ἡ ἔστω ἐμμέσως διὰ τῆς κοινωνίας μετὰ τῶν προφητῶν καὶ ἀποστόλων⁴⁸. 'Επειδὴ δὲ ὁ ἀληθῆς γνωστικὸς τοῦ Χριστοῦ διέρχεται διὰ τῆς νήψεως τῆς καρδίας καὶ τοῦ νοῦ, ὁ δὲ δύντως θεολόγος καθαίρεται διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ καὶ καθίσταται «καὶ-

45. «Οἱ γάρ τέλειοι τῆς θεωρητικῆς ἡδη μυστικῶς ἀξιωθέντες θεολογίας καὶ πάσης φαντασίας ὑλικῆς τὸν νοῦν καθαρὸν καταστήσαντες καὶ εἰκόνος (εἰκόνα) τῆς θείας ώραιότητος δῆλην ἀνελλιπῶς φέρουσαν τὴν ἐκμίμησιν, τὴν θείαν ἀγάπην ἐν ἐμνοῖς ἐνστερνισάμενοι φαίνονται», *Περὶ θεολογίας κεφαλαίων ἐκατοντάς τριτη*, Β', 103. Πρβλ.. Ἀρχμ. Αρτ. ΡΑΝΤΟΣΑΒΛΙΕΒΙΤΣ, Ἑργ. μν., σ. 165.

46. Περὶ πράξεως καὶ θεωρίας καὶ περὶ ἱερωσύνης, Β', 256.

47. βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, «Η ἔννοια τῆς θεολογίας», ἐν *K* 1(1969) 116-117.

48. Πρβλ.. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ θεολογία...*, σ. 85, 147.

νὸς ἄνθρωπος», διανύουν ἀμφότεροι τὴν αὐτὴν ὁδὸν καὶ ἔχουν τὰς αὐτὰς θρησκευτικὰς ἐμπειρίας.

Τοῦ γνωστικοῦ καὶ τοῦ φίλου τοῦ Θεοῦ ἔτερον γνώρισμα εἶναι ἡ σοφία, ἡ ὅποια εἶναι καὶ αὐτὴ καρπὸς τῆς ἀναβάσεως πρὸς τὸν Θεόν, τῆς θεωρίας καὶ τῆς γνώσεως. Κατὰ τὴν Ἀγίαν Γραφήν τὰ τοῦ Θεοῦ οὐδεὶς οἶδεν εἰ μὴ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ (Α' Κορ. 2, 11). Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς διὰ τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἀφηρέθη ἀπὸ τῶν ἀποστόλων τὸ κάλυμμα τῆς κακίας καὶ κατηργήθησαν αὐτῶν τὰ πάθη. Τότε ἦνοιξαν τὰ δύμματα αὐτῶν. Διὰ τῆς σκηνώσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐν αὐτοῖς ἐπλήσθησαν σοφίας καὶ κατέστησαν τέλειοι, διότι καὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἐγνώρισαν διὰ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος καὶ πρὸς πᾶσαν ἐχειραγωγήθησαν ἀλήθειαν⁴⁹. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ μὲν μαθηταὶ καὶ ἀπόστολοι διὰ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἡδυνήθησαν νὰ κρατήσουν δσα δὲν ἡδύναντο ἐνωρίτερον, πρὸ τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, νὰ κρατήσουν. Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς δύως θεωθέντες ἐγνώρισαν τὴν ἀλήθειαν. Καὶ οἱ ἄγιοι ἄνδρες μετὰ ταῦτα διὰ τοῦ πνεύματος τῆς Πεντηκοστῆς ὁδηγήθησαν εἰς τὴν ἀλήθειαν διὰ τῆς θεώσεως, δηλ. διὰ τῆς μεθέξεως τοῦ Πνεύματος τῆς Πεντηκοστῆς, ἡ ὅποια ταυτίζεται μὲ τὴν Ἀποκάλυψιν. Ἡ κατὰ Θεὸν σοφία εἶναι δῷρον τῆς Ἁγίας Τριάδος ως καὶ ἡ γνῶσις⁵⁰. Οἱ γνωστικοὶ κατέχουν τὴν ἀληθῆ σοφίαν. Τὴν σοφίαν οὐ τοῦ αἰδονός τούτου, οὐδὲ τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰδονός τούτου τῶν καταργουμένων· ἀλλὰ τὴν σοφίαν τοῦ Θεοῦ ἐν μυστηρίῳ (Α' Κορ. 2, 7). Ὁ ἔχων τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν σοφίαν τοῦ Θεοῦ διαφέρει καὶ ὑπερέχει ἔναντι παντὸς φρονίμου καὶ σοφοῦ τοῦ κόσμου τούτου καὶ ἀνακρίνει πάντας ἄνθρωπους. «Ο τοιοῦτος», λέγει ὁ ἄγιος Μακάριος, «γινώσκει τε πόθεν τε λέγει καὶ ποῦ ἔστηκε καὶ ἐν ποίοις ἐστίν· αὐτὸν δὲ οὐδενὶ τῶν ἔχόντων τὸ τοῦ κόσμου πνεῦμα διαγινώσκειν τε καὶ ἀνακρίνειν δύναμις, δτι μὴ ἔκείνῳ, φ τὸ δμοιόν ἐστι τῆς θεότητος Πνεῦμα, κατὰ τὸν θεῖον Ἀπόστολον· πνευματικοῖς πνευματικὰ συγκρίνοντες· ψυχικός δὲ ἄνθρωπος οὐ δέχεται τὰ τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ· μωρία γάρ αὐτῷ ἐστιν, δ δὲ πνευματικός ἀνακρίνει μὲν πάντα, αὐτὸς δὲ ὑπ' οὐδενὸς ἀνακρίνεται» (Α' Κορ. 2, 15)⁵¹. Ὁ νοῦς συναπτόμενος Θεῷ καὶ αὐτῷ ἐγχρονίζων διὰ τῆς προσευχῆς καὶ τῆς ἀγάπης

49. Εἰς τὸν Ν' λόγους τοῦ ἀγίου Μακαρίου..., Γ', 210.

50. ΔΙΛΔΟΚΟΥ ΦΩΤΙΚΗΣ, Λόγος ἀσκητικός, Α', 237.

51. Εἰς τὸν Ν' λόγους τοῦ ἀγίου Μακαρίου..., Γ', 214.

γίνεται σοφὸς καὶ ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος καὶ ἐλεήμων καὶ μακρόθυμος⁵².

Οἱ ἀγαπήσαντες ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην φιλίαν τὴν φιλίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην σοφίαν καὶ γνῶσιν τὴν σοφίαν καὶ γνῶσιν τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ, οὗτοι εἶναι ἀληθεῖς φιλόσοφοι. «Φιλόσοφος δέ ἐστι θεῖος ὁ διὰ πράξεως καὶ θεωρίας ἀμέσως ἐνωθεῖς τῷ Θεῷ καὶ φίλος αὐτῷ γενόμενος καὶ λεγόμενος, ως τὴν πρώτην ώς ποιητικήν καὶ ἀληθινὴν σοφίαν καὶ φιλήσας καὶ ἀγαπήσας ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην φιλίαν καὶ σοφίαν καὶ γνῶσιν»⁵³.

Εἰς τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Μ. Ἀντώνιον ἔργον *Παρανέσεις περὶ ἥθους ἀνθρώπων καὶ χρηστῆς πολιτείας*, γίνεται συχνάκις λόγος περὶ τοῦ λογικοῦ ἀνδρὸς καὶ τοῦ ἐλλογίμου. Λογικός εἶναι ὁ ἀνήρ ἐκείνος, ὁ ὅποιος «τὴν πρὸς τὸ θεῖον μετουσίαν καὶ συνάφειαν ἐνθυμούμενος, οὐδέποτε οὐδενὸς γηῖνου ἡ ταπεινοῦ ἐρασθήσεται». Οὗτος μονίμως ἔχει ἐστραμμένον τὸν νοῦν ἐπὶ τὰ οὐράνια καὶ αἰώνια. Γνωρίζει δτι ἡ τοῦ Θεοῦ θέλησις ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν σωτηρίαν, ἡ ὅποια καὶ εἶναι πηγὴ παντὸς ἀγαθοῦ⁵⁴. Ὁ Θεός Λόγος ἐνέσπειρεν εἰς τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὴν πλάσιν του λογικότητα (*logosnōst*), τὴν ὅποιαν ἡ ἀμαρτία καὶ ὁ θάνατος στεροῦν ἀπὸ τοῦ ἄνθρωπου. Ἡ λογοποίησις τοῦ ἄνθρωπου πραγματοποεῖται διὰ τοῦ Λόγου, ὁ ὅποιος ἐγένετο ἄνθρωπος διὰ νὰ «λογοποιήσῃ τὴν ἄνθρωπίνην αἰσθησιν»⁵⁵. «Υπὸ τὸ πρῆσμα τοῦτο πρέπει νὰ κατανοήσωμεν καὶ τὸν ἄλλον δρον, τὸν ὅποιον χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφεὺς τῶν «Παρανέσεων...», ἢτοι τὸν δρον ἐλλόγιμος. Ὁ ἐλλόγιμος εἶναι ὁ ἄξιος λόγου· ὁ διαπρεπής. Διαπρεπής δύως καθίσταται ὁ ἀρέσων τῷ Θεῷ καὶ ζῶν κατὰ Θεὸν ἐν Χριστῷ. «Οὐ πρέπει τοὺς ἀστάτους καὶ ἀπαιδεύτους ἀποπειρᾶσθαι τῶν ἐλλογίμων ἀνδρῶν, ἐλλόγιμος δέ, ὁ Θεῷ ἀρέσκων ἐστὶν ἀνήρ, ὁ τὰ πολλὰ σιωπῶν ἡ δλίγα καὶ ἀναγκαῖα καὶ Θεῷ ἀρέσκοντα διαλεγόμενος»⁵⁶.

52. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Ἀγάπης κεφάλαια ἐκατοντάς δευτέρα*, Β', 21.

53. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κεφάλαια πάνιν ὄφελιμα*, Δ', 58.

54. ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Παρανέσεις...*, Α', 8, 9, 10.

55. ἈΡΧΙ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΠΟΠΟΒΙΤΣ, *Ἄνθρωπος καὶ Θεάνθρωπος*, Αθῆναι 1974, σ. 15-16, 33.

56. *Ἐνθ' ἀνωτ.*, Α', 8.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'
ΑΓΝΟΙΑ ΚΑΙ ΠΛΑΝΗ

1. *'Η ἄγνοια ως αἰρεσίς καὶ πλάνη*

‘Η ἄγνοια ωπό στενήν θρησκευτικήν ἔννοιαν σημαίνει τὴν μὴ γνῶσιν τῶν ἀληθειῶν τοῦ Θεοῦ, τῶν πρὸς αὐτὸν καθηκόντων καὶ ἐν γένει τῶν δογμάτων καὶ ἡθικῶν ἀληθειῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως¹. ‘Η λέξις «ἄγνοια» ωπό τὴν ἔννοιαν ταύτην εἶναι συνώνυμος πρὸς τὴν λέξιν «ἀγνωσία». Εἰς τοὺς Ἱεροὺς νηπτικοὺς ἀπαντῶμεν ἐναλλάξ τὰς δύο λέξεις. ‘Η ἄγνοια, ἐφ’ δσον σημαίνει τὴν μὴ γνῶσιν τῶν ἀληθειῶν, προϋποθέτει ἔλλειψιν δχι μόνον ἀμέσου γνώσεως, ἀλλὰ καὶ πάσης ἐμμέσου ἢ ὑπαρξιν ψιλῆς ἢ ἀκοῆς γνώσεως τινος, ἀλλὰ βίον μὴ θεμελιούμενον ἐπὶ τῆς ἐσωτέρας, πνευματικωτέρας πίστεως, ἀνθρωπον μὴ διὰ καθαρότητα καρδίας διακρινόμενον.

‘Εν τῇ Ἀγίᾳ Γραφῇ, καὶ δὴ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, ἡ ἄγνοια κατ’ ἀρχὰς δὲν καταλογίζεται ως ἐκ συστάσεως ἀμαρτία. Οὕτως δὲ Παῦλος ἐν ‘Αθήναις τονίζει δτι δ Θεός παραβλέπει τοὺς χρόνους τῆς ἄγνοίας², καὶ δ Πέτρος εἰς λόγον του, μετὰ τὴν ἵασιν τοῦ χωλοῦ, ὑπογραμμίζει δτι ἡ σταύρωσις τοῦ Κυρίου, τούλαχιστον διὰ τὸν λαὸν καὶ οὐχὶ διὰ τοὺς ἄρχοντας, ἥτο ἀποτέλεσμα ἄγνοίας³. Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ἐκδηλοῦται ἐπιείκεια.

‘Η ἄγνοια δμως τοῦ ἀνθρώπου ἔξηγεῖται γενικότερον ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς πτώσεως καὶ τῆς ἐπακολουθησάστης συγχύσεως τοῦ νοῦ αὐτοῦ καὶ τῆς μακρύνσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ Θεοῦ⁴. Ο Ἀπόστολος Παῦλος εἰς τὴν ἐπιστολὴν του πρὸς Ἐφεσίους καλεῖ τοὺς παραλήπτας αὐτῆς «μηκέτι ὑμᾶς περιπατεῖν καθὼς καὶ τὰ ἔθνη περιπατεῖ ἐν ματαιότητι τοῦ νοὸς αὐτῶν, ἐσκοτωμένοι τῇ διανοίᾳ ὅντες, ἀπηλλο-

τριωμένοι τῆς ζωῆς τοῦ Θεοῦ, διὰ τὴν ἄγνοιαν τὴν οὖσαν ἐν αὐτοῖς, διὰ τὴν πώρωσιν τῆς καρδίας αὐτῶν, οἵτινες ἀπηλγηκότες ἔαυτοὺς παρέδωκαν τῇ ἀσελγείᾳ...»⁵. Οἱ χριστιανοὶ καλοῦνται ὑπὸ τοῦ Πέτρου νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τῶν παλαιῶν αὐτῶν ἐπιθυμιῶν, οἵτινες ἦσαν ἀποτέλεσμα ἄγνοίας, καὶ νὰ προσηλωθοῦν πρὸς τὸν καλέσαντα αὐτοὺς ἄγιον⁶.

‘Ἐν τῇ Ἀγίᾳ Γραφῇ αἱ δύο ἔννοιαι, ἄγνοια καὶ πλάνη, πολλάκις ταυτίζονται καίτοι ἐνίστε ἡ ἄγνοια συγχωρεῖται⁷. Κατὰ τὸν Εὐάγριον ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ ως «συμβεβηκός» καὶ ως «ἐπίκτητος» τῇ φύσει τοῦ νοῦ ὑπάρχουσα ἡδύνατο νὰ διατηρηθῇ ἡ νὰ ἀπολεσθῇ καὶ νὰ ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τῶν ἐναντίων δυνάμεων. ‘Η ἄγνοια ἡδύνατο νὰ θεωρηθῇ ως ἐναντία τῆς γνώσεως δύναμις ἡ ποιότης^{7a}. Δεδομένου δμως δτι γενικῶς ἡ ἄγνοια ἔξηγεῖται ἐκ τῆς μακρύνσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, προφανῆς εἶναι ὁ ρόλος τοῦ διαβόλου. Αἴτια τῆς ἄγνωστιας εἶναι ὁ διάβολος. Οὗτος εἶναι ἀρχὴ καὶ τέλος πάσης ἄγνοίας καὶ παντὸς σκότους καὶ πάσης πανουργίας. ‘Ο διάβολος, ως εἰδομεν, ἀγγελος ὃν τοῦ Θεοῦ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐν ἀώλῳ φύσει, ἐν σοφίᾳ καὶ πάσῃ ἀρετῇ, ἐγένετο διάβολος διὰ τῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τοῦ Θεοῦ. Γενόμενος ἀρχὴ ἀνταρσίας, κατέστη ἔκτοτε καὶ αἴτια πάσης ἄγνωστιας⁸. ‘Ο δσιος Πέτρος δὲ Λαμασκηνός παρατηρεῖ δτι δ σατανᾶς μετὰ τὴν πτῶσίν του ἀπώλεσε πᾶσαν γνῶσιν Θεοῦ, ἔνεκα δὲ τῆς ἄγνωστοςύνης καὶ ὑπερηφανείας αὐτοῦ κατέστη «ἄγνωστος». Τούτῳ σημαίνει δτι σταθερῶς πλέον δὲν συγκατατίθεται εἰς τὸ νὰ γνωσθῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, μένων ἐσαεὶ μακρὺν πάσης σωτηρίας. ‘Οπως αἴτια τῆς ἄγνοίας εἶναι διάβολος, οὕτω καὶ τῆς πλάνης αἴτια εἶναι πάλιν διάβολος. Διότι οὗτος διὰ τῶν ἐνεργειῶν του συνετέλεσεν ὥστε δ ἀνθρωπος νὰ πάθῃ μέγα κακόν. Μεταξὺ τῶν ἄλλων κακῶν τὰ ὅποια ἐπέφερεν διάβολος εἶναι «αἱ μυσαριὶ αἱρέσεις», ἀντὶ πάσης δικαιοσύνης⁹. ‘Ο διάβολος κυριεύων τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου, τὸν κατ’ ἔξοχὴν φορέα τῆς γνώσεως, ἐπιφέρει δχι μόνον ἀκαθαρσίαν καὶ ἀσθένειαν ἀλλὰ καὶ πᾶσαν κακοδοξίαν, αἱρεσιν καὶ βλασφημίαν¹⁰. ‘Ἐνῷ δη κατὰ Θεὸν γνῶσις εἶναι δύναμις ἐνωτική, ἡ ἄγνοια εἶναι αἴτια πάσης μεταβολῆς καὶ διαιρέσεων.

5. 4, 18.

6. Α' Πέτρου, 1, 14.

7. Βλ. Σπ. Αβούρη, Ἑνθ' ἀνωτ., σ. 115.

7a. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ Ι. ΜΩΓ'ΣΕΣΚΟΥ, Ἑργ. μν., σ. 115.

8. ΠΕΤΡΟΥ ΛΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Προσίμοι, Γ', 6.

9. Αὐτόθι, 10-11.

10. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Λόγος ψυχωφελῆς, Β', 233.

1. Πρβλ. Σπ. Αβούρη, «Ἄγνοια», ἐν ΘΗΕ 1, 289-290.

2. Πράξ. 17, 30.

3. Πράξ. 3, 17.

4. Ψαλμ. 48, 13.

Ἐνῷ δὲ γνωστικὸς μένει σταθερός πρὸς τὴν ἑστίαν, ἥτοι πρὸς τὴν γνωσθεῖσαν ἀλήθειαν, ἀκριβέστερον ὑποκαίεται ὑπὸ τοῦ πόθου, διὰ νὰ παραμένῃ σταθερός, οἱ ἐν ἀγνωσίᾳ τελοῦντες, μετακινοῦνται πλανώμενοι καὶ οὐδέποτε εύρισκονται ἐν ἀληθείᾳ. Ἡ ἄγνοια ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν πλάνην¹¹.

Ἡ ἑκδίωξις τοῦ διαβόλου ἐκ τοῦ νοὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι βασικὴ ἐπιδίωξις τῶν πορευομένων πρὸς θεογνωσίαν. Οἱ ἐπιθυμοῦντες τὴν ἀληθογνωσίαν καὶ συνεπῶς τὴν κατοχὴν τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ δόγματος, ἀλλὰ μὴ ἔχοντες προσωπικὴν ἐμπειρίαν διὰ τῆς θέωσεως τῆς γνώσεως τῶν ἀληθειῶν καὶ τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος, πρέπει τούλαχιστον νὰ συνδέωνται μετ' ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἔνεκα τῆς θέωσεως ἐγένοντο ἀλλάθητοι περὶ τῆς ἀληθείας. Οἱ ἐκτὸς τῆς κοινωνίας τῶν ἐχόντων τὸ χάρισμα τοῦτο τῶν θεουμένων ὀδηγοῦνται εἰς αἵρεσιν καὶ εἰς ἐσφαλμένην καὶ πεπλανημένην πνευματικότητα. Ἡ αἵρεσις, κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς διαφορετικὴν ἐρμηνείαν τῆς ἀληθείας, ἀλλὰ εἶναι ἀποτέλεσμα διαφορετικοῦ τρόπου ζωῆς ἐν Χριστῷ. Οἱ αἵρετικοι δὲν ἀντιλαμβάνονται ἀλλως τὴν ἀληθείαν, ἀλλὰ δὲν τοποθετοῦν ἑαυτοὺς ὀρθῶς ἐνώπιον «τοῦ Θεοῦ τῶν γνώσεων». Τοῦτο σημαίνει διτὶ ἐφ' ὅσον ἡ θεολογικὴ σκέψις στερεῖται τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, τοῦ πνευματικοῦ ἀγωνίσματος, τοῦ πένθους, τῆς νήψεως καὶ τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ, τῆς πατερικῆς ἀπαθείας καὶ τῆς καθαρᾶς προσευχῆς, τοποθετεῖται δὲ ἐπὶ μεθόδου καθαρῶς ἐπιστημονικῆς καὶ κατ' ἄνθρωπον γνωσιολογικῆς διὰ τοῦ συμβιβασμοῦ τῶν ἀληθειῶν μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον, τότε καθίσταται ἡ θεολογία ἀντικείμενον ξηρᾶς διανοητικῆς μελέτης, συνεργούσης, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, εἰς ἀπόκλισιν ἀπὸ τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητος καὶ καταληγούσης εἰς πλάνην καὶ αἵρεσιν. Οἱ ἐπὶ τῆς γραμμῆς ταύτης κινούμενοι, δηλ. τῆς καθαρῶς ἐπιστημονικῆς γνωσιολογίας, δὲν φθάνουν εἰς τὴν ἀληθείαν, ἀφοῦ δὲν ὑποτάσσονται εἰς τοὺς προφήτας, ἀποστόλους καὶ ἀγίους, πολεμοῦν τὴν ἀληθείαν καὶ τέλος ἐμμένοντες εἰς τὴν πλάνην των, ὡς αἵρετικοί, ἐκπίπτουν τῆς σωτηρίας. Ἡ ἐπιμείνωμεν ἐπὶ τῶν θέσεων τούτων.

Ωμιλήσαμεν περὶ διακρίσεως ἀκαταλήπτου οὐσίας ἐν τῷ Θεῷ καὶ θείων ἐνεργειῶν αὐτοῦ δυναμένων νὰ καταστοῦν γνωσταὶ, ἀναφερθέντες εἰδικότερον εἰς τὸν ἄγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν. Λέγοντες διτὶ αἱ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ δύνανται νὰ καταστοῦν γνωσταὶ καὶ μεθεκταί,

11. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντάς ἑβδόμην*, Β', 184.

ἐννοοῦμεν διτὶ πᾶς τις δύναται νὰ κοινωνῇ μετὰ τῆς δημιουργικῆς καὶ προνοητικῆς, ἵσως δὲ καὶ σωστικῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, οὐδέποτε δύμας μετὰ τῆς θεωτικῆς, διότι αὕτη προύποθέτει τὴν ἐπίπονον ἐν Χριστῷ πορείαν πρὸς θείαν τελειότητα. Ἡ διδασκαλία αὕτη εἶναι ἀνακεφαλαίωσις τῆς ὀρθοδόξου πατερικῆς παραδόσεως. Τοῦτο σημαίνει διτὶ ὁ ἄγιος πατὴρ εύρισκόμενος ἐν ζώσῃ κοινωνίᾳ μετὰ τῶν θεωθέντων ἀγίων πατέρων καὶ καθοδηγούμενος ὑπὸ αὐτῶν ἔφθασε καὶ οὗτος, χάριτι θείᾳ, εἰς γνῶσιν τῶν μυστηρίων, ἔχων οὕτω καὶ προσωπικὴν πεῖραν. Ἡ γνῶσις τῶν πατέρων καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν δὲν εἶναι γνῶσις νοησιαρχική, ἀποθησαυρισμένη εἰς κτιστὰ σύμβολα καὶ γενομένη γνωστὴ διὰ τῆς ἀναγνώσεως, ἀλλὰ ἀποτέλεσμα οὐσιαστικῆς ἐν Χριστῷ κοινωνίας, συνεργούσης εἰς τὴν μεταστοιχείωσιν καὶ μεταμόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ διδασκαλία αὕτη τοῦ Παλαμᾶ ἐγκριθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀγιορειτικοῦ Τόμου καὶ τῶν Συνόδων τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, είχε συγκεντρώσει τὰ πυρά τοῦ ἐκ Καλαβρίας μοναχοῦ Βαρλαάμ καὶ τοῦ Ἀκινδύνου. Κατὰ τὸν Βαρλαάμ ἡ ἀκτιστος δόξα τοῦ Θεοῦ εἶναι θεία οὐσία, ἡ ὅποια, ἀόρατος οὖσα εἰς τὰς φυσικὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, καθίσταται ὄρατη μέσῳ φωτός τίνος δοθέντος εἰς τοὺς δικαίους, ἵνα δι' αὐτοῦ ἴδουν οἱ χριστιανοὶ τὴν θείαν οὐσίαν. Ὁ Βαρλαάμ ἴσχυριζετο διτὶ ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι μὲν ἀόρατος, καθίσταται δύμας ὄρατη διὰ τῆς κτιστῆς χάριτος. Ἡ δοξασία αὕτη τοῦ Βαρλαάμ, μὴ εὐρισκομένη ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῆς πατερικῆς παραδόσεως, ἔχει ἀλλαχοῦ τὴν προέλευσίν της καὶ, προκειμένου νὰ κατανοήσωμεν τὸν Βαρλαάμ, πρέπει νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τὸν ἱερὸν Αὐγούστινον καὶ τὴν υἱοθετηθείσαν ὑπὸ τῶν Φράγκων παράδοσιν αὐτοῦ. Ὁ ιερὸς Αὐγούστινος εἶναι διό μόνος εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐποχήν, διό ὅποιος ἐπεχείρησε νὰ θεολογήσῃ περὶ τῆς Ἅγιας Τριάδος ἄνευ πατερικῶν ἐπὶ τοῦ θέματος ἔργων, βάσει μόνον τῆς Ἅγιας Γραφῆς καὶ τοῦ Πλωτίνου. Μὴ γνωρίζων τὴν πατερικὴν θεολογίαν, διακρίνουσαν μεταξὺ τοῦ ἀκαταλήπτου τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν καθισταμένων μεθεκτῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, ἐταύτισε τὴν θείαν οὐσίαν μετὰ τῆς θείας ἐνεργείας καὶ ἐδέχθη μὲν τὸ ἀόρατον τῆς θείας οὐσίας ἀλλὰ μόνον ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ καὶ ὑπὸ τῶν πιστῶν εύρισκομένων ἐν συνήθει καταστάσει. Ἀντιθέτως οἱ ἐκστάσει διατελοῦντες δύνανται νὰ ἴδουν ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ. Πλέον συγκεκριμένως κατὰ τὸν ἱερὸν Αὐγούστινον δύναται τις νὰ γνωρίσῃ τὰ περὶ Θεοῦ μέσῳ φιλοσοφίας, ιδιαιτέρως τοῦ νεοπλατωνισμοῦ ἢ μέσῳ τῆς ἀποκαλύψεως. Ὁ πιστὸς ἐν ἀρχῇ ἀποδέχεται τὰ δεδομένα ἢ τὰ δόγματα τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς Ἅγιας

Γραφής και διὰ τῆς πίστεως και τῆς λογικῆς προσπαθεῖ νά κατανοήσῃ τάς ἀληθείας. Ή μέθοδος αὕτη ἔγένετο τὸ θεμέλιον τῆς φραγκολατινικῆς παραδόσεως ἐν τῷ ρητῷ τοῦ Αὐγουστίνου *gredo ut intellegam*¹². Κατὰ τὴν παράδοσιν ταύτην τῶν Φραγκολατίνων πάντα τὰ ἄκτιστα ταυτίζονται πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν, δεδομένου ὅτι ὁ Θεός τῆς παραδόσεως ταύτης εἶναι ἀπλῇ οὐσίᾳ και ἡ οὐσία εἶναι καθαρὰ ἐνέργεια (*actus purus*), τὸ κινοῦν ἀκίνητον τοῦ Ἀριστοτέλους¹³. Ή φιλοσοφικὴ αὕτη παράδοσις και ἀντίληψις περὶ Θεοῦ δὲν δύναται νά ἀποδεχθῇ ὡς Θεόν ἐκεῖνον, ὁ ὅποιος δὲν εἶναι αὐτῇ αὕτῃ ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ. Ο Θεός προσδιωρίζετο μόνον διὰ τῆς οὐσίας αὐτοῦ. Ο, τι δὲν εἶναι ἡ οὐσία δὲν εἶναι Θεός, δὲν ἀνήκει εἰς τὸ θεῖον ὅν. Οἱ προφῆται κατὰ ταῦτα τῆς Π. Διαθήκης δὲν εἶδον θεοφανείας ἄκτιστους, ἀλλὰ πράγματα κτιστά¹⁴.

Η γνωσιολογία κατὰ ταῦτα τοῦ Βαρλαάμ, ξένη δὲν πρὸς τὸν δρόδοξον ἀποφατισμόν, προσιδιάζει πρὸς τὴν ἀναπτυχθεῖσαν γνωσιολογίαν τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου. Οὗτος γνήσιος διερμηνεὺς τοῦ Ἀριστοτέλους κατανοεῖ τὸν Θεόν ἐκτὸς πάσης ἐννοίας κινήσεως. Η γνῶσις δὲ τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸν Θωμᾶν, εἶναι εὐδαιμονία και τὸ ἔσχατον τέλος, πρὸς τὸ ὅποιον τείνει ὁ ἀνθρωπος, ἀκριβέστερον πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς θείας οὐσίας. Εν προκειμένῳ ἡ ἀνθρωπίνη παιδεία εἶναι ἴκανη πρὸς παρακολούθησιν τῆς μεταφυσικῆς σκέψεως τῶν σχολαστικῶν θεολόγων και δὴ τοῦ Ἀκινάτου, συμφώνως πρὸς τὴν ὅποιαν ὁ ἀνθρώπινος νοῦς σκοπὸν ἔχει τὴν θεωρίαν αὐτῆς ταύτης τῆς θείας οὐσίας¹⁵. Οθεν ὁ Ρωμαιοκαθολικὸς Σχολαστικισμός ἐμφανίσας, κατὰ

12. Βλ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Θεολογίαν και τὴν πνευματικότητα τῆς Ρωμαιοσύνης ἔναρτι τῆς Φραγκοσύνης* (κείμ. πολυγραφημένον), σ. 61, Πρβλ. Ιω. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, *Περὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Bernhard Schultze κριτικὴν ἔξετασιν Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ ὡς θεολόγου*, σ. 241.

13. Πρβλ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Tὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα...*, 1957, σ. 16. Ο. M. Jugie διδάσκει τὸ *Actus purus* ὡς ἐπίσημον διδασκαλίαν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐνῷ χαρακτηρίζει τὸν ἀγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν ὡς αἱρετικὸν. Βλ. «Palamas Gregoire», ἐν *DThC* 11² στ. 1764-1755, Τοῦ αὐτοῦ, *Palamite (Controverse)*, ἐν *DThC* 11², 1805. Βλ. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, *Ο "Άγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς..."*, σ. 269, Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Συνάντησις...*, σ. 109 ἐ.

14. Πρβλ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Θεολογίαν...*, σ. 71.

15. THOM. AQUINATIS, *Summa Theologiae* 1, 12, 1.4.5. Πρβλ. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Συνάντησις...*, σ. 119. Ο μνημονεύθεις δυτικὸς θεολόγος Schultze διερωτᾶται διατί νά εἶναι τελείως ἀδιάγνωστος ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας εἰς τὸ ὑπὸ αὐτοῦ ἔργον περὶ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. Κρίνων ὁ δυτικὸς θεολόγος τὸν Μάξιμον ὡς πρὸς ὥρισμένα σημεῖα τοῦ «παλαμισμοῦ» του και ἀσκῶν κριτικὴν εἰς κεντρικὰ

τὴν μεσαιωνικὴν αὐτοῦ διαδρομήν, και τὴν ἀποφατικὴν ἡ ἀρνητικὴν Θεολογίαν (*theologia negativa*), και' οὐσίαν ἐνεφάνισεν ἀναλογίαν πρὸς τὴν *theologia naturalis*. Δι' ἀμφοτέρας ἔχρησιμοποιήθη ἡ Λογικὴ τῶν καταφάσεων και ἀποφάσεων. Οὗτω συνετελέσθη ἡ διαφοροποίησις τῆς δυτικῆς Θεολογίας ἀπὸ τῆς Ὁρθοδόξου. Ο Αποφατισμὸς τῆς Δύσεως, ἀρνούμενος διάκρισιν οὐσίας και ἐνεργειῶν ἐν τῷ Θεῷ τῆς Ὁρθοδόξου παραδόσεως, ἔφερε τὰς δύο παραδόσεις εἰς σύγκρουσιν κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Παλαμᾶ. Η δυτικὴ Θεολογία ἀπορρίπτουσα διάκρισιν οὐσίας και ἐνεργειῶν ἐν τῷ Θεῷ «ἐπαγιδεύθη εἰς τὴν πόλωσιν Ἀριστοτελισμοῦ και Πλατωνισμοῦ, φυσικῆς Θεολογίας και μυστικιστικοῦ ἀποφατισμοῦ»¹⁶. Η ἀγιοπατερικὴ παράδοσις ἐτόνιζεν πάντοτε ὅτι τὰ δρατὰ εἶναι ταύτων πρὸς τὰ μεθεκτά. Εἰς τὴν ἐμπειρίαν δημοσιεύοντα προφητῶν, ἀποστόλων και τῶν ἀγίων πάντων τὰ δρατὰ και τὰ μεθεκτὰ δὲν εἶναι ἡ θεία οὐσία ἀλλὰ ἡ ἄκτιστος δόξα τοῦ Θεοῦ, ἡ ὅποια δρατίαι και μετέχεται οὐχὶ μέσφε κτίσματος, ἀλλὰ μέσφε τῆς ἴδιας ἄκτιστου δόξης, ἡτις εἶναι τὸ φῶς¹⁷. Ο Βαρλαάμ θεωρῶν ὅτι αἱ ἐνέργειαι ήσαν ἡ αὐτὴ ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ ἡ ἀποτέλεσμα τῶν ἔξωτερικῶν ἐκδηλώσεων τῆς οὐσίας, δηλ. κτιστὰ ἀποτέλεσματα ἔχοντα ὡς αἰτίαν τὴν οὐσίαν, ἀλλως εἰπεῖν φάσματα, εύρισκετο σαφῶς ἐπὶ ξένης παραδόσεως. Ο Βαρλαάμ δὲν ἔζη ἐν Ἀγιῷ Πνεύ-

σημείᾳ τῆς διδασκαλίας τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ιδίᾳ ὡς πρὸς τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς γνώσεως τῶν κατὰ Θεόν διὰ τοῦ λογικοῦ, διερωτᾶται διατί ἀν αἱ πρόνοιαι και αἱ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐνεξερεύνητοι, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα καθίστανται δυσκόλως διερευνηταί, τοῦτο νά μη ἰσχύῃ και περὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, εἰς τρόπον ὃστε νά είναι μὲν αὐτὴ ἀδιερεύνητος οὐχὶ δῆμος και τελείως ἀδιάγνωστος; Άλλ. ὡς και εἰς ἑτέρας θέσεις τοῦ Schultze περὶ Μαξίμου ἐδόθη ἀπάντησις ὑπὸ τοῦ Καλογήρου, οὗτω και ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου. Ο Παλαμᾶς παρεπιπτόντως κάμει λόγον και διάκρισιν μεταξὺ «προνοιῶν», «προγνώσεων» και «θελήσεων» τοῦ Θεοῦ, αἱ ὅποιαι «ἔσχον ἀρχήν» ἀπὸ ἐκείνας, αἱ ὅποιαι εἶναι ἄκτιστοι και ἀναρχοι. Βλ. «Ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων 3, 2, 6», ἐκδ. Π. Χρηστού, τόμ. Α', σ. 661. «Ἄν περι τῶν σχόντων ἀρχῆν ἐνεργειῶν τινων τοῦ Θεοῦ εἶναι δυσκόλως δυνατή ἡ διερεύνησις, πόσῳ μᾶλλον περὶ τῶν ἄκτιστων ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Αὐταὶ μόνον διὰ τῆς δόσης τῆς νήψεως καθίστανται μεθεκταί, ἐνῷ ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ παραμένει ἀμέθεκτος. Βλ. Ιω. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, *Περὶ τὴν ὑπὸ τοῦ B. Schultze...*, σ. 219-224.

16. Βλ. Χρ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Η θεολογία τῆς ἀπονάτιας και τῆς ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ*, Αθῆναι 1967, σ. 19. ΣΠ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Προλεγόμενα εἰς τὴν ἐρώτησιν περὶ Θεοῦ*, Αθῆναι 1960, σ. 114, 172, 147. Βλ. ώσαύτως τός ἐπὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Γιανναρά κρίσεις τοῦ N. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, «Περὶ τὴν ἐννοίαν τῆς ἀπονάτιας και ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ», ἐν *K* 2(1970) 409-421.

17. Πρβλ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ και Συμβολικὴ Θεολογία...*, σ. 148, N. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Γιώσης και ἀγνωσία τοῦ Θεοῦ*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 30.

ματι, ώς εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Θεόκλητος Διονυσιάτης, διὰ νὰ «ένσωματοῦται θεολογικῶς καὶ ἐμπειρικῶς εἰς τὴν συμφωνίαν τῶν πατέρων». Οὗτος ἀφωμοίωσεν ἐν ἑαυτῷ φιλοσοφικά στοιχεῖα καὶ ἐδημιούργησε σύνθετον προσωπικότητα χριστιανοῦ καὶ φιλοσόφου. Δεχθεὶς τὸν Χριστιανισμὸν ἐντὸς τοῦ θωμιστικοῦ λατινικοῦ κλίματος, ἡτο διαποτισμένος ἐκ τῶν συλλογιστικῶν μεθόδων τοῦ «ἄγιον Ἀριστοτέλους»¹⁸. Εἶδομεν δὲτι ἡ θεία γνῶσις ἀποτελοῦσα ἐνέργειαν τῆς τρισυποστάτου θεότητος εἶναι θεία ἔλλαμψις. Ἡ ἔλλαμψις δμως αὐτῇ ἐνεργεῖται, κατὰ τοὺς λόγους καὶ τὴν ὑπόσχεσιν τοῦ Κυρίου, ἐπὶ τῶν καθαρῶν τὴν καρδίαν, οἱ ὅποιοι τὸν «Θεὸν ὅψονται» (*Ματθ.* 5, 8). Ο Βαρλαάμ δμως δχι μόνον παρεθεώρει τὴν βασικήν ταύτην προϋπόθεσιν, ἀλλὰ διεκήρυξεν δὲτι καὶ οἱ φιλόσοφοι δέχονται θείας ἔλλαμψις ἐκ Θεοῦ.

Ἐκ τούτων συνάγεται δὲτι ὁ Βαρλαάμ εἶχεν ἀποκόψει ἑαυτὸν ἀπὸ τοῦ ἀποφατικοῦ καὶ ἀντινομικοῦ πνεύματος τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡκολούθει παράδοσιν τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τῆς Δύσεως. Ὁ ἰσχυρισμὸς κατὰ ταῦτα τοῦ Ρώσου Θεολόγου Ἰ. Meyendorff, δὲτι ἡ ἔρις μεταξὺ τοῦ ἄγιου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Βαρλαάμ δὲν ἀπετέλει σύγκρουσιν ὁρθοδόξου θεολογίας καὶ λατινικῆς θεολογίας, ἀλλὰ σύγκρουσιν μεταξὺ Βυζαντινῶν τινων ἀνθρωπιστῶν καὶ ἐνὸς μεγάλου μέρους μοναχῶν παραδοσιακῶν, εἶναι ἀστοχος. Ὁ Meyendorff ἰσχυρίσθη ἐπίσης δὲτι ὁ Βαρλαάμ ἡτο Βυζαντινὸς ἀνθρωπιστής, πλατωνικός, νομιναλιστής καὶ δι τοῦ οὐτος καὶ δι Παλαμᾶς ἀνήκον εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, μὲ τὴν διαφορὰν δὲτι ὁ ἐκ Καλαβρίας μοναχὸς ἡτο τῆς γραμμῆς τοῦ Ὄριγένους, Εὐαγρίου Ποντικοῦ, μιᾶς ἔλληνιζούσης δηλ. παραδόσεως, ἐνῷ δι Παλαμᾶς ἡκολούθει γραμμὴν βιβλικήν¹⁹. Αἱ ἀπόψεις αὐται ἡλέγχθησαν ἦδη ὡς ἀσταθεῖς καὶ ἐγένετο ἐπ' αὐτῶν ἡ σχετικὴ αὐστηρὰ κριτικὴ ὑπὸ τοῦ Ἰω. Ρωμανίδου²⁰. Πέραν τούτων θὰ εἰχομεν νὰ προσθέσωμεν καὶ τὰ ἔχῆς· ὁ Βαρλαάμ κατέληξεν εἰς εἰδός τι ἀγνωστικισμοῦ, ἀλλ' ὁ ἀποφατισμὸς αὐτοῦ δὲν ἡτο οἰος ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἐλλειπεν ἔξ αὐτοῦ ἡ ἄσκησις, δ φόβος τοῦ Θεοῦ, ἡ νῆψις, ἡ πατερικὴ ἀπάθεια καὶ ἡ νοερὰ προσευχή. Τὸν ἀποφατισμὸν του διέκρινε μέθοδος ἐπιστημονικὴ καὶ γνωσιολογικὴ.

18. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, ἔργ. μν., σ. 68.

19. Περὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἰω. MEYENDORFF βλ. *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959, σ. 195, 219-220.

20. Βλ. αὐστηρὰν κριτικὴν τοῦ Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, «Notes on the Palamit Controversy and Related topics II», ἐν *GOThR*, IX, 2(1963-1964) 225 ἔ.

Τοῦτο δυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν εὐχερέστερον, ἐὰν λάβωμεν ὑπὸ δψιν τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἔζη ὁ Βαρλαάμ καὶ μελετήσωμεν τὰ ποικίλα ρεύματα, τὰ ὅποια ἐστρέφοντο «ὅλῃ καρδίᾳ» πρὸς τὰς ἐπιστήμας, σχεδὸν κατ' ἀποκλειστικότητα. «Διό, συμφώνως καὶ πρὸς τὸ κυριακὸν λόγιον ὅπου γάρ ἐστιν ὁ θησαυρὸς ὑμῶν, ἐκεῖ ἔσται καὶ ἡ καρδία ὑμῶν» (*Ματθ.* 6, 21), ἡ θρησκεία ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐλάμβανε μεταξὺ τῶν διαφερόντων τῶν πεπαιδευμένων δευτερεύουσαν θέσιν, χάριν βεβαιώσεως τῆς ἐπιστήμης, ἀφ' ἑτέρου δὲ καθίστατο ἀντικείμενον ξηρᾶς διανοητικῆς μελέτης»²¹. Ἐπρόκειτο περὶ διαμάχης μεταξὺ ἀγιοπατερικῆς ἐμπειρίας, ἡτις «συγκροτεῖ τὴν πολυμορφίαν τῆς θεολογικῆς καὶ ἡσυχαστικῆς παραδόσεως, συνεχιζομένης ἀείποτε, καὶ τῆς φυσικῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, ἐκφραστικῆς γυμνῶν ἀγίου Πνεύματος ἐμπειριῶν καὶ παρὰ ταῦτα θεολογούσης, ἀνεξαρτήτως τόπου καὶ χρόνου. Ἐπομένως ἡ διαμάχη καὶ ἀντιλατινικὴ ἡτο καὶ ἐνδοθεύαντινή. Ἐμάχετο ἡ Ἐκκλησία κατὰ τῆς αἰρέσεως»²². «Ἀστοχος ὥσαύτως ἡτο ἡ διάκρισις μεταξὺ βιβλικῆς καὶ ἔλληνιζουσῆς παραδόσεως, διότι ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ δὲν χωρίζεται ἡ παράδοσις εἰς ἔλληνιζουσαν καὶ βιβλικήν. Αὕτη εἶναι ἔνιαία, ὡς ἔνιαία εἶναι ἡ θεολογία τῆς Ἀγίας Γραφῆς, Π. καὶ Κ. Διαθήκης, καὶ Ἱερᾶς παραδόσεως, ἡ δὲ παράδοσις εἶναι γνωστὴ ὡς πατερική. Ἐκεῖνοι δὲ, δι' ὧν εἰσῆλθον εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν στοιχεῖα νοησιαρχικὰ ἐκ τῆς θύραθεν, δὲν ὠνομάσθησαν πατέρες, ὡς ὁ Ὄριγένης, Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ Εὐάγριος ὁ Ποντικός, ἐνῷ Γρηγόριος ὁ Νύστης καὶ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης ἐκφράζονται ὁρθοδόξως. Τέλος καὶ ὁ ἀποδοθεὶς χαρακτηρισμὸς ὑπὸ τοῦ Παλαμᾶ εἰς τὸν Βαρλαάμ «Λατινέλλην» ἐκφράζει ἀκριβῶς τοῦτο, διότι δηλ. ἡτο αἵρετικός ἐπειδὴ ἀνήκεν εἰς ζένην πρὸς τὴν ὁρθοδόξον παράδοσιν, ἐπιδιώκων τὴν θεογνωσίαν διὰ ζένης δλως ὁδοῦ πρὸς τὴν πατερικὴν παράδοσιν²³.

Ἄλλα καὶ πέραν τούτων ὑφίσταται καὶ ἔτερος λόγος σοβαρώτερος, κατὰ τὸν ὅποιον φαίνεται δὲτι αἱ ἀπόψεις τοῦ Βαρλαάμ ἀνήκον

21. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Σινάντησις...*, σ. 44. Περὶ τῶν ποικίλων ρεύμάτων τῆς ἐποχῆς βλ. G. SCHIRO, *'Ο Βαρλαάμ καὶ ἡ φιλοσοφία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην* κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1959. Π. ΧΡΗΣΟΥ, ἀρθρον περὶ Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ, ἐν *ΘΗΕ* 3, 625-627. B. ΤΑΤΑΚΙΣ, *La philosophie byzantine*, Paris 1949. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἐλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων. Φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ», ἐν *Βυζαντίῳ*, Αθῆναι 1967, σ. 16, 17, 18.

22. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, ἔνθ' ἀνιτ., σ. 288 ὑποσ.

23. Πρβλ. αὐτόθι, σ. 167. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτοῦ ἀποδίδεται εἰς τὸν Βαρλαάμ ὑπὸ διπλῆν σημασίαν τοῦ αἵρετικοῦ καὶ τοῦ εἰδωλολάτρου.

εἰς ἑτερόδοξον παράδοσιν ἢ ἀπέκλινον πρὸς αἴρεσιν. Αἱ ἀπόψεις του ἀνέσυρον παλαιάς αἵρεσεις, πρὸς τὰς ὅποιας ἐφαίνετο εὐθυγραμμιζόμενος.

Ἐκτὸς τῆς πατερικῆς διακρίσεως μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ θείων ἐνεργειῶν ὑπῆρχε καὶ ἡ φιλοσοφικὴ διάκρισις Παύλου τοῦ Σαμοσατέως. Οἱ Σαμοσατιανοὶ καὶ οἱ Ἀρειανοὶ αἱρετικοὶ συνεφώνουν μὲ τὴν δρθόδοξον παράδοσιν περὶ διακρίσεως ἐν τῷ Θεῷ οὐσίας καὶ ἐνεργείας. Ἐν τούτοις ὑπῆρχε ριζικὴ διαφορά τῶν αἱρετικῶν τούτων καὶ τῶν δρθόδοξων, διότι οἱ μὲν δρθόδοξοι ἔθεμελιώσαν τὴν διάκρισιν ταύτην ἐπὶ τῆς παραδόσεως καὶ ἐστήριζον ταύτην ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας τῆς θεώσεως, οἱ δὲ αἱρετικοὶ ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας²⁴.

Ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ γίνεται οὐχὶ σπανίως συσχέτισις τοῦ Βαρλαάμ πρὸς τὰς κακοδοξίας τῶν Ἀρειανῶν, τῶν Εὐνομιανῶν καὶ ἄλλων. Ἡ διδασκαλία τοῦ Βαρλαάμ, κατὰ τὴν ὅποιαν ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται διὰ κτισμάτων γινομένων ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ εἰς τὸ μηδὲν ἀπογινομένων, ἔχει ἀνάλογον προηγούμενον εἰς τοὺς αἱρετικούς. Οἱ Ἀρειανοὶ, Εὐνομιανοὶ καὶ Μοντανισταὶ ἐπρέσβευν διότι οἱ προφήται εἶδον τὸν Θεόν μέσῳ κτισμάτων. Τὰ κτίσματα δμῶς ταῦτα δὲν είναι οὔτε ὁ Λόγος, ὡς ἐπρέσβευν οἱ Ἀρειανοὶ καὶ Εὐνομιανοί, οὔτε μία κτίστῃ, πρὸς τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου, φύσις, ὡς ἐδίδασκον οἱ Μοντανισταί²⁵.

Ἐνταῦθα πρέπει νὰ ἐνθυμηθῶμεν διότι μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Ἀρειανῶν ὑπῆρχεν ἀπόλυτος ὁμοφωνία εἰς τὸ διότι ὁ ἐμφανισθεὶς εἰς τοὺς προφήτας ἐν δόξῃ ἄγγελος Κυρίου καὶ Κύριος τῆς δόξης είναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, δοστις ἐγένετο σάρξ καὶ ἐν σαρκὶ ἐνεφάνισε τὴν δόξαν αὐτοῦ εἰς τοὺς ἀποστόλους. Οἱ Ὁρθόδοξοι ἐδίδασκον, ἐπικαλούμενοι τὴν Ἀγίαν Γραφὴν καὶ τὴν πατερικὴν διδασκαλίαν, διότι ὁ Λόγος ἐν τῇ Π. καὶ Κ. Διαθήκῃ είναι ἄκτιστος καὶ Θεὸς κατὰ φύσιν καὶ διότι οἱ προφῆται εἶδον «ἀօράτως καὶ ἀνηκούστως» ἡ ἥκουσαν «ὑπερλογικῶς καὶ ὑπερφυσικῶς» καὶ ἐγνώριζον ἄκτιστον Λόγον ἐν τῇ ἄκτιστῳ φυσικῇ αὐτοῦ δόξῃ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Οἱ Ἀρειανοὶ ἀντιθέτως ἐκήρυττον κακοδόξως διότι ὁ ἐμφανισθεὶς εἰς τοὺς προφήτας καὶ ἀποστόλους Λόγος είναι κτίσμα ἐκ τοῦ μὴ δντος πρὸ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ κόσμου δη-

24. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία...*, σ. 269. Πρβλ. VL LOSSKY, 'Η θέα τοῦ Θεοῦ...', σ. 101.

25. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Κεφάλαια Θεολογικά...*, Δ', 178-179. 'Αγιορειτικὸς Τόμος, 'Υπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων, Δ', 191. Πρβλ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία...*, σ. 252.

μιουργηθεὶς καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός²⁶. Καὶ ὁ Βαρλαάμ διακρίνας ἄκτιστον καὶ ἀμέθεκτον οὐσίαν καὶ κτιστὰς ἐνεργείας διέκρινεν ἐν τῷ Θεῷ ἄκτιστα καὶ κτιστὰ (κτιστοάκτιστα), δῆπερ ἐνθυμίζει τὴν κακοδοξίαν τῶν Ἀρειανῶν, Εὐνομιανῶν καὶ Πνευματομάχων²⁷.

Ἐπειδὴ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Ἀρειανῶν κατετροπώθησαν ὑπὸ τῶν ἀγίων Πατέρων, Ἀρειανοὶ τινες, ἐγκαταλείψαντες ἀδύνατα σημεῖα τῆς κακοδοξίας τοῦ Ἀρείου, προσεπάθησαν νὰ στηρίξουν τὴν περὶ κτιστοῦ Λόγου κακοδοξίαν των διά νέων προϋποθέσεων. Οἱ Ἀρειανοὶ οὗτοι ἔχοντες ἐπικεφαλῆς αὐτῶν τὸν Ἀέτιον καὶ τὸν Εὐνόμιον ἐταύτιζον οὐσίαν καὶ ἐνέργειαν ἐν τῷ Θεῷ καὶ ἐδίδασκον κακοδόξως διότι δχι μόνον ὁ Λόγος ἀλλὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, διότι ὁ Θεὸς ἀπεκάλυψε τὴν οὐσίαν αὐτοῦ καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῆς ὡς καὶ τὰ ὀνόματα τῆς οὐσίας τοῦ Λόγου²⁸. Οἱ Εὐνομιανοὶ ἐταύτιζον μὲ τὴν οὐσίαν πᾶν διότι λέγουν περὶ Θεοῦ. 'Ἡ ἀγεννησία ἐπὶ παραδείγματι ταυτίζεται ὑπὸ αὐτῶν μὲ τὴν οὐσίαν' ὡς ἐκ τούτου ἐπειδὴ ὁ Υἱὸς γεννᾶται ἐκ τοῦ Πατρὸς δὲν είναι ἀγέννητος, ἄρα δὲν είναι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός, διότι τὸ γεννητὸν διαφέρει τῆς οὐσίας καὶ ἄρα συγκαταλέγεται εἰς τὰ κτίσματα. Καὶ δομιλεῖ μὲν περὶ ἐνεργειῶν ὁ Εὐνόμιος, ὡς λέγει ὁ Μ. Βασίλειος εἰς τὸν Ἀντιρρητικὸν αὐτοῦ κατὰ τὸν Εὐνόμιον, ἐπειδὴ δμως ἡ ὑπερβατικότης τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός συνδέεται μὲ τὴν ἀπόλυτον ἀπλότητα τοῦ ἀγέννητου, ἡ διάκρισις αὐτῆς κατ' οὐσίαν είναι διάκρισις κτιστοῦ καὶ ἄκτιστου οὐσίας. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐνέργεια τοῦ Εὐνομίου παρουσιάζεται ὡς ἐν θέλημα ἡ ὡς μία δύναμις δημιουργική, ἡ δοπία ἐκχωρεῖται εἰς τὸν Υἱόν, δημιουργηθέντα ἀμέσως ὑπὸ τοῦ Πατρός. 'Ἡ ἐνέργεια αὐτῆς δὲν είναι ἄκτιστος, ἀλλὰ κτιστὸν ἀποτέλεσμα, δημιούργημα τοῦ Πατρός διά τοῦ ἀνομοίου Υἱοῦ του²⁹. Τὸ δλον πρόβλημα κατὰ τοὺς Εὐνομιανοὺς ἦτο νὰ μὴ ἐκληφθοῦν ἐν τῇ Τριάδι δύο θεοί, καὶ διά τοῦτο χωρίζουν τὸν Υἱόν, τὸν ὁποῖον θεω-

26. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία...*, σ. 240.

27. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, «Περὶ ἐνώσεως καὶ διακρίσεως 3», ἔκδ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, τόμ. Β', σ.70-71. Πλειόνων βλ. παρά ΑΝΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πνευματολογία εἰς τὸν ἡσυχασμὸν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 26.

28. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία...*, σ. 292. Πρβλ. VL LOSSKY, 'Η θέα τοῦ Θεοῦ...', σ. 101-104. Κατὰ τοῦ Εὐνομίου ἀντετάχθησαν οἱ ἄγιοι πατέρες, Βασίλειος ὁ Μέγας, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος.

29. Βλ. ΕΥΝΟΜΙΟΥ ΤΟΥ ΔΥΣΣΕΒΟΥΣ, 'Ἀπολογητικὸς κεφ. 23-25, PG 30, 860A-861D. Πρβλ. ὡσαύτως VL LOSSKY, 'Η θέα τοῦ Θεοῦ...', σ. 106.

ροῦν κτίσμα³⁰. Κατὰ μίμησιν τῶν Εὐνομιανῶν πράττουν καὶ οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Παλαμᾶ. Οἱ Εὐνομιανοὶ καθὼς καὶ οἱ φίλοι αὐτῶν «πᾶν τὸ περὶ Θεοῦ λεγόμενον, κατ’ οὓσιαν λέγεσθαι οἰονται, καὶ φιλονεικοῦσιν, ως ἐπεὶ τὸ γεννᾶν καὶ γεννᾶσθαι διάφορά ἔστι, διὰ τοῦτο καὶ οὓσιας διαφόρους εἶναι· καὶ διὰ τοὺς ἀντιλέγοντας μὴ τὸν αὐτὸν Θεὸν εἶναι, τὸν ἔχοντα καὶ τὴν θείαν οὓσιαν καὶ τὴν θείαν ἐνέργειαν, ἐπειδὴ πᾶν τὸ περὶ Θεοῦ λεγόμενον οὓσιαν εἶναι οἰονται καὶ φιλονεικοῦσιν ως διαφορά τις ἔστιν οὓσιας καὶ ἐνέργειας θείας, πολλοὺς καὶ διαφόρους εἶναι θεοὺς» καὶ δλίγον κατωτέρῳ: «Οἱ Εὐνομιανοὶ πᾶν δπερ ἐπὶ Θεοῦ λέγεται, οὓσιαν εἶναι λέγουσιν, ἵνα τὴν ἀγεννησίαν οὓσιαν εἶναι δογματίσωσι· καὶ τὸν Υἱὸν ἐντεῦθεν ως τοῦ Πατρὸς διαφέροντα, εἰς κτίσμα, τὸ γε εἰς αὐτοὺς ἡκον, κατασπάσωσι· καὶ ἡ πρόφασις αὐτοῖς, ἵνα, φασί, μὴ δύο γένοιντο θεοί· δὲ πρῶτος ὁ ἀγέννητος, καὶ διευτερεύων τούτου, ως γεννητός ὑπάρχων. Κατὰ μίμησιν τούτων καὶ οἱ ἐνάντιοι, πᾶν δπερ ἐπὶ Θεοῦ λέγεται, οὓσιαν εἶναι λέγουσιν, ἵνα τὴν μὴ χωριζομένην, διαφέρουσαν δὲ τῆς οὓσιας τοῦ Θεοῦ ἐνέργειαν, ως ἐξ ἐκείνης οὖσαν, μετεχομένην μέντοι παρὰ τῶν ποιημάτων»³¹.

Ο τροπικὸς Μοναρχιανισμός, ἐπηρεασμένος ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν ιδεῶν τῆς Στοᾶς καὶ ἐκ τῶν πανθεϊστικῶν αὐτῆς τάσεων, ἐδίδασκεν ὅτι ὁ Λόγος εἶναι τρόπος ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ (πατρός). Ο Μοναρχιανισμὸς οὗτος παρουσιάζεται συνοψιζόμενος εἰς τὴν ἔκφρασιν ὅ σωτὴρ εἶναι ὁ ἐν σώματι Θεός». Ἐν τῷ τροπικῷ Μοναρχιανισμῷ ἐμφανίζεται αὐτὴ αὐτῇ ἡ Θεότης ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ἐνσαρκουμένη ἐν Χριστῷ. Οὕτως αὐτὸς οὗτος ὁ Πατὴρ ἐγεννήθη, ἐπαθε καὶ ἀπέθανε, δι’ δὲ καὶ ἐκαλοῦντο οἱ δπαδοὶ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ Πατροπασχῆται. Ο τροπικὸς Μοναρχιανισμὸς συνεδέθη μὲ τὸ δνομα τοῦ Σαβέλλιου, δόποιος εἰς τὴν «Μοναρχίαν τοῦ Θεοῦ» συμπεριέλαβε καὶ τὸ «Ἄγιον Πνεῦμα. Κατ’ αὐτὸν ὁ Θεὸς ἐξεδηλώθη ἐνέργως εἰς τρεῖς διαδοχικάς ἐμφανίσεις. Κατὰ πρῶτον εἰς τὸ «πρόσωπον» τοῦ Πατρός, δηλ. εἰς «μορφὴν ἐμφανίσεως», «ἐκδήλωσιν προσωπικότητος». Ο Θεὸς ἐξεδηλώθη κατόπιν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Υἱοῦ ως λυτρωτής, ἀπὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως του μέχρι τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ εἰς οὐρανούς. Τέλος ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ως δοτὴρ τῆς ζωῆς καὶ τῆς χάριτος μέχρι σήμερον. Οὕτω, κατὰ τοὺς τροπικοὺς Μοναρχιανοὺς (Σαβέλλιανούς), δο Χριστὸς λέγεται Υἱοπάτωρ καὶ οὕτως δο Πατὴρ συνεσταυρώθη μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Οἱ δυναμικοὶ Μοναρχιανοὶ δὲν

30. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Κεφάλαια θεολογικά, φυσικά..., Δ', 178-179.

31. Αὐτόθι.

ἐδέχοντο τὴν περὶ πραγματικῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν τοῦ τροπικοῦ Μοναρχιανισμοῦ³². Ο Σαβέλλιος, μὴ δυνάμενος νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ Θεός εἶναι ταυτοχρόνως καὶ «έν» καὶ «οὐκ ἔν» λόγῳ τοῦ ὅτι ἔβλεπε τὴν ἐνότητα τῆς οὓσιας, «διὰ τοῦ ἐνιαίου τὸ τριαδικὸν ἀνεῖλε τῆς θεότητος»³³. Τὸ αὐτὸ δισχύει καὶ περὶ τῆς ἀπλότητος τῆς οὓσιας ως καὶ περὶ τῆς διακρίσεως μεταξὺ οὓσιας καὶ ἐνεργειῶν. Πρὸς τὰς κακοδοξίας τοῦ Σαβέλλιου καὶ τῶν ὄπαδῶν αὐτοῦ συσχετίζει δο Παλαμᾶς τὴν κακοδοξίαν τοῦ Βαρλαάμ καὶ τῶν δμοίων του. Αἱ ἐνέργειαι ἐν τῷ Θεῷ δὲν εἶναι τοῦ ἐνός προσώπου, ἀλλὰ τῆς τρισυποστάτου θεότητος κοιναί, δι’ αὐτῶν δὲ γνωρίζεται ὁ Θεός εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ ἀντίθετοι, ισχυριζόμενοι ὅτι δὲν ἔχει ὁ Θεός ἔμφυτον ἐνέργειαν «δεικτικὴν ἔαυτοῦ καὶ κατὰ τοῦτο διαφέρουσαν τῆς οὓσιας αὐτοῦ», ἐδέχοντο τὸν Θεὸν ἀνυπόστατον. Οἱ ταῦτα ισχυριζόμενοι ὑπερέβαλον καὶ τὸν Σαβέλλιον εἰς κακοδοξίαν³⁴. Διότι «ὅταν λέγωσιν οὗτοι, ως ἔχει μὲν ὁ Θεός ἐνέργειαν, ἀλλὰ τῆς οὓσιας μηδαμῆς κατὰ μηδὲν διαφέρουσαν, συσκιάζειν πειρῶνται καὶ οὕτω τὴν οἰκείαν δυσσέβειαν καὶ σοφιστικῶς τοὺς ἀκούοντας παρακρούεσθαι καὶ ἀπατᾶν. Οὕτω γάρ καὶ ὁ Λίβιος ἐκεῖνος Σαβέλλιος ἔλεγε καὶ Υἱὸν ἔχειν τὸν Πατέρα καὶ Θεόν, μηδὲν αὐτοῦ διαφέροντα. Ως οὖν ἐκεῖνος ἡλέγχετο Πατέρα λέγων, Υἱοῦ χωρίς, τὴν καθ’ ὑπόστασιν αὐτῶν διαφορὰν ἀρνούμενος, οὕτως οὗτοι νῦν, κατ’ οὐδὲν διαφέρειν λέγοντες τῆς θείας οὓσιας τὴν θείαν ἐνέργειαν, οὐκ ἔχειν δλως τὸν Θεὸν ἐνέργειαν ἀπελέγχονται φρονοῦντες»³⁵. Ο Χριστὸς εἶπεν «Ἐγὼ ἐν τῷ Πατρὶ, καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἐμοί» (Ιω. 14, 10), καὶ «Ωσπερ γάρ ὁ Πατὴρ ἔχει ζωὴν ἐν ἑαυτῷ, οὕτω καὶ τῷ υἱῷ ἔδωκε ζωὴν ἔχειν ἐν ἑαυτῷ» (Ιω. 5, 26). Ερμηνεύων δο Παλαμᾶς τοὺς λόγους τούτους τοῦ Κυρίου διὰ τοῦ ἀγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων, διακρίνει τὸν Υἱὸν ως ἔτερον τοῦ Πατρὸς πρόσωπον καὶ ὄμιλει περὶ κοινῶν ἐνεργειῶν τῆς θεότητος. Οὕτως ἀντικρούει τοὺς σαβελλιανίζοντας τῆς ἐποχῆς του³⁶.

Η διδασκαλία ἐνέργειῶν καὶ οὓσιας ἐκφράζεται ἀντινομικῶς.

32. R. SEEBERG, Lehrbuch der Dogmengeschichte..., τόμ. A', σ. 574. Ιω. ΚΛΟΓΗΡΟΥ, Ιστορία τῶν Δογμάτων, τόμ. A', Θεσσαλονίκη 1969, σ. 156 έ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία..., σ. 232.

33. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, «Θεοφάνης κεφ. 5», ἔκδ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, τόμ. B', σ. 225, βλ. VL. LOSSKY, Η θέα τοῦ Θεοῦ..., σ. 205.

34. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Κεφάλαια θεολογικά, φυσικά..., Δ', 183-184.

35. Αὐτόθι, Δ', 184.

36. Αὐτόθι. 173-177. Πρβλ. ιω. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, Ιστορία τῶν Δογμάτων, τόμ. A', σ. 266έ.

Αἱ ἐνέργειαι διὰ τῆς προόδου των δηλοῦν μίαν ἄριστον διάκριστν δὲν εἶναι ὁ Θεὸς ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτοῦ καὶ συγχρόνως, ἐπειδὴ εἶναι ἀχώριστοι τῆς οὐσίας, μαρτυροῦν περὶ τῆς ἐνότητος τοῦ ἀπλοῦ τοῦ εἰναι τοῦ Θεοῦ. Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ θεολόγοι τῆς Ἀνατολῆς εὑρισκόμενοι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ θωματισμοῦ, ἔβλεπον τὴν πραγματικὴν διάκρισιν μεταξὺ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ὡς προσβολὴν τῆς ἀπλότητος τοῦ Θεοῦ καὶ ἔνεκα τούτου κατηγόρουν τὸν Παλαμᾶν ἐπὶ πολυθεῖᾳ καὶ διθεῖᾳ³⁷. Ἀλλ’ ἡ διάκρισις αὕτη δὲν θίγει τὴν ἀπλότητα τοῦ Θεοῦ· πρόκειται περὶ δύο διαφόρων τρόπων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ οὐσίᾳ καὶ ἐκτὸς τῆς οὐσίας· ἀπρόσιτος κατὰ τὴν οὐσίαν, μετέχεται κατὰ χάριν. Σύνθεσις εἰς τὴν θεότητα θὰ ὑπῆρχε μόνον ἐὰν αἱ ἐνέργειαι προϋπέθετον τὸ πάσχειν τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς δμως, λέγει ὁ Παλαμᾶς, «μόνος ἀπαθεστάτην ἔχει τὴν ἐνέργειαν, ἐνεργῶν μόνον, ἀλλ’ οὐχὶ καὶ πάσχων κατ’ αὐτήν, οὐδὲ γινόμενος, οὐδὲ ἀλλοιούμενος»³⁸. Ὁ Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς, ἀσχοληθεὶς εἰδικώτερον περὶ τὸ θέμα τοῦτο, τῆς ἀπλότητος δηλαδὴ τοῦ Θεοῦ, λέγει δτὶ ἡ κατηγορία περὶ προσβολῆς τῆς ἀπλότητος τοῦ Θεοῦ εἶναι τελείως ἀσύντατος, καθ’ δτὶ ὁ ἅγιος Παλαμᾶς πιστεύει ἀκραδάντως καὶ εἰς τὴν ἀπλότητα τοῦ θείου εἶναι καὶ εἰς τὸ τρισυπόστατον τοῦ Θεοῦ³⁹. Ἡ φιλοσοφικὴ δμως ἀντίληψις περὶ Θεοῦ, μὴ στηριζομένη εἰς τὴν ἀποφατικὴν διὰ τῆς μοναδικῆς πορείας γνώσεως τοῦ Θεοῦ, δὲν δύναται νὰ παραδεχθῇ Θεόν, ὁ δποῖος νὰ μὴ εἶναι οὐσία. Ἡ διάκρισις οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν, δυστυχῶς ἀκόμη καὶ μέχρι σήμερον, θεωρεῖται ὑπό τινων κριτικῶν, ώς τοῦ B. Schultze, ώς πραγματική, ώς ἐκφράζουσα δηλ. δύο διάφορα μέρη τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἐνῷ δὲν θέτει «μεταφυσικάς καὶ γνωσιολογικάς ἀπορίας, ἐπισημαίνει διὰ τῆς διδασκαλίας του τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τῆς νέας δημιουργίας» πραγματοποιουμένης ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι ἐντὸς τῆς ἱστορίας⁴⁰.

Ἐτέρα κατηγορία κατὰ τῶν ήσυχαστῶν ἐκ μέρους τῶν μὴ δυνα-

37. Βλ. π.χ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΑΚΙΝΔΥΝΟΥ, *Ιαμβοί*, PG 150, 850A B, ἐπίσης PG 150, 870D, 871A.

38. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Κεφάλαια φυσικά, θεολογικά...Δ'*, 179-180. Ὁ Παλαμᾶς φσάντως παρατηρεῖ καὶ τὰ ἔξης: «Μανθανέτω τοίνυν ἐκ τούτων, ώς οὐ πάντα τὰ ὑφεστηκότα ἐκ Θεοῦ, καὶ ὑπὸ χρόνου εἰσὶ· καὶ γάρ ἐστιν ἂ τούτων ἀναρχά ἐστι, καὶ τῷ λόγῳ τῆς μόνης ἀνάρχου φύσει καὶ Τριαδικῆς Μονάδος καὶ τῆς κατ’ αὐτὴν ὑπερφυσιῶς ἀπλότητος ἥκιστα λυμαίνεται», *Ἀγιορειτικὸς Τόμος...*, Δ', 191.

39. *Ἐργ. μν., σ. 201.*

40. Παρὰ Νικ. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Γνῶσις καὶ ἀγνωστία τοῦ Θεοῦ*, σ. 31.

μένων νὰ κατανοήσουν τὴν ὁρθόδοξον πνευματικότητα ὅτι οὗτοι ήσαν Μασσαλιανοί. Ἀλλ’ οὶ μὴ ἀκολουθοῦντες ὁρθόδοξον μέθοδον θεογνωσίας φυσικὸν εἶναι καὶ ἄλλα νὰ παρανοοῦν καὶ τὸ δόγμα νὰ διαστρέφουν ώς καὶ τοὺς ἐκφραστὰς καὶ μεταδότας τῆς παρακαταθήκης νὰ συκοφαντοῦν. Ὁ *Ἀγιορειτικὸς Τόμος*, γραφεὶς ὑπὸ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ὑπογραμμίζει διὰ τοὺς κατηγοροῦντας τοὺς ήσυχαστὰς ώς Μασσαλιανοὺς καὶ διθεῖτας, δτὶ πάντες οὗτοι, οἱ κατήγοροι δηλ., ἀντιτίθενται εἰς τοὺς ἁγίους τοῦ Θεοῦ καὶ ἄν δὲν μεταμεληθοῦν ἐκπίπτουν ἐκ τοῦ κλήρου τῶν σωζομένων⁴¹. Εἶναι, ώς φρονοῦμεν, λίαν χαρακτηριστικὴ ἡ ἐκφρασις, δτὶ οἱ τὰ ἀντίθετα ἴσχυριζόμενοι συγκρούονται οὐχὶ πρὸς τὸν Παλαμᾶν ἢ τοὺς ήσυχαστὰς ἀλλὰ πρὸς τοὺς ἁγίους. Ἐὰν ἐνθυμηθῶμεν πάντα δσα περὶ ἁγίων εἰπομεν καὶ ἀναλογισθῶμεν οἵαν θέσιν κατέχουν ἐν τῇ *Ἐκκλησίᾳ* οὗτοι ώς θεωθέντες, συμβασιλεύοντες μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀποτελοῦντες μετ’ Αὐτοῦ τὴν παρακαταθήκην, τότε ἀντιλαμβανόμεθα δποίαν σημασίαν ἔχουν οἱ λόγοι τοῦ *Ἀγιορειτικοῦ Τόμου*, περὶ συγκρούσεως τῶν ἀντιφρονούντων πρὸς τοὺς ἁγίους. Πέραν τούτου τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν δτὶ οἱ ήσυχασται ήσαν συνεχισταὶ παραδόσεως ὁρθοδόξου, ἀλλὰ συγχρόνως είχον καὶ ιδίαν πεῖραν τῆς ἀληθείας ἐκ τῆς κοινωνίας των μετά τῶν ἁγίων. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἀναφέρομεν δτὶ ἡ αίρεσις τῶν Μασσαλιανῶν ἐκήρυξεν ἔνα μυστικιστικὸν ὑλισμόν, ξένον ἐντελῶς πρὸς τὸν μυστικισμὸν τῶν ὁρθοδόξων. Ἐπὶ πλέον ἐδέχετο δτὶ ἡ οὐσία τῆς Τριάδος ὅτι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ αἰσθητῶς διὰ τῶν σαρκικῶν ὁφθαλμῶν, δτὶ ἡ Τριάς μεταμορφοῦται εἰς ἐν μόνον πρόσωπον, προκειμένου νὰ ἐνωθῇ μὲ τὴν ψυχὴν τῶν τελείων. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἀναφερθεὶς εἰς τὸν ἴσχυρισμὸν τῶν Μασσαλιανῶν, δτὶ οὗτοι συλλαμβάνουν πράγματι διὰ σωματικῶν αἰσθήσεων τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀντικρούων τούτων, ἐδειξεν δτὶ ἡ κακοδοξία αὕτη ἀποτελεῖ σαφῆ ἀπόκλισιν ἀπὸ τῆς *Ὀρθοδοξίας*⁴². Οὕτως οἱ ήσυχασται ἐκ παρεξηγήσεως ἀδίκως ἐσυκοφαντοῦντο ώς Μασσαλιανοί, δι’ ὁ καὶ δικαίως μετεβάλλοντο εἰς κατηγόρους. Διὰ τοῦ *Ἀγιορειτικοῦ Τόμου* ἐπεσημαίνετο δτὶ,

41. *Ἀγιορειτικὸς τόμος...*, Δ, 189.

42. Ιo. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ αἰρέσεων* 80, PG 94, 728-736. Περὶ Μασσαλιανῶν βλ. In. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Oἱ Παντικιανοί, η ἱστορία καὶ ἡ διδασκαλία των ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως μέχρι τῶν γεωτέρων χρόνων*, Αθῆναι 1959, σ. 150 ἐ. D. OBOLENSKY, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-manichaeism*, Cambridge 1948, I. HAUSHERR, *L'erreur fondamentale et la logique du Messalianisme*, ἐν *OChP* 1(1935) 328-360., Γ. MANTZARIΔΟΥ, «Μασσαλιανοί», ἐν *ΘΗΕ* 8, 814-815, παρ’ βλ. βιβλιογραφίαν.

δοτις φρονεῖ διτή ή τελεία μετά τοῦ Θεοῦ ξνωσις δὲν ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς θεοποιοῦ χάριτος τοῦ Πνεύματος, ἀλλ' διτή εἶναι ἀποτέλεσμα ἡθικὸν καὶ σχέσις ἀγάπης, ὥπως συμβαίνει «κατὰ τοὺς ὅμοιθεις καὶ ἀγαπομένους ὑπὲ ἀλλήλων», τὴν δὲ θεοποιὸν χάριν τοῦ Θεοῦ θεωρεῖ ἔξιν τῆς λογικῆς φύσεως «διὰ μόνης μιμήσεως προσγινομένης, ἀλλ' οὐκ ἔλλαμψιν ὑπερφυᾶ καὶ ἀπόρρητον καὶ θείαν ἐνέργειαν», καὶ τὴν ὅποιαν βλέπουν ἀοράτως καὶ νοοῦν ἀπερινοήτως πάντες οἱ ἄξιούμενοι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, οὗτος ἦς γνωρίζῃ διτή εὑρίσκεται εἰς τὴν πλάνην τῶν Μασταλιανῶν»⁴³.

‘Ωμιλήσαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν περὶ τοῦ φωτός, δι' οὖ μεταδίδεται ἡ γνῶσις. Τὸ φῶς τὸ περιαστράψαν ἐν Θαβῷ τοὺς μαθητὰς τοῦ Χριστοῦ, δὲν ἡτο οὔτε κτιστὸν οὔτε νοητόν, ἀλλὰ φῶς τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, ἐνέργεια τῆς τρισυποστάτου θεότητος. Οἱ ἐν πλάνῃ εὐρισκόμενοι ἐθεώρουν τοῦτο φάσμα καὶ σύμβολον γινόμενον καὶ ἀπογινόμενον. Ἀλλὰ οἱ τοιαῦτα ἴσχυριζόμενοι «σαφῶς ἀντιφέγγονται ταῖς τῶν ἀγίων δόξαις». Διότι οἱ πατέρες τόσον εἰς τὴν Ἱεράν· ‘Υμνολογίαν, δσον καὶ εἰς τὰ συγγράμματά των ὀνομάζουν τοῦτο τὸ φῶς «ἀπόρρητον, ἄκτιστον, ἀίδιον, ἄχρονον, ἀπρόσιτον, ἄπλετον, ἀπειρον, ἀπεριόριστον, ἀγγέλοις καὶ ἀνθρώποις ἀθέατον, ἀρχέτυπον κάλλος καὶ ἀναλλοίωτον, δόξαν Θεοῦ, δόξαν Χριστοῦ, δόξαν Πνεύματος, ἄκτινα θεότητος» καὶ ἄλλα συνώνυμα⁴⁴.

Οἱ ἀκολουθοῦντες ἐτέραν παράδοσιν δχι μόνον ἀντίκεινται δι' δσων διδάσκουν εἰς τοὺς ἀγίους, ἀλλὰ καὶ ἐμποδίζουν τοὺς λοιποὺς νὰ ἀποδέχωνται τὴν ἀληθῆ καὶ μοναδικὴν πίστιν, ἥτις καὶ σώζει τὸν κατέχοντα ταύτην. Πρὸς τούτους πρέπει ἀποστροφή· «Ἄν δέ σοι καὶ ἐμπόδιον ὕσι καὶ μάλιστα πρὸς τὴν ἀληθῆ καὶ σωτήριον πίστιν», λέγει μὲ γλῶσσαν αὐστηράν ὁ Παλαμᾶς, «ἐτερόδοξοί τινες δητες, οὐ μόνον φεύξῃ, ἀλλὰ καὶ μισήσεις οὐκ ἐκείνους μόνους, ἀλλὰ καὶ πάντας τοὺς πρὸς γένους καὶ τοὺς κατὰ πᾶσαν ἄλλην φιλίαν καὶ συνάφειαν καὶ αὐτά σου τὰ μέλη καὶ τὰς τῶν τούτων δρέξεις καὶ αὐτό σου πᾶν τὸ σῶμα καὶ τὴν ἐκ τούτου πρὸς τὰ πάθη σχέσιν»⁴⁵. Οἱ ἄγιοι δὲν ἐπηρεάζονται ὑπὸ τῶν αἱρετικῶν, ἐστω καὶ ἀν ἀποκαλοῦνται οὗτοι ὑπὸ τῶν «σοφῶν» τοῦ αἰδονος τούτου μωροί, διότι γνωρίζουν τὴν ἀληθείαν ὡς διδακτοὶ Θεοῦ. Ἀντιθέτως, οἱ μὴ καθοδηγούμενοι ὑπὸ τῆς χάριτος, ἐστω καὶ ἐὰν εἶναι σοφοὶ κατὰ κόσμον, εὑρίσκονται εἰς πλάνην, μὴ κατανοοῦν-

43. ‘Αγιοφειτικὸς Τόμος..., Δ', 190.

44. Αὐτόθι, 191.

45. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Δεκάλογος τῆς κατὰ Χριστὸν Νομοθεσίας, Δ', 119.

τες τὴν ἀληθείαν⁴⁶. Οἱ ἀκολουθοῦντες ἐτέραν παράδοσιν δμοίαν τοῖς αἱρετικοῖς καὶ ἐμμένοντες ἀμετακινήτως ἐν τῇ κακοδοξίᾳ καὶ τῇ αἱρέσει τῶν, οὗτοι καὶ ἔχθροι τοῦ Θεοῦ καθίστανται καὶ τῆς βασιλείας ἐκπίπτουν⁴⁷.

Εἰς τὴν διακοπὴν πάσης σχέσεως πρὸς τὴν δρθόδοξον παράδοσιν δφείλεται καὶ ἡ ψευδώνυμος γνῶσις. Τί εἶναι δμως αῦτη; Πέτρος ὁ Δαμασκηνὸς εἰς τὴν Δῆλωσιν αὐτοῦ περὶ ψευδωνύμου γνώσεως δρίζει τὰ ἔξῆς· «Ἄντη ἐστὶν ἡ ψευδώνυμος γνῶσις, διότι δοκεῖ εἰδέναι ἄπερ οὐδέποτε οἶδε. Αὗτη δὲ χείρων ἐστὶ τῆς καθόλου ἀγνωσίας»⁴⁸. ‘Ανάλογόν τι περὶ ψευδωνύμου γνώσεως εὑρίσκομεν εἰς τὴν Βίβλον Βαρσανουφίου καὶ Ιωάννου ἔνθα δρίζονται τὰ ἔξῆς· «Ψευδώνυμος γνῶσις ἐστι τὸ πιστεῦσαι τῷ ἰδίῳ λογισμῷ, διτή οὗτος ἔχει τὸ πρᾶγμα». ‘Επειδὴ ὁ ἰδιος λογισμός τυγχάνει ἐσκοτισμένος ἐκ τῆς ἀμαρτίας, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀπαραίτητος εἶναι ἡ κοινωνία μετὰ γέροντος, κατέχοντος τὴν ἀληθείαν. Διὰ τοῦτο παρατηροῦνται καὶ τὰ ἔξῆς· «Εἰ τις θέλει ἀπαλλαγῆναι τούτου, μὴ πιστεύετω τῷ ἰδίῳ λογισμῷ, ἀλλ' ἐρωτάω γέροντα καὶ ἐὰν ἀποκριθῇ ὁ γέρων καὶ εὑρεθῇ ἡ ἀπόκρισις αὐτοῦ ώς ἐλογίζετο ὁ ἀδελφός, οὐδὲ τότε δφείλει πιστεῦσαι τῷ ἰδίῳ λογισμῷ, λέγων, ἐγὼ ὑπὸ δαιμόνων ἐχλευάσθην, ἵνα πεισθῶ τῷ λογισμῷ, διτή ἀληθινὴν ἔχω γνῶσιν καὶ πιστεύσαντά με καὶ εἰς ἄλλα φέρουσι κατακέφαλα. ‘Ο Γέρων γάρ εἶπε τὴν ἀληθείαν, διτή ἀπὸ Θεοῦ λαλεῖ· καὶ αὐτὸς οὐ χλευάζεται δλως ὑπὸ τῶν δαιμόνων»⁴⁹. Κατὰ ταῦτα κριτήριον δρθόδοξίας καὶ ἀληθογνωσίας παραμένει «ὁ γέρων», ὁ δντως γνωστικός, διότι οὗτος διηλθε διὰ τῶν σταδίων τῆς ἐν Χριστῷ τελειώσεως, ἔφθασεν εἰς τὴν θέωσιν καὶ μεταδίδει ἀληθῆ γνῶσιν, ἐνῷ συγχρόνως διαλύει πᾶσαν ψευδώνυμον, προερχομένην ἐκ τῆς οἵησεως. ‘Αντιθέτως ὁ καυχώμενος ἐπὶ γνώσει πνευματικῇ καὶ μὴ ἐπιδιώκων νὰ καλλιεργῇ σχέσεις μετὰ τῶν ἐμπείρων διδασκάλων, οὗτος ἀποκόπτει πάντα σύνδεσμον μετὰ τῶν θεουμένων, τῶν δυναμένων νὰ μεταδώσουν γνῶσιν. ‘Ο δσιος Πέτρος ὁ Δαμασκηνὸς ἀναφέρεται εἰς τὸν ἄγιον Ιωάννην τὸν Χρυσόστομον καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς γενικῶς πατέρας, διὰ νὰ ὑπογραμμίσῃ διτή μόνον διὰ τῆς ἐμπειρίας τῶν ἀγίων

46. ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Κεφάλαια πρακτικά καὶ θεολογικά, Γ', 257.

47. Πρβλ. ‘Αγιοφειτικὸς τόμος..., Δ', 189.

48. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Περὶ ψευδωνύμου γνώσεως, Γ', 97. Βλ. τοῦ αὐτοῦ, Λόγοι συνοπτικοὶ πνευματικῆς γνώσεως, Γ', 142.

49. ΝΙΚΟΛΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Βίβλος Βαρσανουφίου καὶ Ιωάννου, ἔκδ. Σ. Ν. ΣΧΟΙΝΑ, ἐν Βόλῳ 1960, ἀποκρ. τογ., σ. 196.

ἀνδρῶν μεταδίδεται ἡ γνῶσις. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀνάγνωσις τῆς Ἱερᾶς Γραφῆς, ἐκτὸς τῆς ἐμπειρίας τῶν γενομένων ἐν θεωρίᾳ, δὲν προσπορίζει γνῶσιν δρθήν. Εάν τις καυχᾶται διτὶ ἐκ ταύτης ἔχει γνῶσιν, εἶναι πλέον ἡ βέβαιον διτὶ αὐτῇ δὲν εἶναι ἀληθής. «Διὰ τοῦτο λέγουσιν οἱ πατέρες, διτὶ τὰ μὲν ἐν ταῖς Γραφαῖς κείμενα διφείλομεν ζητεῖν ἐμπόνως, μετὰ ταπεινώσεως καὶ συμβουλῆς τῶν ἐμπείρων, ἔργῳ μᾶλλον ἡ λόγῳ μαθεῖν, τὰ δὲ σεσιγημένα ὑπὸ τῶν θείων Γραφῶν μηδὲ δλῶς ζητεῖν»⁵⁰.

2. Ἡ ἄγνοια ὡς πνευματικὸν σκότος

Ἡ ἄγνοια καὶ ἡ ψευδώνυμος γνῶσις ὡς ἔργον τοῦ διαβόλου αὔξανουν ἐκεῖ δῆπου ἐλλείπει ἡ πίστις καὶ δῆπου ὑπάρχει ἡθικὴ ἀκαθαρσία. Ὁ ἅγιος Μάξιμος ἐν προκειμένῳ τονίζει τὰ ἔξῆς: «Νοός ἐστιν ἀκαθαρσία πρῶτον μέν, τὸ γνῶσιν ἔχειν ψευδῆ. Δεύτερον δέ, τὸ ἄγνοεῖν τι τῶν καθόλου, ὡς πρὸς ἀνθρώπινον νοῦν, λέγω ἀγγέλου γάρ ἐστι τὸ μηδὲν τῶν ἐπὶ μέρους ἀγνοεῖν. Τρίτον δέ, τὸ ἐμπαθεῖς ἔχειν λογισμούς. Τέταρτον δέ, τὸ συγκατατίθεσθαι τῇ ἀμαρτίφῳ⁵¹. Ἡ ἄγνοια καὶ ἡ ψευδώνυμος γνῶσις, ὡς ἔργον κατ' οὐσίαν τοῦ διαβόλου, ἀποτελοῦν ἀσθένειαν καὶ μάλιστα σοβαράν⁵². Εἰδομεν διτὶ ἡ ἀρχικὴ πίστις συνδέεται πρὸς τὸν ἀρχικόν, τὸν εἰσαγωγικὸν φόβον, δι' οὐ οἰκονομεῖται ἡ κατὰ Θεὸν σωτηρία. Ἡ ἄγνοια δῦμως καὶ ἡ ἐκ ταύτης σύγχυσις σημαίνουν ἔλλειψιν τοιούτου φόβου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, παρατηρεῖ ὁ ἅγιος Μάξιμος, ἡ ἄγνοια εἶναι «λοιίμη» προερχομένη ἐκ τῆς ἀφοβίας τοῦ Θεοῦ⁵³.

Ἡ ἄγνοια προσέτι εἶναι σκότος πνευματικὸν καὶ δὴ δεινόν. Αὕτη δχι μόνον δὲν φέρει τὸν εύρισκόμενον ἐν αὐτῇ (τῇ ἄγνοίᾳ) πρὸς τὸν Θεόν, ἀλλὰ καὶ μακρύνει ἔτι μᾶλλον τὸν ἀνθρωπὸν δριστικῶς ἀπ' αὐτοῦ. Νικήτας ὁ Στηθᾶτος χαρακτηρίζει τὴν ἄγνοιαν ὡς δεινὸν καὶ σκότος ψηλαφητὸν λέγων τὰ ἔξῆς: «Δεινὸν ἡ ἄγνοια καὶ πέρα δεινῶν, αὐτόχρημα σκότος οὖσα ψηλαφητὸν καὶ τὰς ψυχάς, ἐν αἷς ἂν ἐγγένηται, ζοφεράς ἀποτελοῦσα, εἰς πολλά τε τὸ λογιζόμενον διαιροῦσα καὶ ἀπὸ τῆς πρὸς Θεὸν ἐνώσεως τὴν ψυχὴν ἀποτέμνουσα»⁵⁴.

50. Περὶ Ψευδωνύμου γνώσεως, Γ', 97.

51. Περὶ Ἀγάπης ἐκαποντάς τρίτη, Β', 32.

52. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Περὶ τοῦ μὴ ἀπογινώσκειν εἰ καὶ πολλὰ πταίει τις, Γ', 73.

53. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, Περὶ Θεολογίας ἐκαποντάς πέμπτη, Β', 135.

54. ΝΙΚΗΤΑ ΣΤΗΘΑΤΟΥ, Τρίτη γνωσικῶν κεφαλαίων ἐκαποντάς, Γ', 330.

Καὶ ἐὰν ἡ κατὰ Χριστὸν θεογνωσία ἀπεργάζεται τὸν ἀνθρωπὸν λογικόν, τούναντίον ἡ ἄγνοια ἀπεργάζεται αὐτὸν ἄλλογον. «Ταύτης τῆς ἄγνοίας τὸ συναγόμενον ἄπαν, ἀλογία ἐστίν. Ἄλογον γάρ καὶ ἀναισθητὸν τὸ δλὸν ἀπεργάζεται τὸν ἀνθρωπὸν. Ὁν δὲ τρόπον ἡ ἄγνοια, εἰς πάχος ἐπιχυθεῖσα, πολὺς βυθὸς ἥδου γίνεται τῇ ὑπὸ ταύτης καμπτομένῃ ψυχῇ, ἐν φασα τιμωρίᾳ καὶ δδύνῃ καὶ λύπῃ καὶ στεναγμός ὑπάρχει»⁵⁵. Καὶ πράγματι, «ἡ ἀμαρτία καὶ δ θάνατος εἶναι τὸ μόνον παράλογον εἰς αὐτὸν τὸν κόσμον, τὸ μόνον ἄλογον (neologosnost), ἡ μόνη ἀλογία», ως παρατηρεῖ ὁ Ιουστῖνος Πόποβιτς. Καὶ συνεχίζει: «Ἐως διτού εὑρίσκεται εἰς τὸν ἀνθρωπὸν ἡ ἀμαρτία καὶ δ θάνατος, τὸ παράλογον τοῦ ἐρημώνει καὶ τὴν αὐτοσυναίσθησιν, καὶ τὴν αὐτοσυνειδησίαν, καὶ τὴν ζωὴν, καὶ τὴν κτίσιν. Μόνον διτον διαθρωπος κοινωνήσῃ τῆς χαρᾶς τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, τότε ἐπανέρχεται εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ τὸ ἀληθινὸν νόημα καὶ δ λόγος, ἡ ἀληθινὴ λογικὴ καὶ λογικότης, καὶ τὸν δδηγοῦν εἰς τὴν θαυμαστὴν ἀθανασίαν καὶ ἀπεραντοσύνην τοῦ Χριστοῦ»⁵⁶. Ἡ ἄγνοια δὲν εἶναι ἀπλῶς δεινόν, ἀλλὰ καὶ πηγὴ κακίας. Ὁ ἅγιος Μάξιμος διδάσκει διτὶ ἡ ἄγνοια, ἡ φιλαυτία καὶ ἡ τυραννίς εἶναι ἀρχέκακα πάσης κακίας: «Τρία ἐστὶ τὰ μέγιστα καὶ ἀρχέκακα καὶ πάσης ἀπλῶς εἰπεῖν κακίας γεννητικά· ἄγνοια, φημί, καὶ φιλαυτία καὶ τυραννίς· ἀλλήλων ἐξηρτημένα καὶ δι' ἀλλήλων συνιστάμενα. Ἐκ γὰρ τῆς περὶ Θεοῦ ἀγνοίας, ἡ φιλαυτία· ἐκ δὲ ταύτης, ἡ πρὸς τὸ συγγενὲς τυραννίς ἐστι· καὶ οὐδεὶς ἀντερεῖ λόγος, μὴ οὐχὶ τῷ κατὰ παράχρησιν τρόπῳ τῶν οἰκείων δυνάμεων, λόγου τε καὶ ἐπιθυμίας καὶ θυμοῦ, ταύτας ἐν ἡμῖν τὸν πονηρὸν ὑποστήσασθαι»⁵⁷. «Ἀλλ' ἡ ἀλυσίς τῶν κακιῶν ἀρχεται ἀπὸ τῆς ἄγνοίας, ἡ διποία τιθεμένη εἰς τὴν κορυφήν, ἀποτελεῖ ἀφετηρίαν πάσης ἀλλῆς κακίας.

Εἰδομεν διτὶ διάβολος μετὰ τὴν πτῶσίν του κατέστη «ἄγνωστος» καὶ πολεμεῖ τὸν ἀνθρωπὸν. Ὁ διάβολος ἀφ' εαυτοῦ τοῦ δὲν γνωρίζει τὶ πράττει. Βλέπων διμος τὸν Θεόν τι ποιεῖ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, πονηρεύεται καὶ μηχανᾶται τὴν ἀπώλειαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὴν Εδαν ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀδάμ διὰ νὰ γίνη

55. Αὐτόθι.

56. Ἀρχιμ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΠΟΠΟΒΙΤΣ, "Ἄρθρωπος καὶ θεάθρωπος...", σ. 16. 'Ο π. Ιουστῖνος Πόποβιτς ἐρμηνεύων ἐν προκειμένῳ τὸ πνεῦμα τῶν πατέρων κάμνει ἐκτενῆ λόγον περὶ τῆς ἐν Χριστῷ λογικότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀλογίας τοῦ μακράν τοῦ Χριστοῦ εύρισκομένου ἀνθρώπου, διότι δ τοιούτος τελεῖ εἰσέτι ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ διαβόλου, τῆς φθορᾶς καὶ τῆς ἀμαρτίας.

57. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἐκαποντάς τρίτη, Β', 96.

αὗτη βοηθός τοῦ Ἀδάμ. Τοῦτο ἴδων ὁ διάβολος, ἐνήργησεν οὕτως
ῶστε ἡ Εὕα, δχι μόνον νὰ μὴ εἴναι συνεργὸς τοῦ Ἀδάμ εἰς ὑπακοὴν
τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ συνεργήσῃ αὕτη εἰς παράβασιν καὶ παρακοὴν
αὐτοῦ. Ὁ Θεὸς ἔδωκεν ἐντολάς εἰς τοὺς πρωτοπλάστους, τὰς ὅποιας
φυλάσσοντες οὗτοι θὰ είχον τὴν μνήμην τῶν δωρεῶν τοῦ Θεοῦ καὶ
συγχρόνως θὰ ἔξεδήλουν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν εὐεργέτην των. Ὁ
διάβολος δῆμος ἐφρόντισεν ἐν τῇ πανουργίᾳ του νὰ μετατρέψῃ τὰς ἐν-
τολάς εἰς παρακοὴν, ἡ ὅποια καὶ ἐπέφερε τὸν θάνατον. Γενικῶς ὁ
διάβολος, προσθέτει ὁ ἵερος νηπτικός, Πέτρος ὁ Δαμασκηνός, εἴναι
αἵτια ὥστε ἀντὶ προφητῶν νὰ ἐγείρωνται ψευδοπροφῆται· ἀντὶ ἀπο-
στόλων, ψευδαπόστολοι· ἀντὶ πίστεως εἰς τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, παρανο-
μίαι· ἀντὶ ἀρετῆς, κακίαι καὶ παραβάσεις⁵⁸. Ὁ ἄνθρωπος ἔνεκα τῆς
πτώσεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἀμαρτίαν ἔπαθε μέγα κακόν καὶ ἐγνώρισεν, ἀντὶ
τοῦ παραδείσου, τὴν φθοράν τοῦ κόσμου· ἀντὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς μετ'
ἀγγέλων διαγωγῆς, τὸν διάβολον καὶ τοὺς ἀκαθάρτους δαίμονας· ἀντὶ
τῆς ἀναπαύσεως, τὸν κόπον· ἀντὶ τῆς ἀπολαύσεως καὶ τῆς χαρᾶς, τὴν
τοῦ κόσμου θλίψιν καὶ λύπην· ἀντὶ τῆς εἰρήνης καὶ ἀλήστου εὐφρο-
σύνης, τὸν φόβον καὶ τὰ ἐπίπονα δάκρυα· ἀντὶ τῶν ἀρετῶν καὶ τῆς δι-
καιοσύνης, τὰς ἀδικίας καὶ τὰς ἀμαρτίας· ἀντὶ τῆς ἀγαθότητος καὶ
τῆς ἀπαθείας, τὴν πονηρίαν καὶ τὰ πάθη· ἀντὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς εἰς
Θεὸν οἰκειώσεως, τὴν ἀγνωσίαν καὶ τὴν ἔξοριαν⁵⁹. Αἱ διαστροφαὶ
αὗται ἀποτελοῦν τὸ πνευματικὸν σκότος, δπερ εἴναι ἀποτέλεσμα
τῶν ἐνεργειῶν τοῦ διαβόλου, τοῦ καταστάντος μονίμως ἀγνώστου ὑπὸ⁶⁰
τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἐννοίᾳ ἐν ἦ εἰδομεν. Ὅποιον οὐκέτι παθῶν, σκότος, γεννητικὴ τῶν
παθῶν ἐπικράτεια. Ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ ταύτη βασιλεύει ὁ ἔξαρχος τοῦ

58. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Προσάρμοση*, Γ', 11. «Οχι μόνον κατά τὸ πνεῦμα Πέ-
τρου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ τῶν ἄλλων νηπτικῶν πατέρων, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλην τὴν
ἔλληνικήν πατερικήν παράδοσιν ἡ πτῶσις τοῦ ἀνθρώπου καὶ αἱ ἐπακολουθήσασαι
συνέπειαι ταύτης εἴναι ἀποτέλεσμα τῆς συνεργίας τοῦ ἀνθρώπου μετά τοῦ διαβό-
λου. Ὁ Θεὸς, κατά τὴν πατερικήν διδασκαλίαν, «θάνατον οὐκ ἐποίησεν» δὲ ὑφι-
στάμενος θάνατος ἐπεβλήθη «οὐχὶ ἔνεκα θείας ὀργῆς» ἀλλὰ ἔνεκα τῆς θείας εὐ-
σπλαγχνίας. Τὰ δικανικὰ ἔκεινα σχῆματα τῆς Δύσεως περὶ ἱκανοποίησεως τῆς θείας
δικαιοσύνης τοῦ Ἀνσέλμου, εἴναι ἔνα πρὸς τὴν ὀρθόδοξον πατερικήν παράδοσιν.
Βλ.. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Τὸ προτατορικὸν ἀμάρτημα...*, σ. 26, 28-29.

59. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ τῆς πρώτης γράψεως*, Γ', 34. Ο Ν. ΜΑΤΕΟΥΚΑΣ,
εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ. *Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ*, Δοκίμιον πατερικῆς θεολογίας,
Θεσσαλονίκη 1976, σ. 89, ἀφιερώνει ἐν ὄλοκληρον κεφάλαιον εἰς τὸ ὅποιον ἔξε-
τάζει τὸν πόνον καὶ φόβον, ὡς ἀμεσα ἀποτελέσματα τοῦ θανάτου, διότι μὲ τὸν «πό-
γον καὶ τὸν φόβον», ὡς λέγει, «ἐνέργοποιεῖται τὸ κράτος τοῦ θανάτου».

σκότους, ὁ διάβολος, μετὰ τῶν πνευμάτων αὐτοῦ. Ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ
ταύτη τὰ θηρία τοῦ ἄγροῦ καὶ τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὰ ἔρπετά
τῆς γῆς, τροπικῶς καλούμενα πνεύματα, ὠρυόμενα ζητοῦν ὅπως ἀρ-
πάσουν καὶ κατασπαράξουν τὸν ἄνθρωπον⁶⁰.

«Ἄν ἡ γνῶσις εἴναι καρπὸς τοῦ Ἀγίου Πνεύματος καὶ ταύτης καρ-
ποὶ εἴναι αἱ ἀρεταί, τοῦ ἀντιθέτου πνεύματος καρπὸς καὶ ἀποτέλεσμα
εἴναι τὸ ἡθικὸν σκότος, δπερ εἴναι ἡ ἄγνοια. Κατὰ τὸν Ἀπόστολον
Παῦλον καρποὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος είναι ἡ ἀγάπη, ἡ χαρά, ἡ ει-
ρήνη, ἡ ἀγαθωσύνη, ἡ μακροθυμία, ἡ χρηστότης, ἡ πραῦτης, καὶ ἡ
ἐγκράτεια⁶¹. Τοῦ ἀντιθέτου πνεύματος καρποὶ είναι τὸ μῖσος, ἡ κο-
σμικὴ ἀθυμία, ἡ ἀκαταστασία, ἡ ταραχὴ τῆς καρδίας, ἡ πονηρία, τὸ
περίεργον φρόνημα, ἡ ὀλιγωρία, ἡ ὀργή, ἡ ἀπιστία, ὁ πόνος, ἡ ἀδη-
φαγία, ἡ μέθη, ἡ λοιδορία, ἡ κατάκρισις, ἡ ἐπιθυμία τῶν διθαλαμῶν,
ὁ τύφος καὶ ἡ ἀλαζονία τῆς ψυχῆς⁶². Πᾶσαι αἱ κακίαι αὗται ἀνήκουν
εἰς τὸ ἐναντίον πνεῦμα, δπερ ἐπιφέρει τὸ ἡθικὸν σκότος. Τὸ σκότος
τοῦτο είναι ἡ ἄγνοια. «Ἐν οἷς οὖν εἰσὶ καὶ ἀναθεωροῦνται τὰ τοῦ Ἀγίου
Πνεύματος, ἐν αὐτοῖς ἔστι καὶ ἡ κατοίκησις τοῦ Θεοῦ ἐκ τούτων καὶ ἡ
ἀθόλωτος πηγὴ τοῦ λόγου μετὰ σοφίας καὶ γνώσεως, καν τε ταπεινο-
λογοῦντες ἀκούωνται, καν τε ὑψηλὰ λέγοντες. Ἐν οἷς δὲ οὐκ ἀναθεω-
ροῦνται οἱ καρποὶ καὶ τὰ χαρίσματα τούτου, ἀλλὰ τοῦ ἐναντίου πνεύ-
ματος, ἐν αὐτοῖς σκότος ἔστιν ἀγνωσίας Θεοῦ, ἐσμός τε παθῶν καὶ κα-
τοίκησις πολεμίων πνευμάτων⁶³. Εἰς τὴν πραγματικότητα πάντα τὰ
πνεύματα τὰ κατοικοῦντα εἰς τὸν ἐπίγειον τοῦτον κόσμον ἡ διερχόμενα
ἔξ αὐτοῦ, χωρίζονται εἰς δύο κατηγορίας· εἰς τὰ προερχόμενα ἐκ τοῦ
Θεοῦ καὶ εἰς τὰ προερχόμενα ἐκ τοῦ διαβόλου. Ἐκ τοῦ Θεοῦ προέρ-
χονται ἐκεῖνα, τὰ δοπιὰ ἀποδέχονται καὶ ὅμολογον διτι ὁ Ἰησοῦς
είναι ὁ σαρκωθεὶς Θεοῦ Λόγος, Σωτήρ καὶ Κύριος, ἐκ δὲ τοῦ διαβό-
λου τὰ ἀρνούμενα τὴν ἀλήθειαν ταύτην. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἀπόστολος
Ἰωάννης ὑπογραμμίζει πρὸς τοὺς παραλήπτας τῆς ἐπιστολῆς τοῦ
«Ἀγαπητοί, μὴ παντὶ πνεύματι πιστεύετε, ἀλλὰ δοκιμάζετε τὰ πνεύματα
εἰς ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστιν, διτο πολλοὶ ψευδοπροφῆται ἐξεληλύθασιν εἰς
τὸν κόσμον. Ἐν τούτῳ γινώσκετε τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ· πᾶν πνεῦμα
δι ὅμολογει Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστιν,

60. Πρβλ. Ψαλμ. 103, 21· Γρηγορίου τοῦ Σιναϊτοῦ, *Κεφάλαια πάντα ὠφέλιμα*, Δ', 41.

61. Γαλ. 5, 23.

62. Πρβλ. Α' Ιω. 2, 16.

63. ΝΙΚΗΤΑ ΣΤΗΘΑΤΟΥ, *Λευτέρα φυσικῶν κεφαλαίων ἐκατοντάς*, Γ', 305.

καὶ πᾶν πνεῦμα δὲ μὴ ὁμολογεῖ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐκ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔστιν· καὶ τοῦτό ἔστιν τὸ τοῦ ἀντιχρίστου, δὲ ἀκηκόατε διὰ ἕρχεται, καὶ νῦν ἐν τῷ κόσμῳ ἔστιν» (*A' Iω. 4, 1-3*). Ἡ δλη «φιλοσοφία τοῦ διαβόλου ἔγκειται εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ Θεοῦ, δηλ. εἰς τὸ νὰ μὴ ἀναγνωρίσῃ τὴν εἰς τὸν κόσμον παρουσίαν του, τὴν ἐνσάρκωσίν του, τὴν ἐνανθρώπησίν του»⁶⁴, διότι διὰ ταύτης δὲ ἀνθρωπος ὁδηγεῖται εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας.

Ἡ γνῶσις εἶναι ζωὴ ἀληθινὴ ὁδηγοῦσα εἰς ἀθανασίαν· ἡ ἄγνοια εἰς θάνατον⁶⁵. Τὸ δεινὸν τῆς ἄγνοίας ἐπιφέρει τὴν ἀπώλειαν τῆς ψυχῆς⁶⁶. Τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ εἶναι φῶς καὶ φωτίζει πάντα πιστόν, ἐνῷ τὸ ἀντίθετον πνεῦμα ὁδηγεῖ εἰς τὸ σκότος. Ἐὰν ἡ κατὰ Θεόν γνῶσις τίκτῃ ἀρετάς καὶ χαρίζῃ τὴν ἀθανασίαν, ἡ στέρησις ταύτης εἶναι μήτηρ τοῦ θανάτου.«Ἀθανασίαν τίκτει ἀρετὴ καὶ γνῶσις· ὃν ἡ στέρησις, θανάτου γέγονε μήτηρ»⁶⁷. Ἡ μεγαλυτέρα νόσος τῆς ψυχῆς, δὲ δλεθρος καὶ ἡ ἀπώλεια, διείλονται εἰς τὴν ἄγνοιαν⁶⁸.

Κατὰ ταῦτα πᾶσα ἀπόκλισις ἀπὸ τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καταλήγει εἰς πλάνην, αἱρεσιν καὶ ἄγνοιαν περὶ τὰς ἀληθείας καὶ τὸ ὀρθόδοξον δόγμα· ἄγνοια δὲ τέλος τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ δόγματος συνεπάγεται πνευματικὸν σκότος καὶ ἀφανισμὸν τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἐν τῇ μετά χειρας μελέτῃ κατεβλήθη προσπάθεια δπως διερευνηθῇ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐκτεθῇ ἡ διδασκαλία τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν περὶ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ.

Ἡ περὶ Θεοῦ γνῶσις εὑρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τῆς διδασκαλίας τῶν νηπτικῶν πατέρων καὶ ἀποτελεῖ ἐμπειρίαν ἐπιπόνου ἐν Χριστῷ βίου. Ἡ ἀναζήτησις τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ μακρὰν πάσης σχολαστικῆς μεθόδου σκέπτεσθαι μέσω τῶν φιλοσοφικῶν κατηγοριῶν τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀποτελεῖ ὁμολογίαν διὰ ἕχει γνωσθῆ τις ὑπὸ τοῦ προσωπικοῦ Θεοῦ. Διὰ τῆς πίστεως, ἡτις ἐκφράζει τὴν ἐλευθέραν ἀπόφασιν τοῦ ἀνθρώπου, δημιουργεῖται προσωπικὴ κοινωνία ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ, τοῦ ἀνθρώπου καθισταμένου ἴκανοῦ δπως γνωρίσῃ τὸν Θεόν. Ἡ ἀρχικὴ κατάφασις τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τῆς πρώτης πίστεως, δημιουργεῖ τὴν προϋπόθεσιν δπως ὁ πιστεύων ἀκολουθήσῃ ὁδὸν ἔξυγιάνσεως τῶν ὁργάνων ἐκείνων, δι' ὃν δὲ ἀνθρωπος δέχεται τὴν θείαν γνῶσιν. Ἡ δόδος αὐτῇ διέρχεται διὰ τῆς καθάρσεως, τοῦ φωτισμοῦ καὶ τέλος τῆς θέας τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ, δπότε καὶ λαμβάνει ἀρχικῶς ἔμμεσον γνῶσιν καὶ τέλος ἔμμεσον γνῶσιν τῆς ἀληθείας. Οἱ «διαβεβηκότες» ἐν θεωρίᾳ ἀληθεῖς φίλοι τοῦ Χριστοῦ, μετέχοντες τῆς δόξης αὐτοῦ καὶ συμβασιλεύοντες μετ' αὐτοῦ εἰς τοὺς αἰδῆνας, εἶναι δχι μόνον φύλακες, ἀλλὰ καὶ μεταδόται τῆς ἀληθείας. Οὐδεὶς δύναται νὰ πορευθῇ τὴν ἐπὶ τὴν ἀληθογνωσίαν ὁδὸν ἀνευ τῆς καθοδηγήσεώς του ὑπὸ ἀγίων ἀνδρῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν προφητῶν, ἀποστόλων, ἀγίων πατέρων. Ἡ μελέτη τῆς Ἀγίας Γραφῆς, κατὰ τὰ στάδια τῆς πρὸς γνῶσιν πορείας, ἡτοι κατὰ τὰ στάδια τῆς καθάρσεως καὶ τοῦ φωτισμοῦ, μόνον τότε καθίσταται ὠφέλιμος καὶ μέσον φωτισμοῦ καὶ μεταδόσεως γνώσεως, δταν ὑφίσταται ζῶσα κοινωνία τοῦ μελετῶντος καὶ ἐρευνῶντος ταύτην μετὰ τῶν προφητῶν, ἀποστόλων, οἱ δποῖοι καὶ ἀπλανῶς καθοδηγοῦν τοὺς πιστούς.

Ἡ περὶ Θεοῦ γνῶσις τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν, οἱ δποῖοι διακρίνουν μεταξὺ τοῦ ἀκαταλήπτου τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς γνώσεως τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ, οὐδεμίαν δύναται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς οἰονδήποτε

64. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΠΟΠΟΒΙΤΣ, 'Ορθόδοξος Ἑκκλησία καὶ Οἰκουμενισμός...', σ. 59.

65. Μ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ Παρανέσεις..., A', 10.

66. Αὐτόθι.

67. ΘΑΛΑΣΣΙΟΥ, Περὶ Ἀγάπης, B', 207.

68. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Περὶ τοῦ μὴ ἀπογινώσκειν εἰ καὶ πολλὰ πταίει τις, Γ' 73.

άγνωστικισμὸν τῆς Δύσεως. Κατὰ τὴν γνωσιολογίαν τῶν νηπτικῶν πατέρων, τὸ μερικῶς γνωστὸν τῶν θείων ἐνεργειῶν καὶ τὸ ἀπολύτως ἀκατάληπτον, ἄγνωστον καὶ ἀμέθεκτον τῆς θείας οὐσίας. δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα φιλοσοφικοῦ ἢ θεολογικοῦ στοχασμοῦ ἀλλὰ πνευματικῆ ἐμπειρίᾳ τῆς ἀποκαλύψεως καὶ μεθέξεως τῆς θείας δόξης, ἡ ὁποία δὲν εἶναι οὐσία, ἀλλὰ ἄκτιστος ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ. Τὸ κεντρικώτερον δόγμα τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν εἶναι τὸ παράδοξον μυστήριον τῆς Ἀγίας Τριάδος, ἡ γνῶσις τοῦ ὅποίου εἶναι καρπὸς τοῦ τελειοτέρου σταδίου τῆς πνευματικῆς ἀναβάσεως τῶν νηπτικῶν, προϋποθέτει δὲ πάντοτε ἐσωτερικὴν καθαρότητα. Ἡ ἔλλειψις καθαρότητος ἐν Χριστῷ καὶ ἡ ἐπιδίωξις τῆς θεογνωσίας διὰ φιλοσοφικῶν κατηγορημάτων ἄνευ κοινωνίας μετὰ τῶν ὄντων γνωστικῶν ἀγίων, ἀποτελεῖ ὅχι μόνον παρέκκλισιν ἀπὸ τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητος, ἀλλὰ πλάνην καὶ αἴρεσιν.

Πέραν τῶν γενικῶν τούτων διαπιστώσεων καὶ συμπερασμάτων ἡ *Φιλοκαλία* τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν προσλαμβάνουσα διαστάσεις «Συνοδικῆς τρόπον τινὰ ἐμφανίσεως τῆς Μυστικῆς Θεολογίας τῆς Ὁρθοδόξου κατ' Ἀνατολάς Ἑκκλησίας»¹, οὖσα δὲ ἀληθῶς ἐγκυκλοπαιδεία τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητος, βοηθεῖ διὰ τῆς ὀρθῆς κατανοήσεως τοῦ πνεύματος αὐτῆς εἰς τὴν ἀναβίωσιν τοῦ Ὁρθοδόξου μοναχικοῦ πνεύματος.

Τυγχάνει γνωστὸν δτὶ ἡ Ὁρθοδοξία ἀναζητεῖ σήμερον, διὰ τῆς καλλιεργείας διορθοδόξων σχέσεων, τὴν ἐπάνοδον τοῦ μοναχισμοῦ εἰς τὸ παλαιὸν αὐτοῦ κάλλος καὶ τὴν λαμπρότητα. Ἡ ἀναβίωσις ὅμως τοῦ ὀρθοδόξου πνευματικοῦ ἰδεώδους ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ διὰ τῆς δημιουργίας μοναχικῶν ταγμάτων, δρώντων κοινωνικῶς, κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ δυτικοῦ μοναχισμοῦ. Εἰδομεν δτὶ οἱ Ἱεροὶ νηπτικοὶ ἀσκούμενοι ἐν Χριστῷ αἴρουν τὸν σταυρὸν των, πρᾶγμα δπερ δὲν σημαίνει τὰ προβλήματα τοῦ κόσμου τούτου, ἀλλὰ τὴν ἀνάληψιν ἐκουσίως πάσης προσπαθείας καταπολεμήσεως τοῦ σατανᾶ καὶ τῆς ἀμαρτίας. Ἐπειδὴ τὸ κατ' ἐξοχὴν δργανον διὰ τὴν θείαν γνῶσιν εἶναι ὁ νοῦς, οἱ Ἱεροὶ νηπτικοὶ μοχθοῦν δπως ἐκδιώξουν ἀπ' αὐτοῦ τὸν διάβολον, καὶ ἀκολούθως ἐνθρονίσουν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ τὴν χάριν τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο ἄλλωστε σημαίνει μετάνοια, ἄνευ τῆς δποίας οὐδεὶς λόγος δύναται νὰ γίνῃ περὶ ἀληθο-

1. *Φιλοκαλία*, Α', σ. α'. Πρβλ. G. Florovsky, «Γρηγόριος δ Παλαμᾶς καὶ ἡ πατερικὴ παράδοσις», ἐν *Πανηγυρικὸς τόμος ἐξακοσιοστῆς...*, σ. 247· πρβλ. ANT. AIM. TAXIAOU, *Ο Πατέρας Βελιτακόφσκι...*, σ. 111.

γνωσίας. Οὕτως ἀγωνιζόμενοι οἱ νηπτικοὶ πατέρες καὶ τοιαῦτα παραδίδοντες διὰ τῆς ἐμπειρίας καὶ διδασκαλίας των, ἀποτελοῦν θετικὴν πρᾶξιν σταυρώσεως μετὰ τοῦ Χριστοῦ, ἥτις συντελεῖ εἰς τὴν μεταμόρφωσιν καὶ ἀνάστασιν ὅχι μόνον τῶν ἴδιων ἀλλὰ καὶ τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ δυτικὸς ὅμως μοναχισμὸς δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ πρότυπον μιμήσεως, διότι ἐμφανίζεται διάφορος τοῦ ὀρθοδόξου καὶ ἐλαττωματικός· α) ἐργάζεται οἰονεὶ ἐπὶ μισθῷ. Ἐνδιαφέρεται δηλ. διὰ τῶν κοινωφελῶν ἔργων νὰ ἔξευμενίσῃ τὸν Θεόν καὶ β) χρησιμοποιεῖ τὰς θλίψεις τῆς ζωῆς διὰ τὴν δῆθεν ἰκανοποίησιν τῆς θείας δικαιοισύνης. Ἐπαυσεν, ἄλλαις λέξει, νὰ πολεμῇ τὸν σατανᾶν, δπως ἡ ὀρθόδοξης ζωὴ ἀπαιτεῖ, καὶ δὲν ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἀφθαρτοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου, διότι πιστεύει δτὶ ὁ θάνατος εἶναι ἐκ Θεοῦ, δτὶ ἡ ψυχὴ εἶναι φύσει ἀθάνατος καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀπλῶς ἰδιοτελῆς εὐδαιμονία. Καὶ ὁ μυστικισμὸς τῆς Δύσεως, ἀποβλέπων οὐχὶ εἰς τὴν ἀφθαρτοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ εἰς τὴν εὐδαιμονικὴν ἐνόρασιν τῆς θείας οὐσίας, εἶναι ἔνος πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν νηπτικῶν πατέρων καὶ κακέκτυπον μυστικισμοῦ².

Ἡ ἄμεσος γνῶσις, τὴν δποίαν ἐπιδιώκουν οἱ Ἱεροὶ νηπτικοὶ, σχετίζεται πρὸς τὴν θέαν τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἄκτιστος δόξα τοῦ Θεοῦ ἡ ἡ Βασιλεία αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ. Πρὸς ταύτην τείνοντες καὶ πορευόμενοι οἱ Ἱεροὶ νηπτικοὶ χρησιμοποιοῦν κατὰ τὰ δύο κυρίως στάδια τῆς πορείας των τὴν Ἀγίαν Γραφήν, ἡ δποία ἀποτελεῖται ἐξ εἰκόνων ἐννοιοφόρων. Τὰ κτιστά δμως ρήματα τῆς Ἀγίας Γραφῆς δὲν δύνανται νὰ ταυτίζωνται μὲ τὴν Ἀποκάλυψιν. Κατὰ ταῦτα ἡ λατινικὴ καὶ ἡ προτεσταντικὴ παράδοσις, κατὰ τὴν δποίαν ἡ ταύτισις ἀποκαλύψεως καὶ Γραφῆς ἀνήγαγε τὴν Γραφήν ὅχι μόνον εἰς θέσιν τοῦ κατ' ἐξοχὴν κριτηρίου τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἔθεσε τὴν Γραφήν ὑπεράνω τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀποστόλων, ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν. Κατὰ τοὺς νηπτικοὺς πατέρας ὑπεράνω τῆς Γραφῆς εἶναι ἡ Πεντηκοστή, ἡ δποία εἶναι ἡ τελεία μορφὴ τῆς ἀποκαλύψεως. Τὸ Ἀγιον Πνεῦμα δόηγει πάντα χριστιανὸν πρὸς τὴν ἀληθειαν, πρὸς τὸν δοξασμὸν αὐτοῦ, πρᾶγμα δπερ εἶναι ὑπεράνω τῶν κτιστῶν ρημάτων τῆς Γραφῆς. Ἡ ὁδὸς πρὸς τὸν δοξασμὸν παραμένει πάντοτε μία καὶ μοναδική. Αὐτὴν τὴν δποίαν διήνυσαν οἱ πατέρες.

Ἡ θεογνωσία τῶν Ἱερῶν νηπτικῶν, ταυτίζομένη πρὸς τὴν θέωσιν, νικᾷ τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀνυψώνει αὐτὸν εἰς θέσιν θε-

2. Πρβλ. I. ROMANIDOU, *Τὸ προπατορικὸν ἀμφίστημα...*, σ. 159.

οῦ κατὰ χάριν. Οἱ κατὰ χάριν θεοὶ αἴρονται ὑπεράνω οἰουδήποτε μὴ χριστιανικοῦ πνεύματος καὶ δὴ τοῦ ὁθνείου ἐθνοφυλετικοῦ, τὸ ὄποιον ἀκόμη καὶ σήμερον ἀπειλεῖ τὴν διάσπασιν τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἡ ὀρθόδοξος πνευματικότης εἶναι ἔνιαία, ἀφοῦ ἐπιτελεῖται διὰ τοῦ Ἅγιου Πνεύματος, οὐχὶ διαιροῦσα ἀλλὰ ἐνοῦσα τοὺς πιστούς. Ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει δύναται νὰ ὑφίσταται ρωσικὴ ἢ ἡλληνικὴ ἢ σερβικὴ ἢ βουλγαρικὴ πνευματικότης³. Ἡ ἔνιαία πνευματικότης καθιστᾶ ἰκανοὺς τοὺς χριστιανούς νὰ αἴρωνται ὑπεράνω παντὸς πνεύματος διαφοροποιοῦντος τὴν Μίαν Ἅγιαν Ὀρθοδοξίαν. Ἡ παρατηρούμένη διαφοροποίησις, ὅπωσδήποτε πρόσκαιρος, εὐκόλως δύναται νὰ ἀρθῇ, ἐφ' ὅσον ἡγέται καὶ χριστιανοὶ διανύουν τὴν ἐπὶ τὴν θεογνωσίαν ὄδὸν τῶν ιερῶν νηπτικῶν.

Ἡ ἐπάνοδος, κατὰ ταῦτα, εἰς τὴν θεολογίαν ἢ πνευματικότητα τῶν πατέρων, καὶ ἐν προκειμένῳ τῶν νηπτικῶν, εἶναι ἀπαραίτητος, διότι διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς πείρας αὐτῶν, ίδιᾳ δὲ διὰ τῆς κοινωνίας μετ' αὐτῶν, ὁδηγούμεθα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δχι μόνον εἰς ὀρθὴν κατοχὴν τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος, ἀλλὰ καὶ προβολὴν αὐτοῦ κατὰ τὸν μετὰ τῶν ἐτεροδόξων διάλογον.

ZUSAMMENFASSUNG

Im Denken und Wirken der neptischen Vätern der orthodoxen Kirche nimmt die Gotteserkenntnis eine zentrale Stelle ein. Die Einswerdung in Gott d.h. die Vollkommenheit des Menschen ist vor allem an die unmittelbare Erkenntnis gebunden, die ein Ergebnis des Anblicks der Herrlichkeit Gottes ist. Im Rahmen dieser Gotteserkenntnis wird von den neptischen Vätern ein scharfer Unterschied gemacht zwischen dem Sein und dem Wirken Gottes, zwischen dem Undegreifbaren Dasein Gottes und seinen sichtbaren Kräften und Taten, die der Gläubige in Christo erkennen und folglich auch daran teilhaben kann, nachdem er gewisse Stufen geisteriger Erkenntnis erkommen hat. Diese Theologie wurde von Dionysios Areopagita und den kappadozischen Vätern entwickelt und von Maximus Cofessor und anschließend den neptischen Vätern übernommen.

Die Gotteslehre der orthodoxen Überkommenschafte zwischen Unfaßbarkeit und Nicht-Erkenntbarkeit des Seins und der Erkenntnis der Auswirkungen dieses Seins trennt, birgt keine sich gegenüberstehenden und einander ausschließenden Elemente, weil sie nicht auf der Wortlauf der Schrift, sondern auf der Offenbarung der Dreifaltigkeit Gottes aufgebaut ist. Darunter verstehen wir, daß zwar auch Nicht-Christen das Wirken Gottes (in der Natur, durch das geschriebene Wort und durch Erlebnisse) zu erkennen vermögen, doch keiner das heilbringende und besonders zu letzter Vollkommenheit führende Wirken Gottes erkennen, daran teilhaben und zur Erkenntnis der Wahrheit gelangen kann, wenn er nicht diesen einen und einzigen Weg beschreitet, nämlich den auf der Stufenreihe zur Vollendung in Christo. Diese Stufenreihe ist: Läuterung, göttliche Erleuchtung und Anblick der Herrlichkeit Gottes. Diese Stufenreihe, die schon in der Heiligen Schrift erwähnt wird, wurde von Clemens, Origenes und Euagrius Ponticus übernommen und gelehrt und in der Folgezeit von allen den Kirchenvätern vertreten, die davon überzeugt sind, daß die Quelle zur wahren Gotteserkenntnis die Dreieinigkeit Gottes ist. Der Sohn und das Wort offenbaren den Vater im Heiligen Geist und zwar nicht fleischgeworden im Alten Testamente und fleischgeworden im Neuen Testamente. Der Mensch aber ist

3. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, *Κριτικὸς Ἑλεγχος...*, σ. 507.

berufen, durch sein Mitwirken der göttlichen Erkenntnis fähig zu werden. Für den Hauptmittler wahrer Erkenntnis halten die Kirchenväter den Verstand, das führende Organ der Seele, wobei aber auch die anderen seelischen und körperlichen Kräfte des Menschen mitwirken. Aber die Organe der Erkenntnis und besonders der Verstand müssen zuvor von jeglicher Verseuchung und Beschmutzung gesäubert werden und erst, wenn sie geläutert sind, werden sie zum Mittler der Erkenntnis. Also während die Sünde Siechtum über die Organe der Erkenntnis bringt und die Sünde den Verstand krank macht, vollzieht sich durch die Gnade Gottes deren Gesundung, durch Askese, welche die neptischen Väter empfehlen und selber ausüben, wird der Verstand nicht geschwächt, sondern geläutert, erneuert und geheiligt. Geläutert aber ist er imstande, die Wahrheit in Christo zu erkennen.

Nach der Gotteserkenntnis der Neptiker sind das teilweise Erkennbare des göttlichen Wirkens und das völlig Unfaßbare, Unbekannte und Unzugängliche des göttlichen Seins nicht das Ergebnis philosophischer oder theologischer Überlegung, sondern realer Erfahrungen durch die Offengarung der Herrlichkeit Gottes und die Teilnahme an ihr. Der Kernpunkt der neptischen Lehre bleibt das wundersame Mysterium der Heiligen Dreifaltigkeit, deren Erkenntnis der Inhalt der Gotteslehre ist. Mangel an christlicher Reinheit und das Bestreben, durch philosophische Theoreme zur Gotteserkenntnis zu gelangen, sind nicht nur eine Abweichung vom geistigen Gehalt der Orthodoxie, sondern bereits Irrtum und Häresie.

Das die "Philokalia", die Anthologie der Neptiker, die Ausmaße einer geradezu synodalen Behandlung der mystischen Theologie besitzt, ist sie eine wahre Enzyklopädie der orthodoxen Frömmigkeit und sie gibt auf wichtige Fragen der Orthodoxie Antwort.

Bekanntlich sucht die Orthodoxie heute bei ihrer Pflege der zwischenkirchlichen Beziehungen nach einem Wiederaufblühen des Klosterwesens in der Schönheit und dem Glanz von ehedem. Doch das Wiederaufleben des orthodoxen Mönchtums und die Rückkehr zu seiner ruhmvollen Vergangenheit können keinesfalls durch die Stiftung von Orden erreicht werden, die gesellschaftlich nach dem Vorbild des abendländischen Klosterwesens tätig sind. Ziel der neptischen Väter war die Aufrichtung des eigenen Kreuzes, also nicht die Beschäftigung mit den Nöten der Welt, sondern die freiwillige Übernahme aller Versuche, das Böse zu bekämpfen und die in der Stunde des Todes triumphierende Sünde zuschanden werden zu lassen. Die neptischen Väter mühen sich

darum, daß nicht die Sünde und der Teufel von unsrem Herzen Besitz ergreifen, sondern das Reich Gottes, was in der Reue zum Ausdruck kommt. Sich kasteiend nehmen die neptischen Väter mit Christus ein Kreuz auf sich, also ein Handeln, das nicht nur zur Verklärung und Auferstehung ihrer selbst, sondern auch des Leibes der Kirche beiträgt. Das abendländische Mönchtum kann da kein nachahewertes Vorbild abgeben, denn: 1) wirkt es um Lohn d.h. es zielt darauf, sich durch gemeinnützige Werke Gott wohlgesinnt zu stimmen, und 2) mißbraucht es die Kümmerisse des Lebens zu einer angeblichen Zufriedenstellung der göttlichen Gerechtigkeit. Mit anderen Worten. Das abendländischen Mönchtum hat aufgehört, das Böse zu bekämpfen und sich für die Unvergänglichkeit des Menschen zu interessieren, weil der Westen glaubt, der Tod komme von Gott, die Seele sei unsterblich und die Bestimmung des Menschen sei ein simples eigennütziges Woglergehen. Aber auch die abendländische Mystik, die nicht auf die Unvergänglichkeit des Menschen gerichtet ist, sondern auf eine gnadenvolle Versenkung in das Wesen Gottes, stellt eine abwegige, dem Geset der Orthodoxie fremde Mystik dar.

Die unmittelbare Erkenntnis, um die es den neptischen Vätern geht, bezieht sich auf den Anblick der Herrlichkeit Gottes. Die nicht erschaffene, von Ewigkeit zu Ewigkeit währende Herrlichkeit Gottes und sein Reich sind die Offenbarung Gottes. Darauf gerichtet nehmen die Neptiker für die beiden ersten Stufen der Erkenntnis die Vertiefung in die Heilige Schrift, die aus Sinnbildern besteht. Doch den Neptikern zufolge kann der erst geschaffene Wortlaut der Heiligen Schrift nicht die Offenbarung selber sein. Die römisch-katholische und die protestantische Überkommenschaft, die Offenbarung und geschriebenes Wort und Offenbarung gleichsetzen und nicht nur die Heilige Schrift katechoxen zum Prüfstein der kirchlichen Lehre erhoben haben, sondern sie auch noch über die Propheten und Apostel stelle, setzt sich damit in Widerspruch zum Geist der neptischen Väter. Nach letzteren steht über dem geschriebenen Wort die "Pentekoste" also die Ausschüttung des Heiligen Geistes als die vollkommenste Form der Offenbarung. Der Heilige Geist führt die Christen zur Wahrheit, zur Verklärung des Menschen; das ist mehr als das geschriebene Wort vermag.

Die Gotteserkenntnis der neptischen Väter weist die Christen auf das Einswerden in Gott und bezweckt die Überwindung der ergebundenen Natur der Gläubigen und ihre gnadenvolle Erhöhung. Die gottbegnadeten Geister aber schweben hoch über den engen Grenzen völk-

schen und rassischen Denkens. Die Orthodoxe Geistewelt, welche die Neptiker aus der Erfahrung aufbauen, bildet ein einziges Ganzes, das von ein und demselben Heiligen Geiste stammt. Daher darf auch keine Rede sein von einer russischen, griechischen, bulgarischen oder rumänischen Geisteswelt usw. Diese einheitliche Geisteswelt kann heute dem Übel der Volks - und Rassedenkens, das besonders stark in der amerikanischen Diaspora in Erscheinung tritt, Einhalt gebieten.

Schließlich aber ist eine Rückkehr zur Theologie und zur Geisteswelt der neptischen Väter unerlässlich, denn ohne diese Einsichten können wir weder wegweisende Führer, noch eine apostolische Frömmigkeit und folglich auch keine wahre Erkenntnis haben.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α'. Νηπτικοί τῆς Φιλοκαλίας

- *Αγιορειτικός Τόμος*, ὑπὲρ τῶν ιερῶν ἡσυχαζόντων, Δ', 188-193.
- ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ, *Παρανέσεις περὶ ἥθους ἀνθρώπων καὶ χρηστῆς πολιτείας*, Α', 4-27.
- Ανωνύμου, *Λόγος θαυμάσιος*, περὶ τῶν λόγων τῆς θείας προσευχῆς, Ε', 63-68.
- *Ἐξηγημένα τοῦ Κύρου ἐλέφαντον*, Ε', 69-72.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Μητροπολίτου, *Πρὸς Ξένην μοναχήν*, Δ', 91-115.
- *Δεκάλογος τῆς κατὰ Χριστὸν νομοθεσίας*, Δ', 116-122.
- *Ὑπὲρ τῶν ιερῶν ἡσυχαζόντων*, Δ', 123-131.
- *Περὶ προσευχῆς καὶ καθαρότητος παρδίας*, Δ', 132-133.
- *Κεφάλαια φυσικά, θεολογικά, ἡθικά τε καὶ πρακτικά*, PN, Δ', 134-187.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κεφάλαια πάνω ὠφέλιμα*, Δ', 31-88.
- *Περὶ τοῦ πᾶς πρέπει νὰ λέγῃ δικαίως τὴν προσευχήν*, Ε', 90-103.
- ΔΙΛΔΟΧΟΥ, *Ἐπισκόπου Φωτικῆς, Λόγος δισκητικός*. Διηγημένος εἰς Ρ' κεφάλαια πρακτικά, γνώσεως καὶ διακρίσις πνευματικῆς, Α', 236-273.
- ΕΥΑΓΓΡΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, *Ὑποτύπωσις μοναχική διδάσκουσα πῶς δεῖ ἀσκεῖν καὶ ἡσυχᾶσσιν*, Α', 38-43.
- *Κεφάλαια περὶ διακοπάσεως παθῶν καὶ λογισμῶν*, Α', 44-57.
- *Ἐξ τῶν ηπτικῶν κεφαλαίων*, Α', 58.
- ΗΛΙΑ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, *Ἄνθολόγιον Γνωμικὸν φιλοσόφων σπουδαίων*, Β', 289-314.
- ΗΕΛΙΟΥ ΤΟΥ ΑΝΑΧΩΡΗΤΟΥ, *Περὶ τηρήσεως τοῦ νοός*, Α', 30-35.
- ΗΕΥΧΙΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, *Πρὸς Θεόδοντον, Λόγος ψυχωφελῆς καὶ σωτῆρος περὶ τῆς φωεώς καὶ ἀρετῆς κεφαλαιώδης*, Α', 141-173.
- ΘΑΛΛΑΣΣΙΟΥ ΤΟΥ ΛΙΒΥΟΣ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΟΥ, *Περὶ Ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας καὶ τῆς κατὰ νοῦν πολιτείας, ἔκατοντάς πρώτη*, Β', 205-210.
- *Περὶ Ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας ἔκατοντάς δευτέρα*, Β', 211-216.
- *Περὶ Ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας ἔκατοντάς τρίτη*, Β', 217-221.
- *Περὶ Ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας ἔκατοντάς τετάρτη*, Β', 223-229.
- ΘΕΟΓΝΩΣΤΟΥ, *Περὶ πράξεως καὶ θεωρίας καὶ περὶ ιερωσύνης*, Β', 255-271.
- ΘΕΟΛΟΠΟΥ, τοῦ Μεγάλου ἀσκητοῦ καὶ ἐπισκόπου Ἐδέσσης, *Κεφάλαια πάνω ψυχωφελῆ*, Α', 304-324.
- *Θεωρητικόν*, Α', 325-332.
- ΘΕΟΛΗΠΤΟΥ, Μητροπολίτου Φιλαδέλφειας, *Λόγος περὶ μοναδικοῦ ἐπαγγέλματος*, Δ', 4-15.
- ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΡΠΑΘΙΟΥ, *Πρὸς τὸν ἐν τῇ Ἰνδίᾳ μοναχούς, γράψαντας αὐτῷ, παραμυθητικά κεφάλαια* Ρ', Α', 276-291.
- *Λόγος δισκητικός καὶ πάνω παρηγορητικός πρὸς τὸν ἀπὸ τῆς Ἰνδίας προτρέψαντας μοναχούς, τῶν Ρ' κεφαλαίων τὸν ἀριθμὸν συναποπληρῶν*, Α', 297-301.

- ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Λόγος ψυχωφελής καὶ θαυμάσιος, Β', 232-238.
- ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ἸΓΝΑΤΙΟΥ τῶν ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΩΝ, Περὶ τῶν αἰρουμένων ἡσύχως βιῶνται, Δ', 197-295.
- ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ, Περὶ προσευχῆς, Δ', 296-369.
- ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΤΟΥ ΤΗΑΙΚΟΥΔΗ, Περὶ ἡσυχαστικῆς τριβῆς, Δ', 368-372.
- ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΤΑΦΥΓΙΤΟΥ, Περὶ θείας ἐνώσεως καὶ βίου θεωρητικοῦ, Ε', 4-59.
- ΚΑΣΣΙΑΝΟΥ ΤΟΥ ΡΩΜΑΙΟΥ, Πρὸς Κάστορα ἐπίσκοπον, Περὶ τῶν δικτὸν τῆς κακίας λογισμῶν, Α', 61-80.
- Πρὸς Λεόντιον ἥγονύμενον, Περὶ τῶν κατὰ τὴν σκήτην ἀγίων πατέρων καὶ περὶ διακρίσεως λόγος ὁφελείας πολλῆς ἀνάμεστος, Α', 81-93.
- ΜΑΡΚΟΥ ΤΟΥ ΑΣΚΗΤΟΥ, Περὶ Νόμου πνευματικοῦ. Κεφάλαια Σ', Α', 96-108.
- Περὶ τῶν οἰομένων ἐξ ἔργων δικαιοῦσθαι. Κεφ. ΣΚΣΤ', Α', 109-126.
 - Ἐπιστολὴ Πρὸς Νικόλαον μονάζοντα, Α', 127-138.
- ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἑκατοντάς πρώτη, Β', 4-13.
- Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἑκατοντάς δευτέρα, Β', 14-27.
 - Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἑκατοντάς τρίτη, Β', 28-40.
 - Περὶ Ἀγάπης κεφαλαίων ἑκατοντάς τετάρτη, Β', 41-51.
 - Περὶ Θεολογίας καὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, Πρὸς Θαλάσσιον, Κεφ., Σ, ἑκατοντάς πρώτη, Β', 52-68.
 - Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντάς δευτέρα, Β', 69-90.
 - Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντάς τρίτη, Β', 91-109.
 - Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντάς τετάρτη, Β', 110-126.
 - Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντάς πέμπτη, Β', 128-146.
 - Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντάς ἑκτη, Β', 147-167.
 - Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντάς ἑβδόμη, Β', 168-186.
 - Εἰς τὴν προσευχὴν τοῦ Πάτερ ήμῶν, Β', 187-202.
- ΜΑΞΙΜΟΥ τοῦ δονομαζομένου ΚΑΤΟΚΑΛΥΒΗ, Συνομίλα Γρηγ. Σιναϊτοῦ μὲ τὸν Θ. Μάξιμον, Ε', 105-107.
- ΝΕΙΛΟΥ ΑΣΚΗΤΟΥ, Πρόδηλος τῶν περὶ προσευχῆς ἑκατὸν πεντήκοντα τριῶν κεφαλαίων, Α' 176-189.
- Λόγος ἀσκητικός, πάνω ἀναγκαῖος καὶ ὁφελιμώτατος, Α', 190-232.
- ΝΙΚΗΤΑ ΜΟΝΑΧΟΥ καὶ πρεσβυτέρου τοῦ ΣΤΗΘΑΤΟΥ, Πρώτη πρακτικῶν κεφαλαίων ἑκατοντάς, Γ', 273-297.
- Δευτέρα φυσικῶν κεφαλαίων ἑκατοντάς, Γ', 298-325.
 - Τρίτη γνωστικῶν κεφαλαίων ἑκατοντάς, Γ', 326-335.
- ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ μονάζοντος, Λόγος περὶ νήφεως καὶ φυλακῆς καρδίας, Δ', 18-28.
- Περὶ τοῦ ΑΒΒΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Λόγος πάνω ὀφέλιμος, Β', 241-252.
- ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Προσόλιμον, Γ', 5-17.
- Δήλωσις ἀναγκαῖα καὶ ὀφαιοτάτη περὶ τῶν ἐπτὰ σωματικῶν πρᾶξεων, Γ', 17-21.
 - Περὶ τῆς δευτέρας ἐντολῆς, Γ', 21-26.
 - Περὶ τῶν τεσσάρων ἀρετῶν τῆς ψυχῆς, Γ', 26-27.
 - Περὶ ἐμπλάκτου γνώσεως, Γ', 27-28.
 - "Οτι αἱ σωματικαὶ ἀρεταὶ ἐργαλεῖα εἰσὶ τῶν ψυχικῶν, Γ', 28-29.
 - "Οτι ἀδύνατον ἄλλως σωθῆναι εἰμὴ διὰ προσευχῆς ἀκριβοῦς καὶ τηρήσεως τοῦ νοός, Γ', 30.

- "Οτι οἱ βουλόμεροι ἰδεῖν ἔαντοντς ἐν ποίῳ τρόπῳ εἰσάντε, οὐκ ἄλλως ἀλλ' ἡ διὰ τῆς φυγῆς τῶν οἰκείων θελημάτων καὶ δι' ὑποταγῆς καὶ ἡσυχίας, καὶ μάλιστα οἱ ἐμπαθεῖς, Γ', 31-32.
 - Περὶ τῶν δικτῶν νοητῶν θεωριῶν, Γ', 32-60.
 - "Οτι οὐκ ἔχουσι διαφορίαν αἱ θεῖαι Γραφαὶ, Γ', 60-61.
 - Διαλρεσίς τῆς εὐχῆς τῶν δλων γνώσεων, Γ', 61-62.
 - Περὶ ταπεινοφροσύνης, Γ', 62-63.
 - Περὶ ἀπαθείας, Γ', 63-65.
 - Περὶ τῶν ἐπτὰ σωματικῶν πρᾶξεων διάγνωσις ἀριστη, Γ', 65-66.
 - Περὶ Διακρίσεως, Γ', 66-69.
 - Περὶ τῆς κατὰ Θεόν ἀναγνώσεως, Γ', 69-71.
 - Περὶ διακρίσεως ἀληθοῦς, Γ', 71-72.
 - Περὶ τοῦ μὴ ἀπογινώσκειν εἰ καὶ πολλὰ πταίει τις, Γ', 73-74.
 - Συντομία πρὸς κτῆσιν τῶν ἀρετῶν καὶ ἀποχήν τῶν παθῶν, Γ', 74-76.
 - Περὶ τοῦ πῶς κτάται τις τὴν ἀληθῆ πίστιν, Γ', 76-78.
 - "Οτι μᾶλλον συμφέρει τοῖς ἐμπαθέσιν ἡ ἡσυχία, Γ', 79-80.
 - "Οτι μέγα ἀγαθὸν ἡ ἀληθῆς μετάροια, Γ', 81-82.
 - Περὶ τῶν περιεκτικῶν καὶ ἴδικῶν (sic) ενεργεσιῶν τοῦ Θεοῦ, Γ', 82-83.
 - "Οτι πάντα πρὸς τὸ συμφέρον ἡμῶν ἐποίησεν δὲ Θεός, Γ', 83-85.
 - "Οτι οὐκ ἔστι πολυλογία δὲ λόγος τοῦ Θεοῦ, Γ', 85-86.
 - "Οτι ταπεινοφροσύνης δίχα ἀμῆχανον σωθῆναι, Γ', 86-89.
 - Περὶ οἰκοδομῆς τῆς ψυχῆς δὲ ἀρετῶν, Γ', 90-92.
 - "Οτι μέγα ἀγαθὸν ἡ ἀγάπη καὶ ἡ συμβολὴ μετὰ ταπεινώσεως, Γ', 92-94.
 - "Οτι οὐκ ἔστι πολυλογία ἡ συχροτέρα υπόμνησις τῆς θείας Γραφῆς, Γ', 95-96.
 - Περὶ ψευδωνύμου γνώσεως δήλωσις, Γ', 97-105.
 - Δήλωσις τῶν ἀρετῶν Γ', 106-107.
 - Δήλωσις τῶν παθῶν Γ', 107-108.
 - Περὶ διαφορᾶς λογισμῶν καὶ προσβολῶν, Γ', 109-111.
 - Βιβλίον δεύτερον, Λόγοι συνοπτικοὶ ΚΔ'. Πλήρεις δητες συνοπτικῆς γνώσεως Γ', 113-165.
- Παραδρασίς ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ εἰς PN' Κεφάλαια εἰς τοὺς πεντήκοντα λόγους τοῦ Ἀγ. Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου, Γ', 171- 234.
- ΣΥΜΕΩΝ, Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Περὶ τῆς ἱερᾶς καὶ θεοποιοῦ προσευχῆς Ε', 60-62.
- ΣΥΜΕΩΝ τοῦ νέου Θεολογοῦ, Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικὰ PME', Γ', 237-270.
- Λόγος περὶ πίστεως, Ε', 73, 80.
 - Λόγος περὶ τῶν τριῶν τρόπων τῆς προσευχῆς, Ε', 81-89.
- ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΤΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, Νηπτικὰ Κεφάλαια M', Β', 274-286.
- Β' Γενικὴ Βιβλιογραφία κατ' ἐπιλογὴν
- ΑΒΟΥΡΗ, ΣΠΥΡ., «Ἄγνοια», ἐν ΘΗΕ I, 289.
- ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, ΣΑΒΒΑ, «Χριστιανισμός καὶ Πολιτισμός», (ἀνατ. Ἐκκλ.), ἐν Ἀθήναις 1958.
- ADAM, AL., VON, Lehrbuch der Dogmengeschichte, Gütersloh 1965.
- AMMANN, A. M., Die Gottesschau im palamitischen Hesychamus, Würzburg 1948.

- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Ιω., *Oἱ Παντοκράτορες καὶ ἡ ἀπόστολος τῶν ἀπόστολος τῆς ἐμφανίσεως μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων*, Ἀθῆναι 1959.
- ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, ΧΡΗΣΤΟΥ, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἑκκλησίας*, Ἀθῆναι² 1956.
- ARSENIEW, N., *Ostkirche und Mystic*, München² 1943.
- BALTHASAR, H. U. VON, Die «Gnostischen Centurien» des Maximus Confessor, *Johannes Verlag* 1961.
- «Kosmische Liturgie. Das Weltbild Maximus des Bekenners», *Johannes Verlag* 1961.
- BARDY, G., «Apatheia», ἐν *DS* 1, 727 ἔξ.
- BAUR, L., «Untersuchungen über die Vergöttlichungslehre in der Theologie der griechischen Väter», ἐν *Theologische Quartalschrift* 98 (1916) καὶ 101 (1920).
- BAUER, W., *Rechtgläubigkeit und Ketzer im ältesten Christentum* 1934.
- BULOVIĆ, EIPHNAYOI, «Ἡ ἐρμηνεία τῆς εὐχῆς τοῦ Ἰησοῦ ὑπὸ τοῦ ἁγίου Μάρκου Ἐφέσου», ἐν *K* 7(1975) 345-352.
- BONNARDIÈRE, A. M. LA., «Marthe et Marie, figures de l'église», ἐν *VS* 86 (1952) 404 ἔ.
- BUBNOFF, N. VON, *Russische Frömmigkeit*, Wiesbaden 1947.
- BOUSSET, W., *Hauptprobleme d. Gnosis*, 1907.
- CAMPENHAUSEN, H. VON, *Die Askese im Urchristentum*, Tübingen 1949.
- CHADWICK, O., *John Cassian*, Cambridge² 1968.
- CRAIĆ, N., VON, «Das Jesusgebet», ἐν *ZK* 60 (1941) 341-353.
- ΧΡΗΣΤΟΥ, Π. Κ., «Ἡ ἔποια τῆς διπλῆς γνώσεως κατὰ Γρηγορίου Παλαμᾶ», Θεσ/νίκη 1963.
- *Συγγράμματα Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Τόμος Α'*, Θεσσαλονίκη 1962.
- «Ἐκστασις», ἐν *ΘΗΕ*, 5, 534-539.
- «Θεολογία», ἐν *ΘΗΕ* 6, 252-265.
- «Ἀποφατικὴ Θεολογία», ἐν *ΘΗΕ* 2, 1226-1233.
- *Διάδοχος δ' Φωτικῆς*, Θεσσαλονίκη 1952.
- EVDOOKIMOV, P., «Ἡ πάλη μὲ τὸ Θεόν, (μετάφρασις Ι. Κ. ΠΑΠΛΟΠΟΥΛΟΥ), Θεσσαλονίκη 1970.
- *Τὸ Ἀγιό Πνεῦμα στὴν Ὁρθόδοξη λαζάροση*, (μετάφρ. Πρεσβ. ΣΤΕΛΛΑΣ Κ. ΠΛΕΥΡΑΚΗ), Θεσσαλονίκη 1973.
- FOERSTER, W., *Das Wesen des G. Die Welt als Geschichte*, Stuttgart 1955.
- FLOROVSKY, GEORG., *Ἅγια Γραφή, Ἑκκλησία, παράδοσις* (μετάφρασις Δ. ΤΣΑΜΗΣ), Θεσσαλονίκη 1976.
- «Ψευδο-Διονυσίου ἔργα», ἐν *ΘΗΕ* 12, 473-480.
- «Γρηγόριος δὲ Παλαμᾶς καὶ ἡ πατερικὴ παράδοσις», ἐν *Πανηγυρικὸς τόμος ἑορτασμοῦ ἑξακοσιοστῆς ἑπτετέλους τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης 1359-1959*, ἐν Θεσσαλονίκη 1960.
- ΓΑΛΙΤΟΥ, ΑΝΤ., Γ., «Ἡ ὅδος πρὸς τὴν τελείωσιν», Ἀθῆναι 1966.
- ΓΕΡΟΜΙΧΑΛΟΥ, Α., «Ἡ περὶ Θεοῦ γνῶσις», Θεσσαλονίκη 1954.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑ, ΧΡ., «Ἡ Θεολογία τῆς ἀπονοίας καὶ ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ», Ἀθῆναι 1967.
- ΓΙΟΥΑΤΣΗ, Β., Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον, Θεσσαλονίκη 1974.
- HAUSHERR, I., *La méthode d'oraison hésychaste*, ἐν (*OChP* 9, 2), Roma 1927.

- «L'erreur fondamentale et la logique du Messalianisme», ἐν *OChP* 1(1935) 328-360.
- *Penthos, La doctrine de la componction dans l'Orient Chrétien*, (*Orientalia Cristiana Analecta* 132) Roma 1944.
- HEILER F., *Urkirche und Ostkirche*, München 1937.
- JUGIE, M., «Palamitē» (Controverse), ἐν *DThC* 11, 2, στ. 1777-1818.
- «Palamas Grégoire», ἐν *DThC*, 11, 2, στ. 1735-1776.
- ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, ΙΩ., *Τὸ Τριάδικὸν Δόγμα κατὰ τὸν Δ' αἰώνα*, Θεσσαλονίκη 1969.
- «Ἡ περὶ «πανεργίας» ἐν τῇ δικαιώσει τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλίᾳ ἐξ ἐπόφεως ὄρθοδόξου», Θεσσαλονίκη 1953.
- «Ο Ἀπόστολος Παῦλος περὶ ἀνθρώπου. Συμβολὴ εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀνθρωπολογίαν ἐξ ἐπόφεως ὄρθοδόξου», Θεσσαλονίκη 1952.
- «Ἴστορία τῶν Δογμάτων, τόμ. Α' καὶ Β'», Θεσσαλονίκη 1969, 1973.
- Περὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Bernhard Schultze, S. J. κριτικὴν ἐξέτασιν Μαξιμου τοῦ Γραικοῦ ὡς θεολόγου, Θεσσαλονίκη 1966.
- ΚΑΡΜΙΡΗ, ΙΩ., «Γνῶσις Θεοῦ», ἐν *ΘΗΕ* 4, 568-589.
- *Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἑκκλησίας*, τόμ. Α, Ἀθῆναι² 1960.
- *Προσθῆκαι εἰς τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἑκκλησίας*, Ἀθῆναι 1967.
- Άλι ἀρχαῖαι Ἀντιχαλκηδόνιοι Ἑκκλησαὶ τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ βάσις ἐπανεργώσεως αὐτῶν μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἑκκλησίας, Ἀθῆναι 1965.
- *Σχέσεις Ὁρθοδόξων καὶ Ἀρμενίων καὶ ιδίως δὲ κατὰ τὸν ΙΒ' αἰώνα θεολογικὸς διάλογος μετ' αὐτῶν*, Ἀθῆναι 1967.
- KIRK, K., *The Vision of God*, London, New York, Toronto 1950.
- KOEPPEN, G., *Die gnosis des Christentums*, Salzburg 1939.
- ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ, ΙΩ., «Στοιχεῖα Νηπτικῆς ψυχολογίας», ἐν *Ἀθωνικὴ Πολιτεία*, Θεσσαλονίκη 1963, 427-489.
- *Πατερικὰ βιώματα τῆς ἐνδεκάτης ὥρας*, Θεσσαλονίκη 1971.
- *Φιλοκαλικὰ θέματα ἐρημικῆς ἐσωτερικότητος*, Θεσσαλονίκη 1975.
- KRETSCHMAR, G., «Zur religionsgeschichtlichen Einordnung der G.», ἐν *EwTh* 13 (1953) 354-361.
- KRETSCHMER, W., «Theologie und Subjektives Erleben, ein Beitrag zum Verständnis der palamitischen Mystik», ἐν *Πανηγυρικὸς τόμος ἑορτασμοῦ τῆς ἑξακοσιοστῆς ἑπτετέλους τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης 1359-1959*, ἐν Θεσσαλονίκη 1960, 133-147.
- ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. ΣΠ., *Προλεγόμενα εἰς τὴν ἐρώτησιν περὶ Θεοῦ*, Ἀθῆναι 1960.
- ΛΑΥΡΙΩΤΟΥ, ΧΡΥΣΟΥΤ., «Ο ἡσυχασμὸς τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ», ἐν *ΕΑΣ*, Ἀθῆναι 1968, σ. 201-243.
- LANDVOGT, H., *Die asketische und theologische Lehre des heiligen Gregorius Palamas*, Würzburg 1939.
- ΛΙΒΕΡΙΑΔΟΥ, ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ, *Περιεχόμενον καὶ μορφαὶ τοῦ Πνεύματος*, *Ἀσκητισμὸς - Μυστισμὸς - Ἀγιότης*, Ἀθῆναι 1970.
- LOHSE, B., *Mönchtum und Reformation*, Göttingen 1963.
- LOSSKY, VL., «Ἡ μυστικὴ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἑκκλησίας (μετάφρασις Σ.Κ. ΠΛΕΥΡΑΚΗ), Θεσσαλονίκη 1954.

- 'Η θία τοῦ Θεοῦ (μετάφρασις Ἀρχιμ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΚΑΛΑΜΑΡΑ), Θεσσαλονίκη 1973.
- *Téologie mystique de l'Eglise d'Orient*, Paris 1944.
- «Le problème de la 'Vision face à face' et la tradition patristique de Byzance», ἐν *SP* 2(1957) 512-537.
- MAGER, A., *Mystic als Lehre und Leben*, Innsbruck 1934.
- *Mystic als seelische Wirklichkeit*, Graz 1946.
- MANTZARIOS, Γ., 'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Θεσσαλονίκη 1963.
- «Μασσαλιανοί», ἐν *ΘΗΕ* 8, 814-815.
- «Πνευματικότης ὅρθοδοξος, ἡ νήψιφ», ἐν *ΘΗΕ* 10, 471-474.
- «Οἱ Νηπτικοὶ Πατέρες καὶ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος», ἐν *ΓΠ* 50 (1967) 203-211.
- 'Η μίμησις τοῦ Χριστοῦ κατὰ Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν, Θεσσαλονίκη 1967.
- «Η ἔννοια τῆς Θεολογίας», ἐν *K* 1(1969) 117.
- MATSOUKA, N., *Γένεσις καὶ οὐσία τοῦ ὁρθοδόξου δόγματος*, Θεσσαλονίκη 1969.
- «Περὶ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀπουσίας καὶ ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ», ἐν *K* 2(1970) 409-421.
- *Tὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ. Δοκίμιον πατερικῆς θεολογίας*, Θεσσαλονίκη 1976.
- *Γνῶσις καὶ Ἀγνοσία τοῦ Θεοῦ*, Θεσσαλονίκη 1970.
- MEYENDORFF, J., *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959.
- ΜΠΟΥΖΕΣΚΟΥ, ΙΟΥΣΤ., *Ἐνδύριος ὁ Ποντικός. Βίος - συγγράμματα - διδασκαλία*, Αθῆναι 1937.
- NΗΣΙΤΟΥ, N., *Προλεγόμενα εἰς τὴν θεολογικὴν γνωσιολογίαν. Τὸ ἀκατάλληλον τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δυνατότης γνώσεως αὐτοῦ*, Αθῆναι 1965.
- ΜΟΡΑΧΙΣΜΟΣ καὶ Σύγχρονος Κόσμος, *Πνευματικὸν Συμπόσιον*, Αθῆναι 1963.
- NIGG, W., *Vom Geheimnis der Mönche*, Zürich - Stuttgart 1953.
- NOACK, L., *Die christliche Mystik nach ihrem geschichtlichen Entwickelungsange im Mittelalter und der neuern Zeit*, Königsberg 1853.
- OTTO, R., *Mysticism East and West*, New York 1932.
- QUISPEL, G., *Gnosis als Weltreligion*, Zürich 1951.
- ΦΑΡΑΝΤΟΥ, Μ., 'Η Θεολογία Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου', Αθῆναι 1969.
- *Χριστολογία*, Αθῆναι 1972.
- ΦΥΤΡΑΚΗ, A., *Taiē tōn daxōnōn rhoaīs. Ὁ κλαυθμὸς tōn monachōn*, Αθῆναι 1945.
- ΠΟΠΟΒΙΤΣ, ΙΟΥΣΤ., (Ἀρχιμ.) «Η γνωσιολογία τῆς ἀναγεννηθείσης προσωπικότητος κατὰ τὸν ἄγιον Μακάριον τὸν Αἰγύπτιον», ἐν *Θεολογία, Αλήθεια καὶ Ζωή*, Αθῆναι 1962, σ. 152-175.
- «Η γνωσιολογία τοῦ ἄγιου Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου», ἐν *Θ* 38 (1967), 206-223, 387-407.
- *Ἄνθρωπος καὶ Θεάνθρωπος*, ἕκδ. τρίτη, Αθῆναι 1974.
- 'Η ὁρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ ὁ Οἰκουμενισμός, Θεσσαλονίκη 1974.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, A., *Πνευματολογία εἰς τὸν ἡσυχασμὸν τοῦ ἄγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1971.
- «Παράδοσις καὶ ἀνανέωσις εἰς τὴν ιστορίαν τῆς ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας». (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ δου τέμου τοῦ Σεμιναρίου τῶν Θεολόγων Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1972.

- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΣΤΥΛ. Γ., *Συνάντησις Ὁρθοδόξου καὶ Σχολαστικῆς Θεολογίας* (ἐν τῷ προσώπῳ Καλλίστου Ἀγγελικούδη καὶ Θομᾶ Ἀκινάτου), Θεσσαλονίκη 1970.
- 'Ἐλληνικαὶ μεταφράσεις θεοματικῶν ἔργων. Φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ', ἐν *Βυζαντίῳ*, Αθῆναι 1967.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΤΣΑΝΑΝΑ, ΟΛΥΜΠ., 'Η ἀνθρωπολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου', Θεσσαλονίκη 1970.
- ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ, K., 'Η ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ γρῶσις Λότου, κατὰ τὸ ἐπόμενημα τοῦ Κυρilliου Ἀλεξανδρείας εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον', Αθῆναι 1969.
- PRUCKER, E., *Γνῶσις Θεοῦ (bei Paulus)*, Würzburg 1937.
- ΨΕΥΤΟΓΚΑ, B., «Μακάριος. Ο Αἰγύπτιος ὁ Μέγας ἢ ὁ πρεσβύτερος», ἐν *ΘΗΕ* 8, 470-477.
- PANTOBITΣ, ΑΜΦΙΛΟΧ., *Τὸ Μεστήμιον τῆς Ἀγίας Τριάδος κατὰ τὸν ἄγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*, Θεσσαλονίκη 1973.
- 'Ο Τριαδολογικὸς χαρακτὴρ τῆς Ὁρθοδόξου πνευματολογίας, ἐπεὶ τοῦ Ἅγιου Πνεύματος', *Εἰσηγήσεις*, Αθῆναι 1971, σ. 7-31.
- PANTOΣΑΒΑΛΙΕΒΙΤΣ, ΑΡΤΕΜΙΟΥ, *Τὸ Μεστήμιον τῆς Σωτηρίας κατὰ τὸν ἄγιον Μάξιμον τὸν Ὄμολογητήν*, Αθῆναι 1975.
- RASCHKE, H., *Das Christusmysterium. Wiedergeburt des Christentums aus dem Geist der Gnosis*, Bremen 1954.
- RAHNER, K., «*Gnosis*», ἐν *LThK*. 4, 1014-1021.
- ROMANIDES, J., «Highlights in the Debate over Theodore of Mopsuestia's Christology and some suggestions for a fresh approach», ἐν *GOTHR.*, vol. v, 2(1959-60) 140-185.
- «St. Cyril's 'One physis or hypostasis of God the Logos incarnate' and Chalcedon», ἐν *Unofficial consultation between Theologians of Eastern Orthodox and Oriental Orthodox Churches*, ἕκδ. *GOTHR.*, X² (1964-65) 82-102.
- «Notes on the Palamite Controversy and Related Topics», ἐν *GOTHR.*, vol. VI, No 2, 1960-1961, σ. 186-205, vol. IX, No 2, Winter 1963-1964, σ. 225-270.
- *Tὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα*, Αθῆναι 1957.
- *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Τόμ. Α' Θεσσαλονίκη 1973.
- «Κριτικὸς ἐλεγχος τῶν ἐφαρμογῶν τῆς Θεολογίας», ἐν *Χαριστήρια εἰς τιμὴν τοῦ Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, ἕκδ. Πατριαρχικοῦ ιδρύματος πατερικῶν μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 473-509.
- *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Θεολογίαν καὶ πνευματικότητα τῆς Ρομηοσύνης ἐναντὶ τῆς Φραγκοσύνης* (πολυυγραφημένον κείμενον πρὸς ἑκδοσιν).
- SAVRAMIS, D., «Die Macht des religiösen Schweigens», ἐν *Πανηγυρικὸς τόμος ἑορτασμοῦ τῆς ἑξακοσιοστῆς ἑπτετελίου τοῦ Θανάτου τοῦ ἄγιου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης* 1359-1969, ἐν Θεσσαλονίκη 1960, 115-132.
- SCHAEDER, H., «Über die theologische und kirchenpolitische Bedeutung des 'Glaubenbekenntnisses des Gregor Palamas'», *Actes de Xe Congrès international des Études Byzantines* (1955), Istanbul, 1957, 'Ἐλληνικὴ μετάφρασις ἐν Θ 27 (1956) 283-293.

- SCHILLE, G., «*Gnosis*, «*Gnostizismus*», ἐν *EKL I*, 1619-1625.
- SCHIRO, G., 'Ο Βαρλαὰμ καὶ ἡ φιλοσοφία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰώνα, Θεσσαλονίκη 1959.
- SCHMIDT, B., *Das geistige Gebet (Diss.)*, Halle 1916.
- SCHMIDT, H., *Organische Aszese*, Paderborn, 1952.
- SCHULTZE, B., «Untersuchungen über das Jesus-Gebet», ἐν *OChP 18* (1952) 319-343.
- SEEBERG, REINHOLD, V., *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, τόμ. A', Graz 1953.
- SMOLITSCH, IGOR, *Leben und Lehre der Starzen*, Wien 1936.
- *Russisches Mönchtum*, 1953.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, ΒΑΣ., 'Ἐκκλησιαστική Ἰστορία', Αθῆναι 1947.
- ΤΑΛΡΟΣ, Μ., *Προσωπικότης τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον*, Παράρτημα 5, 1958, τῆς ΕΕΘΣΑΙΠΘ.
- SHERWOOD, P., *St. Maximus the Confessor; The Ascetic Life. The Four Centurier on Charity*, London 1955.
- ΤΑΤΑΚΗ, Ν., *Θέματα Χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας*, Αθῆναι 1952.
- *La philosophie byzantine*, Paris 1949.
- ΘΕΟΔΟΡΟΥ, Α., 'Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἐλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μέχρι Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ', Αθῆναι 1956.
- 'Ἡ οὐσία τῆς Ὁρθοδοξίας', Αθῆναι 1959, 1961.
- ΘΕΟΔΟΡΟΥ, Ε., *Κριτική εἰσαγωγῆ εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως*, Αθῆναι 1955.
- ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ, ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, Τὰ 400 Κεφάλαια περὶ ἀγάπης τοῦ ἀγίου Μαξιμού τοῦ Ὄμολογητοῦ. *Μετάφρασις - εἰσαγωγή - σχόλια*. "Αγιον" Ορος, - Θεσσαλονίκη 1977.
- 'Ο ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 'Ο βίος καὶ ἡ θεολογία του. "Αγιον" Ορος, - Θεσσαλονίκη 1975.
- ΤΑΧΙΔΟΥ, ΑΝΤ. - ΑΙΜ., Ν., 'Ο Παῖανος Βελιτσκόφρου (1722-1791) καὶ ἡ ἀσκητικοφιλολογικὴ Σχολὴ του', Θεσσαλονίκη 1965.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Π., *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 3, Αθῆναι 1959, 61.
- *Μυστικισμὸς-Αποφατισμὸς. Καταφατικὴ θεολογία*, τόμ. A, B, 1974-1975.
- ΤΣΑΜΗ, Δ., Γ., *Διαλεκτικὴ φύσις τῆς διδασκαλίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου*, Θεσσαλονίκη 1969.
- 'Ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Νικήταν τὸν Στηθάτον', Θεσσαλονίκη 1971.
- 'Ἡ ὁρδόνη ἡμέρᾳ', Θεσσαλονίκη 1972.
- VILLER, M., *Aszese und Mystik in der Vaterzeit*, Freiburg 1939.
- VÖLKER, W., *Maximus Confessor als Meister des geistlichen Lebens*, Wiesbaden 1965.
- *Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus*, Berlin 1952.
- *Gregor von Nyssa als Mystiker*, Wiesbaden 1955.
- *Kontemplation und Ekstase bei Pseudo-dionysius Areopagita*, Wiesbaden 1958.
- *Praxis und Theoria bei Symeon dem Neuen Theologen*, Wiesbaden 1974.
- WUNDERLE, G., *Zur Psychologie des hesychastischen Gebets*, Würzburg 1949.
- ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΝΙΚ., «Ο ἄγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Ως διδάσκαλος πνευματικῆς ζωῆς», ἐν *Θεολογικὸν συμπόσιον*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 463-86.
- ΖΗΣΗ, ΘΕΟΔΟΡΟΥ, «Περὶ τὴν χρονολόγησιν τῆς Κατὰ Ἀρμενίων πραγματείας τοῦ Εὐστρατίου Νικαίας», ἐν *K 7*(1975) 315-228.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

- Aarhus Δανίας 116.
 'Αβραὰμ 51.
 actus purus 138.
 ἀγαθὸς 97, 125.
 ἀγαθότης 98.
 ἀγάπη 92, 122, 125.
 'Αγια 'Αγιων 85, 87.
 'Αγια Γραφὴ 29, 34, 60, 61, 66, 67, 69, 87, 91, 135, 141, 142.
 'Αγια Τριάς 30, 34, 35, 68, 78, 105.
 ἄγνοια 134, 135, 150.
 ἄγνωσια 134.
 'Αδάμ 151, 152.
 Adam. A., 117.
 ἄθανασια 105, 154.
 'Αθανάσιος ὁ Μέγας 42.
 Αἰγύπτιοι 95.
 αἰδὼς 103.
 αἰνίγματα 103.
 αἱρετικοὶ 136.
 ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ 96, 97.
 'Αλεξανδρίνοι 60.
 ἀλήθεια 34, 86, 87.
 ἀληθινωσία 86.
 ἀλογία 151.
 'Αναστάσιος ὁ Δίκορος 116.
 'Αννα προφῆτις 66.
 ἀνθρωποκτόνος 15.
 'Αντώνιος ὁ Μέγας 133.
 ἀπάθεια 56-60, 136.
 ἀπαθῆς 123.
 ἀποκάλυψις 68.
 ἀπόστολοι 61, 68, 124, 126.
 ἀποφατικὴ θεολογία 98, 139.
 ἀργύριον 27.
 ἀρεοπαγιτικά ἔργα 26.
 'Αρειανοὶ 142, 143.
 'Αριστοτέλης 138, 139.
 'Αρμένιοι 116.
 ἄσκησις 14, 50, 53, 93.
 ἀστρολόγος 93.
 Αύγουστινος Ἱερός 79, 137, 138.
 Balthasar 78.
 Βαρλαὰμ 37, 80, 81, 101, 109, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 145.
 βασιλεία Θεοῦ 32.
 βασιλεὺς ὁ Μέγας 20, 25, 40, 41, 66, 72, 76, 91, 107, 143.
 Γεώργιος Νευροκοπίου 116.
 γνόφος 85, 109, 121.
 γνῶσις 20, 86, 87, 93, 96.
 γνῶσις ἐπιστημονικὴ 17, 19, 21, 22, 25, 33.
 γνῶσις θεία 20.
 γνῶσις Θεοῦ 13.
 γνῶσις θεωρητικὴ 22, 25.
 γνῶσις πνευματικὴ 17, 19, 21, 46.
 γνῶσεως φορεὺς 39.
 γνωσιολογία 22, 136.
 γνωστικός 121, 122, 123, 126.
 Γρηγόριος ὁ Θεολόγος 20, 41.
 Γρηγόριος ὁ Νύσσης 20, 26, 30, 40, 46, 61, 76, 77, 85, 88, 91.
 Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 14, 23, 26, 34, 37, 38, 42, 54, 73, 80, 95, 100, 110, 136, 140.
 Γρηγόριος ὁ Σιναϊτης 58, 83.
 διάβολος 50, 51, 52, 123, 135, 151.
 Διάδοχος ὁ Φωτικῆς 14, 57, 59, 62, 70, 129.
 Διαθῆκαι Π καὶ Κ 14, 38, 60, 61, 62, 63, 64, 69, 134.
 «δαιμονικὴ ψυχολογία» 50.
 Διόσκορος 115, 116.
 Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης 41, 71, 77, 81, 88, 97.
 δόγμα 13, 84, 123, 134.
 δοῦλος 48.
 ἐγκράτεια 92.
 εἶδος 103.

είκων Θεοῦ 42, 63.
 Ἔκκλησία 29, 33, 38, 65, 95, 126.
 Ἑκστασις 46, 76, 82, 83.
 Ἑκστασιασμός 124.
 Ἑκπλήξις 83, 121.
 Ἐλλαμψις 36, 37.
 Ἐλλήνες 95.
 ἐλλόγιμος 93.
 ἐνέργεια Θεοῦ 13, 35, 98, 100, 101, 137, 143.
 ἐνοειδής 42.
 Ἐξουσία 93.
 Ἐπιστήμων 93.
 Ἑρως θείος 122.
 Εῖναι 151, 152.
 Εὐαγγέλιον 26, 33, 63.
 Εὐάγριος δ Ποντικός 13, 30, 41, 42, 47, 57, 87, 89, 97, 135, 140, 141.
 Εὐδοκίμωφ Π 51.
 Εὖνομανοί 142, 143.
 Εὖνόμιος 143.
 εὐσέβεια 120.
 εὐσεβής 120, 121.
 Εὐτυχής αἱρεσιάρχης 115.
 Ζῆσης Θεόδωρος 117.
 ἡσυχαστική παράδοσις 141.
 Ἡσύχιος δ Πρεσβύτερος 24, 31, 40, 56
 Θαβώρ 39.
 Θαλάσσιος 57, 106.
 Θεογνωσία 34, 49, 65.
 Θεόγνωστος 49.
 Θεοδίδακτοι 30.
 Θεόδωρος ἀσκητής 40, 58.
 Θεοειδής 82.
 Θεόκλητος Διονυσιάτης 140.
 Θεόληπτοι προφήται 61.
 Θεολογία 14, 26, 87, 129, 130.
 Θεολογική ἐπιστήμη 86.
 Θεολογική μυσταγωγία 86.
 Θεολόγος 70, 97, 129, 130.
 Θεοπασμητική ἔρις 116.
 Θεοπτία 14, 26.
 Θεοτόκος Μαρία 114.
 Θεοφορούμενοι 61.

Θεωρητικοί 71, 103.
 Θεωρία 47, 49, 85, 87, 92, 103, 110.
 Θέωσις 13, 63.
 Θρόνοι 93.
 Θωμᾶς δ Ἀκινάτης 138.
 Θωμισμός 146.
 Ἰάκωβος ἀπόστολος 19, 23, 104, 126.
 Ἰγνάτιος 28, 34, 54, 74, 121.
 Ἰουστίνος Πόποβιτς 32, 151.
 Ἰσαάκ δ Σύρος 20, 46, 83, 86, 95, 122.
 Ἰσχυρός 97.
 Ἰωάννης δ Δαμασκηνός 28, 40, 52, 98, 107, 112, 114, 147.
 Ἰωάννης δ Εὐαγγελιστής 100, 110.
 καθαίρομαι 94.
 καθαρότης 125.
 κάθαρσις 13, 15, 92, 128.
 καθηγητής 95.
 Κάλλιστος Ξανθοπούλου 28, 34, 54, 74.
 Κάλλιστος δ Καταφυγιώτης 44, 88.
 Κάλλιστος Πατριάρχης 87, 102, 103.
 Καλογήρου Ἰω. 105.
 Καρμίρης Ἰω. 116.
 Καππαδόκαι πατέρες 40, 60, 86, 89, 98.
 καταφατική θεολογία 59
 Κλήμης δ Ἀλεξανδρεὺς 13, 14, 17, 19, 20, 24, 26, 27, 31, 33, 40, 46, 70, 85, 91, 120, 127, 141.
 κομισταὶ 62.
 Κορναράκης Ἰω. 41, 58.
 κοσμολογία 20.
 κόσμος 92.
 κτιστοάκτιστα 143.
 Λατινέλλην 141.
 Λόγος 14, 32, 41, 42, 94, 95, 111, 142.
 λοίμη 150.
 logosnost 133.
 Lossky VI. 75, 77.
 Μακάριος ἄγιος 37, 42, 97, 132.
 Μακάριος Νοταρᾶς 15.
 Μάξιμος δ Ὁμολογητής 21, 22, 25, 26, 32, 33, 36, 37, 48, 50, 51, 53, 57, 58, 63, 68, 71, 78, 86, 87, 88, 92, 101, 105, 129,

130, 151.
 Μάρθρα 47.
 Μαρία 47.
 Μᾶρκος δ Εὐγενικός 110, 111, 112, 114, 117.
 μάρτυρες 51.
 Μεσοποταμία 51.
 Meyendorff Ἰω. 140.
 μονοειδής 42.
 Μοντανισταὶ 142.
 Μοναρχιανοί 144, 145.
 Μωϋσῆς 142.
 Ναζιραῖοι 127.
 Ναὸς 87.
 Νεῖλος δ Ἀσκητὴς 99.
 nelogosnost 151.
 Νεστόριος 113, 114, 115.
 νηπτικοὶ 15, 17.
 νῆψις 15, 53, 56.
 Νικήτας δ Στηθάτος 32, 36, 42, 49, 54, 79, 106, 150.
 Νικόδημος δ Ἀγιορείτης 15.
 Νόμος 63, 64.
 νοῦς 14, 15, 40, 41, 42, 55.
 δόδος γνώσεως 44.
 δόδος «στενή» καὶ «τεθλιμμένη» 48, 50.
 οἶκος Θεοῦ 73.
 Ὁρθοδοξία 118.
 οὐσία Θεοῦ 98, 100, 101, 107, 136.
 πάθος 49, 50, 51, 52, 54, 94.
 πάθος Χριστοῦ 90.
 παντοκράτωρ 97.
 παράδοσις 60, 68, 69, 137, 141.
 Παῦλος ἀπόστολος 19, 23, 25, 27, 31, 36, 37, 38, 46, 55, 99, 100, 110, 134, 153.
 Παῦλος Σαμοσατεὺς 113.
 πλατωνικοὶ 53, 60.
 Πλωτίνος 57, 137.
 πένθος 53.
 Πέτρος ἀπόστολος 55, 104, 110, 126.
 Πέτρος Γναφεὺς 117.
 Πέτρος δ Δαμασκηνός 22, 31, 33, 44, 50, 65, 66, 67, 86, 88, 89, 90, 92, 96, 97, 135.
 Πνεῦμα Ἀγιον 34, 42, 45, 59, 62, 66, 87,
 139, 144, 153.
 πηγὴ γνώσεως 30.
 πίστις 16, 23.
 πρόνοιαι 92.
 Προτεσταντισμός 16.
 προσευχή Ἰησοῦ 109.
 προσευχή νοερά 70, 71.
 πρόσωπον 103, 104, 122, 126.
 προφῆταν 62, 63, 65, 136.
 πρωτόπλαστοι 152.
 Σάββατον, Σάββατα 78.
 Σεβέλλιος 144, 145.
 Σεβιλλιανοί 144.
 Σαμαρείται 67.
 Σαμοσατιανοί 143.
 σάρξ 94.
 σατανᾶς 91.
 Schultzze 105, 146.
 Σεραφίμ 93.
 Σευήρος 115.
 Σινᾶ δρός 76.
 σκεδος 61.
 σκότος 123.
 σοφία 132.
 σοφός 132, 133.
 Στωϊκοί 20, 56, 59, 85.
 Συμέων ἀρχιεπίσκοπος 109.
 Συμέων δ Μεταφραστής 36.
 Συμέων δ νέος θεολόγος 58, 66, 128.
 Σύνοδοι 101.
 Σύνοδος Χαλκηδόνος 115.
 Σχολαστικοί 94.
 Σχολὴ κατὰ Θεόν 46.
 Τελείωσις 13.
 Theologia naturalis 96, 139.
 Theologia negativa 139.
 Τόμος Ἀγιορειτικός 59, 137, 147.
 ὑποστατικὸν φῶς 36.
 ὑπόστασις 105, 107.
 ὑποστατικά ἴδιώματα 106.
 φίλοι Χριστοῦ 126 - 133.
 Φιλοκαλία Ιερῶν νηπτικῶν 15, 154.
 φιλοσοφία 19, 20, 22.

- φιλόσοφος 133.
 Φίλων 21, 39.
 φόβος Θεοῦ 53, 54, 55, 89, 122, 123.
 Φραγκολατῖνοι 138.
 φῶς 35, 36, 37, 95, 104.
 φωτισμὸς Θεοῦ 45, 128.
 Χαλδαίων γῆ 50.
 Χαρράν 50, 51.
 Χερουβὶμ 93.
 Χριστιανισμὸς 13, 15, 17, 20.
 Χριστολογία 31, 109.
- χριστολογικαὶ αἱρέσεις 100, 113.
 χρυσίον 27.
 ψευδοπροφῆται 152.
 ψευδαπόστολοι 152.
 ψευδώνυμος γνῶσις 149, 150.
 ψυχὴ 41, 42, 53, 57, 72.
 Völker, W. 22, 86.
 Ὁριγένης 13, 30, 40, 47, 72, 85, 91.

